ERDÉLYI MÚZEUM

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
SZAKOSZTÁLYAINAK
KÖZLÖNYE

XXXVIII. kötet — 1933. 10–12. sz.

SZERKESZTI:

GYÖRGY LAJOS
FŐTITKÁR

Új folyam IV.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület.

CLUJ-KOLOZSVÁR
Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság
1933

TARTALOM

TANULMÁNYOK:

Dr. Veress Endre: A történetíró Báthori István király — — — — — 377
Dr. Boros György: Carlyle — — — — — — — — — — — — — 413
Dr. Juhász Kálmán: Két kolozsmonostori püspökapát a XVI. században 424
Biró József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann — — — — — — — — — — — — — 446

KISEBB KÖZLEMÉNYEK:

Herepei János: Szenczi Molnár Albert halála ideje — — — — — — 464

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET:

Herepei János: Jelentés a Makfalva és a vele szomszédos Székelyszentistván—Csókfalva községek határában végzett régészeti kutatásokról — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 469

BIBLIOGRAFIA:

Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája. 1932. év 474

AZ ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban negyedévenként 7—7½ ív terjedelemben. A folyóirat az EME Bölcsészet-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi-, Orvostudományi- és Jog- és társadalomtudmányi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-ot

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjai évi 300 lejes kedvezményes áron kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala, Cluj-Kolozsvár, Strada Baron L. Pop (volt Brassai-utca) 5.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS, Cluj-Kolozsvár, Str. Universităţii (v. Egyetem-u.) 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 ív. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Különnyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. Kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küld vissza.

Stephanus Rex

A történetíró Báthori István király.

Irta
Dr. Veress Endre.

SOMLYAI Báthori István király történelmet csinált. Ezt ország-világ tudja. Hadi meg egyéb tetteiről egy rakás érdekelt nép krónikái emlékeznek meg. De hogy történelmet *írt* is légyen, az eddig ismeretlen volt vagy legalább is nincs a köztudatban. Pedig hadi rendeleteinek, beszédeinek és egyéb kiadványainak egyéni hangja messzi túlhaladja a kancelláriai irály szokott formalizmusát. Ettől eltekintve, azok jellegzetessége a szerzőséget neki annyival inkább biztosítja, hogy maga Zamoyski János kancellár tanúságtétele s más adatok is bizonyitják, hogy — szokása szerint — mindegyiküket gondosan átnézte és javítgatá kibocsátásuk előtt. Ha tehát ez írások őt méltán történetírói magaslatra emelik, históríkussá avatják azok a magyar vonatkozású latin történeti feljegyzései, amelyeket egy olaszországi kézirati kötetben találtam s magamnak lefényképeztem. Ennek immár harminc esztendeje mult, de mivel ez ereklyeszerű történelmi emlék rendkívüli értékét felismertem, gondosan megőríztem, hogy az most, a nagy király születése négyszázados évfordulóján, láthasson napvilágot: hódolatául szülőföldje e régi tisztes folyóiratának, amely azt illő köntösben bemutatja, és áldozata jeléül e sorok írójának, aki a Báthoriak korával — a Gondviselés különös kegyelméből — negyvenkét esztendeje foglalkozik szünetlen levéltári kutatásai kapcsán s azt eddig huszonkét kötettel, meg számos értekezéssel gyarapítá.

I.

Báthori István király feljegyzéseire második olaszországi tanulmányútamon, 1903 nyarán, bukkantam a firenzei állami levéltár 4293 számú kötetében. Ez a Polonia osztály egyik vastag bekötött fasciculusa, amely 1576—1598 közti lengyelországi vegyes jelentéseket tartalmaz. Ezek rendetlenül összefűzve, a legnagyobb össze-visszaságban hevernek egymás mellett. Tartalommutató híján, lapról-lapra kellett a közel 700 levélnyi kolligátumot átnéznem. Első kétszáz lapja nem érdekelt, az utána következő részből sok becses erdélyi vonatkozású jelentést írtam le másolatgyűjteményem kiegészítéseül. De mily nagy volt meglepetésem, amikor az 587-ik levél írásában felismertem Báthori István lengyel király kezeírását. Reszkettem az örömtől, mikor észrevettem és átnéztem az egyfolytában haladó tizenegy lapnyi azonos írású művet. Hisz István király sajátkezű írása felette ritka, de kutatásaim során mégis elég gyakran került szemem elé s az különben is annyira tiszta és jellegzetes, hogy rögtön felismerhető akármennyi írás között. Igy nem csalódhattam. De a munka szerzőségét, illetve azt, hogy az csakugyan Báthori István király kezeírása, kétségtelenné teszi az a sor rájegyzés az első (tehát 587-ik) levél baloldali szélén, alulról felfelé menőleg, mely így szól: A Stephano Rege, me praesente pernicissima manu scripta, vagyis magyarul: István király által jelenlétemben sietős kézzel írva.

Ez a reszketős, öreges írás Brutus János Mihálynak, Báthori István udvari történetírójának, kezevonása, melyet leveleiből, meg kéziratairól szintén jól ismertem. E szerint a magyar tárgyú emlékirat úgy keletkezett, hogy midőn Brutus a király előtt egy ízben megjelent, hogy — kívánsága szerint — Magyar históriája elkészült fejezeteit neki felolvassa, István király észrevette, hogy a Szatmár körüli 1562—1567 közti harcok története kiegészítésre szorul, s miután azokban maga is résztvett, tollat ragadott s egyfolytában — ex abrupto — a szerző szemeláttára s nyilván csodálkozására tizenegy lapnyi papirost írt teli számára emlékezetből, hogy ez elsőrangú fontosságú, mert az egyik legfőbb szereplő kezéből vett adalékokat készülő munkájában felhasználja, illetőleg illő helyükre beszúrja. Ezért is írta e visszaemlékezéseit harmadik személyben, mert tudatosan történelmet írt és háta mögött leste, várta kéziratát a történetíró Brutus. A váratlanul kapott becses pótlékot bizonyára fel is használta illő helyén, de művének ez a része elveszett vagy lappang, — mert annak harmadik kötete csupán 1552-ig halad, — s így az elpusztult rész e fennmaradt nehány lapja

halála után bizonyosan azon a réven jutott a firenzei udvarba, hogy Brutus ifjúkorában a Mediciekről könyvet írt s velük szoros összeköttetésben állott.

A függelékül egész terjedelmében bemutatott munka a XVI. századi történeti forrásainknak sorozatát gazdagítja, ami nagy jelentőségű dolog, ha tudjuk, mily nehéz már abból az időből összefüggő leíró kútfőt találni. Jelentőségét emeli az is, hogy az egy koronás fő munkája, ami koráig úgyszólván egyedülálló az egész világtörténelemben, egy-két római császár írásától eltekintve. A munkának azonban nem csupán ez a körülmény ad fontosságot, hanem elsősorban tartalma, amennyiben azokról a hadi tényekről nyújt számos új adalékot, amelyeket eddigi egykorú forrásainkból kevésbbé bőven ismertünk. Ám hogy e krónikás adalékoknak jó hasznát vehessük s azokat helyes időrendben olvashassuk, helyre kelle állítanunk a beírt lapok eredeti sorrendjét, amelyben azokat István király írta, de Brutus hanyagságból avagy izgatottságában megzavart. Ezt a zavart az okozta, hogy elsőnek tévedésből az 1564-i eseményekről szóló ívlapot vette kezébe s arra írta reá oldalt azt, hogy e feljegyzéseket a király az ő jelenlétében vetette papírra, holott ezt vagy az 1552-i eseményekből kiinduló leírás első lapjára, vagy pedig a legutolsóra kellett volna rájegyeznie.

Mivel a hat levélnyi feljegyzés egyik levele (az 590-es lapszámú) hátul üres, beíratlan és ezen van a legkorábbi — 1552-es — keltü feljegyzés, bizonyos, hogy a király ezt a lapot írta elsőűl s arra következtek a többiek, úgy amint Brutus műve kéziratát követve tollára tolultak a leírandó események. A hibásan összefogott 587—592 számozásu ívlapot tehát ekként az alábbi sorrendbe szedtem: 590, 591—592,^{v} 588 és 588,^{v} 589 és 589^{v} s végül 587—587 verso, mert csupán így van folyamatos értelme az egymást követő feljegyzéseknek, melyek a kötetbe téves sorrendbe köttettek. A most már így rekonstruált kézírat az alábbi eseményekről szól.

A koronás szerző feljegyzéseit az 1552-i nyár gyászos eseményeihez kapcsolja: Temesvár és Szolnok elestéhez, hisz e várak alatt, mint serdülő ifjú, maga is harcolt; így lépvén be a vitézi életbe, Balassa János oktatása mellett, miként maga is jelzi.[1] Ez eseményekhez csatlakozott — erdélyi szempontból — Balassa Menyhárt árulása, vagyis elpártolása János Zsigmond fejedelemtől. Ez a nevezetes esemény nagy zavart idézett elő az erdélyiek között, akik közül, István király előadása sze-

[1] Báthori Istvánnal egybehangzóan ír erről Szamosközy István is, *Történeti maradványai* I. k. (Budapest, 1876) 124. l.

rint, némelyek főleg azért pártoltak át Ferdinánd magyar királyhoz, mert nem bíztak az ország sorsában, kivált hogy János Zsigmondtól semmit kapni nem birtak. Ezért a kétkedők és nyugtalankodók titokban Baksa Györgyöt küldték át Balassa Menyhárthoz alkudozni. Az áruló három fő erdélyi nemes, Serédi István, Valkai Miklós és Forró Miklós volt, kik közül az első Ferdinándhoz szaladt, a másik kettő meg Báthori István közbenjárására nyert kegyelmet.

Balassa másodszori árulása megbosszulására János Zsigmond rögtön megtette az előkészületeket, amint arról 1561 telén tudomást szerzett. Hadai főkapitányává a kipróbált Némethi Ferencet nevezte ki, aki aztán a váradi kapitányt, az ifjú Báthori Istvánt, vette maga mellé. A hadjárat eleinte jól is indult, mert az erdélyiek elfoglalták Balassa két erdélyi várát, meg a hadadi várat, amely a Sulyok Györgyé volt. De időközben a királypártiak serege megnövekedett és Zay Ferenc vezetésével az alig megvett Hadad alatt gyülekezett. Némethi türelmetlenül vágyott a diadalra és 1562 március 4-én, bár Báthori István ellenezte, csatát rendelt, de serege Balassa és Zay jobb felszerelésü hadával szemben hátrálni kényszerült. A balsikerü rohamot Báthori István sem volt képes megállítani, még szász darabantjaival sem, de, bár megsebesült, Kereszturi Kristóf segítségével feltartóztatá az üldözést.

Nagyjában így írja le a történteket az egykorú Forgách Ferenc.[2] Istvánfi Miklóstól azt is tudjuk, hogy az erdélyi foglyokat, fegyvereik átadása után, a győzők szabadon bocsátották, mivel nem bírták őket élelmezni.[3] Megemlékezik ez eseményekről Szamosközy István is.[4] De a hadadi csata lefolyásáról bővebb részletek napjainkban kerültek elő dálnoki Székely Antal kisvárdai kapitánynak közvetlenül az összecsapás után azon hevenyében írt leveléből, amely az erdélyi 7000 főre becsült sereg hadállásáról is tájékoztat. E szerint a hegyoldalban Csáky Pál, Telegdy Miklós és Mihály, meg Bornemissza János vájta be magát embereivel, míg alatta, a „cseres völgyben" Némethi Ferenc, Báthori István, meg Radák László álltak puskásaikkal és lovasaikkal. A támadást a hegyen állók kezdték ágyuik és tarackjaik tüzével, de mialatt a völgyben lévők a Ferdinánd-pártiakat hátba készültek öklelni, az egri Rácz Farkas idejében észrevevé e hadicselt, mire Székely Antal támadást parancsolt a németekkel, meg a várdai gyalogosokkal és

[2] *Ghymesi Forgách Ferenc magyar históriája* XII. könyve elején, legújabb (1866-i) kiadása 230—231. l.

[3] *Nicolai Istvánfi Historiarum de rebus Ungaricis libris XXXIV* (Coloniae, Agrippinae, 1622) XXI. könyvében.

[4] *Szamosközy* id. m. I. k. 13—15. és 126. l.

sikerült őket visszaszorítani. A támadásból közelharc is lett, annyira, hogy Báthori István két társával kopjával rontott Székely kapitányra, sőt „hegyes tőrrel is igen kezdték szurkálni" s csak fegyvertársai közbevetésének köszönhette, hogy sebesülten megszabadult, miután saját hegyes tőre is rajtuk eltörék. Balassa Menyhárt csapata a viadalban két „öreg" faltörő ágyút, két lövető ágyút, öt tarackot, meg egy seregbontót nyert;[5] amit azért jó tudnunk, mivel Istvánfi szerint az elfoglalt ágyúk száma huszonnégy volt.

Egy morzsányival járul a hadadi csata lefolyásáról való ismeretünkhöz Verancsics Antal egri püspök jelentése is, mely szerint Zay serege alig volt négyezernyi, a fogságba jutottak száma 1600 s a táborban hátrahagyott zsákmány igen gazdag, a nagy számú sátrakon kívül, amelyek felszedésére a futó seregnek már ideje sem maradt.[6]

Egykorú forrásból merített a szebeni Miles Mátyás is, akitől még ezeket tudjuk: hogy Báthori István 500 jeles lovassal vonult a csatába Váradról, amelyben maga kezével ragadta el az ellenfél fő zászlaját. Látva, miként küzködik vele, segítségére sietett egyik hű szolgája, de levágták. Hogy megmentse, utána lovagolt, de lovát leszúrták s ő maga a földre roskadt nyergéből. Ezt észrevevén egy másik embere, hirtelen átadta neki a lovát; másként nem birt volna menekülni üldözői karmaiból. Ezt a szolgáját Báthori mindig életmentőjeként emlegette, s midőn trónra jutott, tordai kamaraispánná tette. A szászok közül különösen a brassai Schmidt Simon tünt ki, aki sok sebet kapott, összevissza vagdalt páncélját pedig a brassai tanácsterem falára akasztották örök emlékezet jeléül.[7]

Ha e hat kortárs leírásával összevetjük az István királyét a maga érdekes adalékaival, azonnal rájövünk, hogy az nemcsak terjedelmesebb, hanem egyben szebb is azoknál. Forrásértékét az adatok bősége és megbízhatósága biztosítja, szépségét az előadás keresetlen közvetlensége, meg irályának egyszerüsége és választékossága. Fontos, hogy benne az 1562-i hadjárat, illetve a hadadi csata előzményeit is gondosan előadja, Szatmár ostromával, Erdőd, Kővár, Nagybánya, meg Zsáka elfoglalásával és Szatmár új ostromával együtt.

Igen világos István király művében a hadadi csatarend leírása mindkét részről, valamint annak előadása, hogy mennyire ellenezte Némethi fővezér haditervét, amelybe azonban bele kelle nyugodnia,

[5] Székely Antal magyar levele Ex bello Hadadiensi, 4. Martii 1562, a Történelmi Tár 1900. évf. 142—144. l.

[6] *Verancsics Antal összes munkái* VIII. k. (Pest, 1868) 331—334. l.

[7] Mathias Miles: *Siebenbürgischer Würg-Engel* (Hermannstadt, 1670) 83—85. l.

mivel nála idősebbnek és tapasztaltabbnak ismerte. Végül majdnem drámai, amiként Némethi kudarcát ismerteti, tervének összeomlását, s azt, hogy mint tartott ki Báthori István mellett az a kevés hadinépe és hadnagya, aki hangját és parancsát a nagy csatazajban meghallotta, hogy aztán a túlerő elől, kezén sebet kapván, két nagybátyja (Szénási Silvester és Boldizsár) segítségével elmenekülhessen, miután fegyverrel vágtak maguknak útat az ellenségen keresztül.

A vesztett csata híre az ifjú János Zsigmondot annyira elkeseríté, hogy drágaságait szekérre rakatva, már menekülni készült. Báthori István érdeme, hogy e szándékától eltéríté, levélben jelentvén neki, hogy a vereséget az erdélyi sereg nem annyira az ellenség virtusa folytán, mint inkább saját vezére (Némethi) ügyetlensége miatt szenvedte. Érdekes különben, hogy Báthori Istvánnak benne tanusított vitézségét a kortársak annyira becsülték, hogy utána egyik híve megjósolta, hogy még nagy uralomra fog jutni.[8]

A továbbiakban István király a budai basa segítségével elért eredmények, Balassa ecsedi kudarca, majd az 1564 február havában újra éledt erdélyi támadás részleteihez nyújt újabb adalékokat. Ilyen például az is, hogy János Zsigmond seregének sikerült Erdődöt visszafoglalnia. Ez év eseményeiről a király azonban csupán egy lapnyit ír, nyilván, mert azok elég bőven meg voltak Brutus munkájában. De miután annak ezt a részét nem ismerjük, Báthori Istvánnak ez év eseményeiben való részvételét a teljesség kedvéért az alábbiakban összegezzük.

Zay Ferenc és Balassa Menyhárt augusztus végén másfélezernyi sereggel indult Báthori István és Hagymási Kristóf ellen. De ezek szeptember elseje éjjelén körülvették Szatmár várát, ami őrségét úgy meglepte, hogy a huszárok, mintegy ötszázan elszaladtak, a 200 főnyi német gyalogság nagy részét pedig lemészárolták. Foglyul esett Balassa felesége és gyermeke is, kiket Báthori csak úgy volt hajlandó kiadni, ha Balassától cserében megkapja Kővár várát, meg Szinyérváraljáť.[9] Sikerükön felbátorodva, Báthori István most Nagybányát fogta ostrom alá. Ostroma majdnem négy hétig tartott. De október végén mégis sikerült.

[8] Erről Warszewicki alábbi soraiból értesülünk: Ad Hadadum contra Germanicas et Hungaricas Caesaris copias infeliciter pugnavit, et vulnera pene lethalia aliquot accepit, qua ipse die, aut Stephanum in acie casurum, aut eo superato malo, magnum aliquando Principem futurum, quidam eius familiarium forte praedixerat. (Cristophori Varsevicii *In obitum Stephani primi, Regis Poloniae oratio* — Cracoviae, 1587 — pag. 6.)

[9] Egykorú, 1564 szeptember 21-i tudosítás alapján, Történelmi Tár 1878. évf. 474. l. Egyezik vele Gyalui Torda Zsigmond feljegyzése (Kovachich: *Scriptores minores* I. k. 121. l.) valamint a Nagy Szabó Ferencé; Mikó: *Erdélyi Történelmi Adatok* I. k. (Kolozsvár, 1855) 22. l.

Most már az ecsedi vár ellen indult Némethi Ferenccel s onnan Kisvárda alá. Ezt három napig lőtték, amig bevehették; hanem a fertő közepén fekvő Ecsed alól kénytelenek voltak elvonulni Báthor felé. Ide maga János Zsigmond is megjött a temesvári basa hadával, s miután a vár ura, ecsedi Báthori György, kíméletet kért, két roham után, október közepén elfoglalta Báthori István. Az erdélyiek innen a Büdyek Atyavára elé vonultak s pár nap alatt falait földig rombolták. A hirtelen beállott hideg elől aztán Szatmár várába húzódtak, melynek őrsége szívesen emlékezett Báthori István kapitánysága idejére.

A bekövetkezett 1565-ik év elején a császáriak azonban Tokajt kezdték szorongatni, mégpedig Schwendi Lázár személyes vezérlete alatt. Ennek eredménye az lett, hogy február 10-én a vár egyik bástyáját aláásta, habár az ellene irányított rohamot Némethi visszaverte, a második után a császáriak elfoglalták s a közelharcban maga Némethi is golyótól találva elesett. Ez lett sorsa Szatmárnak is, február 26-án, melynek ágyúit Báthori Istvánnak még idejében sikerült elhurcolnia Somlyóra. De mivel ennek vára sokáig nem tarthatá magát s a mellett elesett a szép erdődi vár is, sőt meghódolt Nagybánya, Báthori István március elején Schwendihez ment fegyverszünetért. Ez hosszas alkudozás után létre is jött s maga Báthori István is meghódolt, avval a feltétellel, hogy a végleges béke megkötése végett Bécsbe megy a császárhoz. Hanem útközben Tokaj előtt beteg lett s ezt Schwendi hajlandó volt tettetésnek magyarázni, holott nem az volt. Báthori így végre is április 25-én este felérkezett a császári udvarba s harmadnapra Miksa fogadta is.[10]

Ismeretes, hogy az alkudozásoknak nem volt kívánt eredménye. A János Zsigmondtól várt s végre június elején megjött válasz sem vala kedvező. Ezért a király Báthorit álnoksággal vádolva elfogatta s több mint két esztendeig csendes fogságban tartotta. Ezidőből így neki nem is lehettek közvetlen tapasztalatokon alapuló értesülései s ez az oka, hogy a közbe eső eseményekről hallgat a feljegyzéseiben. Ezt a hiányt tehát egy „Ac non multo post" kitétellel hídalja át, hogy aztán az 1567-i eseményekről, így Kővár és Nagybánya szerencsés elfoglalásáról szólhasson. A hadjárat további szakában nevezetes volt a Várad közelében feküdt zsákai kastély elfoglalása, melynek német őrsége félelmében a parancsnokot, Bay Mihály uramat, a hely feladására szólítá fel, de mivel ő esküjéhez ragaszkodva kívánságukat nem teljesíté, rátámadtak és sebeibe bele is halt az erdélyiek sorai közt. Ez merőben

[10] Egykorú német ujsághirek alapján, a Történelmi Tár id. 1878. évfolyama 475—481. l. Meg Miles id. krónikája 98. l.

új adalék, épúgy mint e feljegyzések utolsója Bánfi István kastélyáról, melyet Balassa megtámadván, felgyújtott és elpusztított.

E vázlatos tartalmi kivonat csak halványan adja vissza István király feljegyzéseinek jelességeit. S ha tekintetbe vesszük azt a körülményt, hogy feljegyzéseit Báthori István a Temesvár és Eger ostroma alatti események előadásával kezdi és 1567-ig vezeti, azok úgyszólván valami „curriculum vitae" benyomását keltik, amelybe majdnem a fejedelemmé választása idejéig terjedő életét vázolja egyszerű, szerény módon. Hogy aztán most ez a műve közkinccsé válik és szépségeiben gyönyörködhetünk, önkéntelenül felvetődik a kérdés: hol és kinek tanítása révén vált Báthori István király ily jeles elbeszélővé és kiváló latin stilisztává?

Rég figyelgetem, hogy a XVI. századi Báthori-fiúk igen kitűnő nevelésben részesültek. Ez kétségtelenül András, a király legidősb bátyjának érdeme, mivel atyjuk halálakor István félesztendős csecsemő volt s így nevelése reá hárult. Ez küldhette külföldre Kristófot, aki évekig szolgált Flandriában V. Károly császár udvarában, később meg Párisban is járt követségben s hamar felismerte a külföldön való járás és tanulás előnyét. Andrásnak köszönhette István is, hogy Páduába s később Ferdinánd császár udvarába jutott. Míveltségét fejleszthette azonban Izabella királyné fényes olasz udvara és környezete is, amelyből az ifjú István első nevelői is előkerülhettek. Ezekközt lehetett Fabius György kolozsvári apát is, aki egyházi javak híján egy Gyulafejérvárhoz közeli faluban húzódott meg, ahová Báthori István titokban hozzá gyónásra kijárogatott. Evvel a dalmát származású tudós pappal való társalgása folytán gyakorolta magát a latinban, amelynek fínomságait már a páduai egyetemen ismerhette meg, midőn arra 1549 őszén kiment s azon közel négy esztendeig tanult.[11] Ennek, illetve itt szerzett olasz tudásának hatása látszik meg művén, illetőleg latin helyesírásán is, amennyiben a *prae*-szócskát következetesen *pre*-nek írja olaszosan. Épígy az *ae*-t meg *oe*-t egyszerűen *e*-vel, például qu*e*, h*e*c, *e*tate, C*e*saris, c*e*lo, c*e*pit, m*e*nia; még a szavak végén is, mint fug*e*, Turc*e*, Hungari*e*. Az is jellemző, hogy *h*-val írja a Turca szót (Turc*h*a) és ejté is, mint a felsőolaszországiak, a Forgách nevet meg Forgaci-nak, amik a] mellett szólnak, hogy latinul olasz diák-embertől tanulhatott, akikben nemesi udvarházaink a XVI. században bővelkedtek. Viszont azt meg magyar származásának kell tulajdonítani, hogy a latinos ti *ci* hangzót magyarosan c-vel írja, így parcium, tercio, dedicione, suppecias... amit így tanult írni talán a nuncius szó példájára, melyet helyesen írt.

[11] Veress Endre: *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai* (Budapest, 1915) 48—49. l. (A „Fontes Rerum Hungaricarum" I. k.)

II.

István király történeti jelentőségű kiadványai közt öt van olyan, amelyeket az oroszok elleni hadjárataiban a harctereken adott ki, katonáihoz vagy a lengyel rendekhez intézve, e hadjáratok okairól és jogosultságáról. Ezek tábori nyomdájában készültek s még magyarul is megjelentek,[1] bár magyar kiadásuk, sajnos, egyetlen példányban sem ismeretes, még másolatban sem. Első ezek között az úgynevezett Edictum Svirense 1579 július 12-éről. Ennek különösen bevezetése szép, amelyben a király elmondja, hogy midőn Lengyelországba jutott s annak trónjára ült, erről a moszkvai nagyfejedelmet is sietett értesíteni s őt békés indulatáról biztosítani. Üzenetét ő ugyan szívesen fogadta, de midőn a fegyverszünet megkötése végett előkelő követséget menesztett hozzá, adott szava ellenére, fia vezetése alatt nagy sereget indított Livoniába s azt tűzzel-vassal elpusztítá.[2] Ezt a kiadványt követte pár hét mulva a Polock elfoglalása utáni napon (1579 augusztus 31-én) kibocsátott edictum s rá egy évre a Welikie Luki bevételéről szóló (1580 szeptember 5-i) nevezetes manifestum, amelyek a király személyes vezetése alatt lefolyt két ostrom részleteiről tájékoztatták hiteles alakban az eseményeket figyelemmel kísérő világot, amiért azok idegen országokban más nyelveken is megjelentek s utánnyomattak. Ezek közt legszebb talán a polocki, annyira, hogy midőn azt a lengyelországi nuncius Rómába küldte, azt jegyezte meg róla, hogy elegáns és hű története a hadjáratnak.[3] A folytatólagos hadi eseményekről, 1580 végéig, két további edictum számol be, úgyhogy ez az öt együttesen adja az első két esztendei hadjárat rövid, de hű, hivatalos történetét.[4]

Az orosz hadjárat utolsó — harmadik — évéből nincs edictumunk, mert annak eredményeiről nem igen akadnak oly meglepő és kedvező

[1] Ezekről legbővebben írt Richard Hausmann, *Studien zur Geschichte des Königs Stephan von Polen* c. tanulmányában a „Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat" 1880-i X. kötete 1. füzetében.

[2] Rövid magyar kivonata a Hadtörténelmi Közlemények 1888. évf. 224—231. l.

[3] Caligari János András püspök nuncius Borromeo Károly érsekhez Vilnában, 1579 szeptember 9-én keltezett) levelében írja: L'historia di tutta questa guerra è compresa elegantemente e veracemente in una longa epistola che la Maestà Sua scrive alli senatori del regno. (A milanói Ambrosiana-könyvtár Correspondenza del Santo 95. kötete 506. l.)

[4] Ez edictumok utolsója, az 1580 szeptember 5-inek, ritka példánya megvan a Magyar Nemzeti Múzeumi Apponyi-könyvtár 479. sz. a. Ugyanott található (496 sz. a.) az a még ritkább 1582-i római nyomtatvány, amelyben a két első edictumot, Gyulai Pál commentariusával együtt, Flaminius Nobilius újra kiadta, aki nem más, mint Brutus János Mihály, amivel a könyv ottani Apponyi-féle leírását kiegészítjük. Egyébként a három első edictum együttes kiadásban megjelent a Ioannis Pistorii Nidani-féle *Polonicae historiae corpus* (Basileae, 1582) 114—128. l. A két első edictum első, ritka kiadása megvan egybekötve a M. Tud. Akadémia könyvtára R. M. Ir. III. 215. sz. a.

közleni valók, mint az előző évekből. De kárpótlásul ismerjük István királynak 1581 nyarán Iván cárhoz küldött üzenetét, ezt a remekbe készült gyönyörű emlékiratot,[5] melynél alig van nevezetesebb a XVI. század világirodalmában. Fontosságát nem annyira tartalma, mint irodalmi jelentősége biztosítja. Nemcsak az, hogy benne a király előadja támadása ez utóbbi részének indító okait, hanem főleg a levél öntudatos hangja és metsző gúnyja, amellyel az önhitt muszka fejedelem levelének sértéseit visszaveri. Ez iratban Iván cár mint valami Kain és Nero van bemutatva, nem kimélvén még magánéletét sem. Igy szemére veti azt a hencegését, hogy római származású, holott az áruló Glinski hercegnő gyermeke. De hogy semmi se hiányozzék a sötét képből, sátánhoz, a sötétség hercegéhez hasonlítják, aki felkelvén Isten ellen, hogy uralkodjék a világon, a helyett, hogy maga járna elől a szent kereszttel, miként levelében írja, megbízza vele nyomorult alattvalóit.[6] Az irat avval végződik, hogy István király Ivánt párbajra hívja ki az alábbi szavakkal: Fogj hát fegyvert és szállj nyeregbe. Helyet és időt jelölünk ki, ahol megmutathatod, férfi vagy-e, s hogy mennyire bízol ügyed igazságában, arról mi ketten fegyveres kézzel fogunk dönteni, miáltal kevesebb keresztény vér fog elfolyni. Ha ebbe belemégysz, tudasd velünk s mi szívesen szembeszállunk veled. Isten, a bírák legigazságosabbja, fogja aztán megmutatni, kinek oldalán áll a jobb igazság. Ha azonban ajánlatunkat nem fogadod el, úgy magad felett magad mondasz ítéletet, megmutatván, hogy benned sem igazságosság nincs, sem pedig királyi érzés, hanem rajtad férfiatlan asszonyszellem uralkodik. Ám bármit határozol: kiállsz-e velem vagy megugrasz, az Isten velünk lészen, hogy az igazság és igazságosság maradjon győztes a küzdelem terén, te pedig a pusztulás útjára jutsz.[7]

Ezt az 1581 augusztus 2-án (vagy tán 12-én) átnyújtott levelet állítólag a litván származású Giese titkár írta, mások szerint Zamoyski.[8] De eltekintve attól, hogy Heidenstein ezt nem említi, a dolog csak úgy

[5] Latin szövege mai napig sincs kiadva. Bő, de igen nehézkes latin kivonata *Reinoldi Heidensteinii secr. regii, De bello moscovitico Commentariorum lib: sex* (Cracoviae, 1584) 163—166. l. Magyar kivonata Budai Esaiás *Magyarország polgári históriájára való lexicona* I. kötete (Nagy-Várad, 1804) 255—256. lapján; a Világkrónika 1883 i 50. sz. 398 - 399. lapján, meg a Századok 1884. évf. 512—517. l.

[6] Az irat tartalmát szándékosan ismertetem mások szavaival, hogy lássék, miként ítélik meg azt még más irók is. E részt itt P. Pierling *Un nonce du pape en Moscovie* c. jeles műve (Paris, 1881) 103-ik lapjár l vettem.

[7] Német fordítása után, Ch. Schiemann: *Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert* (Berlin, 1887) 379. l. Ő említi Gieset is, aki azonos Tiemann Giese udvari titkárral.

[8] Erről Pierling jezsuita id. m. 102. lapján igy ír; Zamoyski qui se piquait d'éloquence en fut chargé, et il trempa sa plume dans de bonne encre.

képzelhető el, hogy a király előadása nyomán és első fogalmazványa alapján készült végleges szövege. Hisz a gúnynak ily erősségét nélkülözik a lengyel kancellár írásai, a nevezetes irat szóvirágai és ritka hasonlatokban áradozó irálya, meg választékos előadásmódja pedig, mely meglepőleg hat, elárulja az erdélyi embert, akinek beszéde és írása, századok örökségeképen, mind a mai napig azonos maradt; csak olvassuk ily szempontból az erdélyi krónikásokat, avagy hallgassuk meg valami törzsökös székely-ember mai beszédét. Ezenfelül Báthori István e műve páratlan bő olvasottságról és történeti tudásról tanuskodik, hisz például hasonlataiban az alábbiak nevéhez folyamodik: V. Károly, Ferenc francia király, Vladimir cár, Senacharib, Amelechus, Maxentius, Zsigmond király, Kain, Falaris, Farao, Nero, Herodes és Antiochus. De ettől eltekintve, a munka mind a szerkezeténél, mind irályánál fogva a neo-latin irodalom egyik gyöngyszeme, s mint ilyen megérdemelné, hogy azt minden nemzet ismerje és az iskolákban olvassák, magyarázzák.

Épígy megérdemelnék a fáradságot összegyűjteni beszédeit, ezeket a történetírói művészettel fogalmazott hatalmas orációkat, amelyek valóságos retorikai művek, telve pompás történeti vonatkozásokkal, messzi felülmulva a kortársakét. Ezekben Báthori István királyi méltósága teljes súlyával és öntudatos akarással lép fel a gyakran engedetlen, avagy kicsinyes főnemesekkel szemben. Ez imponált s egyúttal megfélemlítőleg hatott. A király valósággal megszégyeníté velük a rendeket, ha azt szükségesnek látta, olyan válogatott szavakkal és velőkig ható hasonlatokkal, amilyenekhez ők szokva nem igen voltak.

Erről az oldaláról az erdélyiek már rég ismerték a királyt, még fejedelemsége idejéből, amikor az országgyűléseken világos érveléseivel hamarosan lefegyverzé ellenfeleit. Az öregebbek pedig még jól emlékeztek arra az első remek beszédére, amellyel mint alig huszonhárom éves ifjú a Lengyelországból hazahozott Izabella királynét fogadta Kolozsvárt — 1556 október 22-én — a nemesség nevében. Ez súlyosabb volt az alkalmi üdvözletek mértékénél s midőn benne arra hívatkozott, hogy az ország megvetvén ő Felsége nyugodt kormányát, idegen uralkodót ismert el, aki alatt hihetetlen sokat szenvedett, de hogy vétkeztek, megmutatta az Isten a György barát nyomorult végével, valósággal történetírói szemlélet műve. Az sem mindennapi szónoki fordulat, hogy a távozása után bekövetkezett rettenetes döghaláltól az Isten megóvta a királynét és fiát, hogy most őket, mint Lótot Sodomából, egészséges állapotban ide vezérelje ismét Erdélybe, ahol szenvedésük örömre, számüzetésük keserűsége boldogsággá fog

változni a hívek odaadása folytán, mert eléggé megtapasztalta ez a szegény hazánk — úgymond — mily veszedelmes és káros idegennek nyujtani a kormánypálcát.[9]

Hogy miként tud beszélni, arról Báthori már útközben meggyőzte a lengyeleket, midőn 1576 április közepén Przemysl alá jutván, a nemesség szónoka, Orzechowski Bálint, beszédére ily szavakkal felelt: Nem az uralomvágy vezetett engem Lengyelországba, hanem a praedestinatio, a mindenható Isten akarata, hogy nektek annyi zavar és egyenetlenség között segélyetekre legyek. Elhagytam testvéreimet, barátaimat, szeretett hazámat, s amilyen gyorsan csak lehetett, siettem tihozzátok. A szeretetet, amellyel fogadtok, hálás szívvel veszem s kérem Istent, tartsa meg azt számomra mindvégig. Jól tudom, hogy sokkal tartozom a lengyel nemességnek, főkép a kisoroszinak, s midőn ezért köszönetet mondok, egyszersmind kérni és inteni akarlak, hogy vessetek véget minden egyenetlenségnek és egymásiránti gyűlöletnek, egyesüljetek a testvéri szeretetben mindannyian.[10]

Midőn Krakóba érve, a koronázás kérdésében nézeteltérés támad a két párt közt, úgyhogy az egyik azon meg sem jelent, így nyilatkozott az ország főrendei előtt: Én ezerszer inkább a közbékét óhajtom, mint a koronázást. Kész volnék a béke kedvéért akár tíz évig várni a koronázásra. Emlékezzetek csak vissza, mit ígértetek nekem, hogy itt lesznek a litvánok, poroszok, az érsek, a nagymarsall, akik közül senkit sem látok itt. Gondoskodjatok tehát koronázás előtt a kiegyezésről, mert ha egyszer meg vagyok koronázva, nem bánhatok enyhén az ellenszegülőkkel. Kérdeznétek aztán talán, miért bánok velük oly szigorúan? De királyi méltóságomat meg kell oltalmaznom s ellenségeimet törekedni fogok eltiporni.[11]

Fenyegetéseit István király pár hónappal a koronáztatása után az alábbi szavakkal ismételte meg a thorni országgyülésen: Nem juhakolban, hanem palotában, szabad emberként születtem és nevelkedtem. Sem a szegénység nem hozott ebbe az országba, mert mindig volt mit ennem és magamra öltenem. Ezért szeretem és megvédem szabadságomat. Isten akaratával ti választottatok királyotokká. Kéréstekre és sürgetéstekre jöttem ide. Ti tettetek fejemre koronát. Igy hát királyotok vagyok, nem faragott és festett báb. Uralkodni és parancsolni akarok,

[9] A beszéd bő kivonatban Miles id. krónikájában maradt reánk, annak 63. lapján. V. ö. Veress Endre: *Izabella királyné* (Budapest, 1901) 422. l.

[10] Szádeczky Lajos: *Báthory István lengyel királylyá választása* (Budapest, 1887) 296—7. l. Maga a beszéd latin szövege a 398. lapon.

[11] Ugyanott, a 301. lapon.

s nem tűröm, hogy tanítóim és tanácsuraim tanítói legyetek. Inkább őrizzétek meg szabadságtokat, nehogy azokkal visszaéljetek.

Szenátorok! Vagy tartsátok magatokat a jogrendhez, vagy oldjátok fel kezemet, amelyet törvényeitekkel megkötétek s megvédelmezem azt majd magam![12]

Erre kardját megcsörtette, éreztetni kívánván, hogy e metsző kifejezéssel mire céloz.

Beszédeinek némely szóvirága, mint például az, hogy ő nem festett báb, meg hogy kezeit nem engedi megkötni holmi elavult dolgokkal, szójárásává vált és ismételten előfordul István király beszédeiben, valahányszor keserűségét kívánta kiönteni. Így használja azokat az 1585 legelején tartott varsói híres országgyűlésen is, amelyen ekként korholta a lengyel főurakat: Engem nem festett vagy képzelt jóságtok tett királyotokká, óh lengyelek. Nekem azért adatott a királyság részetekről, hogy ne csak szabadságtokat védelmezzem, de királyi méltóságomat és felségjogaimat is... Döglött kutya nem szokott marni... Megkötétek kezeimet, nem kötéllel, hanem törvényeitekkel... Cselekedni akarok... Vagy talán remegtek, óh lengyelek? Erősökhez nem illik a remegés. Féltek? Hisz a félelem nem veri le az ellenséget, de megerősíti azt. Reszkettek? Ám ki fogja a lengyelek reszketését dicsőíteni? Én emberek, nem Istenek királya vagyok. Nekem uralkodnom adatott, nem jósolgatnom.[13]

A hat hétig tartott nevezetes országgyűlésen végig résztvett s gyakran felszólalt minden fontosabb tárgyban. Igen szép volt mindjárt a január 17-i első érdemleges ülésen mondott beszéde is, melyet a Szentírás e szavaival kezdett: Senki ne fogadja hiába az Úr kegyét. Az Úr kegye, hogy békében élünk, de vigyázzunk, hogy azt helytelen cselekedetekkel meg ne rontsuk, mert sok jeles ország pusztult már el az emberek nyugtalansága és gonoszsága miatt. Ott van reá példaként hazám, — úgymond, — a szomszédos Magyarország, amely virágzó bő volt, bővelkedvén katonákban és szabadságokban egyaránt, de mivel ott az emberek saját érdekeiket ápolták, nem az államét, szolgaságra jutott... Törekedjetek tehát úgy az én dicsőségemre, mint a sajátotokra, mert az én dicsőségem a tietek is!

[12] E beszéd két helyen maradt reánk: Henning Salamon „Lifflendische, Churlendische Chronica" c. műve (Leipzig, 1594) 59. levelén, ahonnan az elejét vettük; továbbá egy krakói kéziratban (Szádeczky id. m. 312. l.), ahonnan utolsó bekezdését kölcsönöztük.

[13] A beszéd teljes latin szövege kiadva Jo. Burchard Menckenius: *Sigismundi Augusti Poloniarum regis epistolae... Nec non Stephani Batorii regis Pol. epistolarum decas et oratio ad Ordines Poloniae* (Lipsiae, 1703) p. 551—557.

A január 28-i ülésen a király Czarnkowski lengyel beszédét mosolyogva hallgatta végig és érvelésére rögtön így felelt: Az igazságot és törvényt tőlem nem tagadhatjátok meg, mert ha igen: oldjátok meg kezeimet, hogy igazságomat magam védhessem meg, injuriámat Isten segítségével magam bosszulhassam meg. Nyilvános, nem magán ülésen választottatok meg Isten akaratával, meg a tietekkel királyotokká. De mit fog rólam a jövő gondolni, mint fognak utódaim rólam ítélni, ha ők utánam lábbal tiport királyi tekintélyt fognak örökölni? Sőt, ami fontosabb, mit fognak rólam a külföldi fejedelmek és nemzetek szólni, ha látják, hogy nincs annyi erőm, hogy királyi tekintélyemet megvédjem... Emlékeztetem a rendeket, hogy a vallásbéke megtartására is esküt tevék, de a béke csak úgy tartható fenn, ha igazságosan cselekedünk és mindenki megtartja s megtarthatja, ami az övé![14]

Külön tanulmányt igényelne e beszédek bővebb ismertetése és annak bemutatása, mily hatást tettek azok a lengyelekre és idegen államok követeire, akik azokról részletesen beszámoltak. Ez azonban most nem lehet célunk. De azt meg kell állapítanunk, hogy Báthori István király született szónok. Bizonyítja ezt, hogy mindig rögtönözve, kapásból beszélt, mint a nagy szónokok, meg hogy minden beszédét valami hatásos kijelentéssel fejezi be. Már fentebb felsorolt példáinkon kívül igen szépen megfigyelhetjük ezt az 1581-i varsói országgyűlésen való szerepléséből. Ezen február hó folyamán négy ízben szólalt fel, beszédeiben ilyes kijelentéseket téve hallgatói nagy ámulatára: Mindenki tudja, hogy a háborúnak pénz az eszköze, de hozzáteszem, hogy az idő is az, mert a siker attól függ, hogy a pénzt idejében megkapjuk. Ezért intlek, hogy sürgősen határozzatok, mit tegyünk s engem a gondoktól mielőbb mentesítsetek... További segélyt kívánok a háború folytatására, mert tolvajok módjára falvakra rácsapni s a szegény lakósokat rabszíjra fűzve foglyokként elhurcolni, mily dicsősége lenne az országnak és nekem... Holott ha a kért adót állandósítjátok, tudom Istenem, hogy több nemes, több paraszt nem jut szegénységre... Különben is bármit tettem, Isten segedelmének tartom, az ő végtelen jóságának és kegyességének tulajdonítom... Nem magamért s magam kényelmeért szólok, hanem a ti hasznotokért, meg az országéért, amely nekem drágább az életemnél.[15]

Aki így beszélt s minden készülés nélkül ily hatalmas kijelentésekkel tudott érvelni, az született szónok, aki előtt még az ellenfeleknek is meg kell hajolniok!

[14] Báthori István e hosszú latin beszédei kiadva Alexander Czuczynski: *Diaria comitiorum Poloniae anni 1585* (Cracoviae, 1901) 35., 58., 120. és 240. lapján.

[15] István király négy latin beszéde kiadva X. Ignacy Polkowski: *Acta Stephani Regis* (Cracoviae, 1887) pag. 303—329.

III.

Az oroszok elleni hároméves hadjáratnak anyagi célja Kur- és Livland, vagyis a Keleti-tenger ama partvidékének visszaszerzése volt, melyet Rettenetes Iván cár Zsigmond Ágost királytól, majd Báthori Istvántól, jóformán szeme láttára foglalt el. Igazi iránya pedig végeredményben az orosz birodalom gyengítése, hogy annak nyugat felé való terjeszkedése hosszú időre lehetetlenné váljék.[1] István király e nagy elgondolásaihoz csatlakozott még másik három magyar tárgyú, amelyekről azokból az intő leveleiből értesülünk, amelyeket — mint egyúttal erdélyi fejedelem — az úgynevezett hármastanács tagjaihoz intézve küldözgetett be Erdélybe.[2]

Az egyik mindjárt uralkodása legelején, hogy Lengyel- és Erdélyországot egyesítse, a török megbántása nélkül.[3] Ezt a tervét akként vélte megvalósítani, hogy a még kiskorú Báthori Zsigmondot magyar királlyá választatja, helyébe pedig tegyék fejedelmükké az erdélyi rendek Zamoyski Jánost. Erre való tekintettel adta hozzá nőül a nagy korkülönbség ellenére unokahúgát, Grizeldist, viszont Géczi János erdélyi gubernátortól esküt vett ki, hogy e tervét akkor is keresztülviszi, ha magát István királyt valami hirtelen halál érné. Igy esett meg, hogy midőn Báthori István váratlanul elhunyt, Géczi segítséget küldött Erdélyből a lengyel kancellárnak Miksa főherceg ellen, annak hírére, hogy őt a lengyel rendek egy része királlyá választá s hogy Zamoyski éveken át reménykedett, hogy elnyerheti a maga vagy fia számára az erdélyi fejedelmi széket, valahányszor arról az állhatatlan Zsigmond lemondott Rudolf magyar király javára.[4] E tervnek Báthori Zsigmondra vonatkozó része azonban nem volt komoly, s úgy látszik, hogy azt István király csupán annak leplezésére terjesztgette, hogy ő maga vágyott a magyar trónra, segítve e törekvésében Bekes Gáspár által, aki az erdélyi vagy esetleg a havasalföldi vajdaságot kapta volna, miként erről egyidőben sok szóbeszéd esett.[5]

[1] Az oroszok elleni hadjáratok történetét, tekintettel erdélyi vonatkozásaira, megírtam *Berzeviczy Márton* életrajzában (Budapest, 1911) 127—148. l.

[2] Ezek egy részét kiadtam *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării-Româneşti* című nagy oklevélpublikációm II—III. kötetében, Bukarest, 1930—1931-ben, nagyobbik része kiadatlan, másolatgyűjteményemben.

[3] István király Krakóban, 1576 május 6-án Kendi Sándorhoz írt levelében, a Magyar Történelmi Tár VIII. kötete (Pest, 1861) 211. l. Kivonatosan jelezve a Történelmi Tár 1895. évf. 254. l.

[4] Szádeczky Lajos: *Báthori István király titkos terve a magyar királyságot és erdélyi fejedelemséget illetőleg,* a Századok 1882. évf. 497—498. l.

[5] Laureo püspök, lengyelországi nuncius 1577 február 17-i titkos jelentésében; Wierzbowski: *Vincent Laureo* (Varsovie, 1887) 505. l.

István király második nagy gondolata Magyarország függetlenítése volt. Ennek megvalósítását atyjafiaival s nehány felsőmagyarországi bizalmasával még erdélyi fejedelemsége végén kitervelte, s most úgy látszik, azok türelmetlensége folytán vetette papirra. Abból a tényből indult ki, hogy „Magyarország eleitől fogva az két, avagy inkább három felé húzás-vonás miatt veszett, mert az német és magyar veszett össze, osztán az török végezte el az játékot." Ezért mindenek előtt az egyenetlenséget kell eltávoztatni, várva a jó alkalomra, amikor valamit a haza javára és megmaradására indíthatunk. Ezernyi gondja közepette is szüntelenül ezen jártatta eszét, mert halálával is kész volna megpecsételni — úgymond — a hazájához való szerelmét. Tehetetlenségével Báthori István eleinte a beteges Miksa király halálától remélt segítséget, midőn a magyarok megszabadulnának a némettől „és minden zenebona nélkül szabad választásuk lenne" a királykérdésben s így még „a világ" sem rágalmazhatná őket, sem azt, aki őket oltalma alá venné. Nincs semmi szerénytelenség benne, hogy ebben az oltalmazóban István király nyiltan magára gondolt, bár arra, sajnos, sor nem kerülhetett, mert kesernyésen jegyzi meg, hogy a magyarok nem érték be Miksával, hanem fiát is megkoronázván, két királyt uralnak, holott ha azt nem teszik, most nem kellene amannak halálát várniok. Ezért „az magyar soha ne is vessen az Istenre, ki mindenkor jelen volt volna neki, csak ű magok ne keresték volna az elveszett útat." Igy mást nem lehetne tenni, mint megkérni a szultánt, „hogy ez második nyomorult földet (vagyis a királyi Magyarországot) ne üldözné, sőt oltalma alá venné, határt mutatván a maga terjeszkedésének;" bár e könyörgésnek nincs most alkalmas ideje, kivált hogy azt valami hadi ténnyel, a muszka háborgatása miatt, támogatni nem lehet.

Mivel a német-osztrák birodalom viszonyait István király személyes tapasztalatai alapján is jól ismerte, e gyónás-jellegű nyilatkozatában — miként maga nevezte — még azt is kijelenté, hogy bár a német császár ismételten megkísérelte nála a békességet nemcsak a közrendek és hercegek, de főképen a pápa által, ő miérthogy soha fejébe nem fért, mint lehetne meg a békesség a magyar nemzet nyomorúsága nélkül, nem hallgatott reá, s azt ezentúl sem „míveli," mert az efféle tettetett és képmutató békélés haszontalan, félbékesség és állandó sem lehetne. Mindezek ellenére megnyugtatja Mágóchy Gáspárt, akihez e gyönyörű levelét intézte, hogyha „a német" közvetlenül vagy egyenként a magyarra támadna és haddal bántaná, minden tehetségével oltalmára fog lenni.[6]

[6] István király kelet nélküli, de 1576 nyarán írt sajátkezű levele, a Magyar Tört. Tár id. VIII. kötete 213—219. l. Nem 1578-ból való, miként a levél kiadója hibásan vélte.

Ebben a tőle várt oltalomban volt a magyar nemzet minden bizakodása, hogy felszabaduljon a német járom alól. Ezt 1577 őszén nyiltan kifejezte levelében egy erdélyi katolikus pap.[7] Mikor pedig négy év mulva hirtelen híre terjedt, hogy II. Rudolf nagy beteg, a magyarok titokban arról tárgyaltak, hogy Báthori Istvánt választják utódjául. Erről a tervről ő fenntartás nélkül társalgott a nunciussal, erősen bízván abban, hogy akkor majd sikerülni fog eredményesen fellépni a törökkel szemben. A nunciustól értesült arról is, mit neki Cyrus osztrák követ mondott, hogy t. i. Rudolf halála esetére a csehek Rosenberg Vilmost választják királyukká, a magyarok meg Báthorit. Ez a hír annyira tartotta magát, hogy István király hirtelen emberét küldte Prágába puhatolózni, hogy a cseh főurakkal egyetértőleg léphessen fel. Egyidejüleg pedig egy jó magyar csapatot inditott a magyar határra.[8] Társalgása során mondá el egyébként Báthori azt is, — amit eddig nem tudtunk, — hogy a lepantói tengeri csata alkalmával a szultán neki ajánlatot tett, hogy legyen királya a Habsburgok által birt Magyarországnak; ő azonban nem merte még a nagy terhet vállalni, minthogy előbb a lengyel királyságra vágyott és megelégedett a Porta az iránt tett ígéretével, hogy lengyel trónra jutása esetén is ő vezethesse Erdély ügyeit.[9]

István király harmadik nagy eszménye volt, hogy a törököt kiszorítsa Európából. Ezt Possevino Antal jezsuitával is megüzente a pápának, s midőn az a terv részletei iránt érdeklődött, kijelenté, hogy ahhoz elegendőnek tart egy 90.000 főnyi válogatott hadat, amellyel Konstantinápolyig lehetne diadalmasan előhaladni, meghódítván útközben Moldva-Havasalföldet és Bulgária földjét is, hogy aztán felszabadító seregét azok népével és erejével egyesítse.[10] E támadó hadjárat költségére a pápa minden hóra négyszázezer aranyat ígért, mire István király már a vezéreket is kijelölte.[11] Ám csakhamar kiderült, hogy akkora összeget csupán a keresztények együttes áldozatával lehet előteremteni. Nem is volt a világon drágább vágya, mint hogy a ke-

[7] Laureo nuncius 1577 szeptember 23-i jelentésében, id. h. 606. l.

[8] Caligari nuncius 1581 februá' 21-i jelentése nyomán, Hans Uebersberger: *Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts.* I. k. (Wien, 1906) 482. l.

[9] Caligari nuncius 1581 február 26-i jelentésében, I. A. Caligarii epistolae et acta (Cracoviae, 1915.) 569. l.

[10] Ld. erről dr. Ludwik Boratynski: *Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom.* (1576—1584) W Krakowie, 1903. Valamint a „Parere del Re Stefano di Polonia per far guerra contra il Turco" cimű egykoru iratot, a római vatikáni könyvtár Urbinate 1492 p. 34.

[11] Szamosközy id. m. IV. k. 17—18. l.

resztény fejedelmek közt igazi, szent béke legyen, mert, felfogása szerint, ez lenne az egyetlen mód a szegény keresztény világ megvédésére a közös ellenséggel szemben, amelyet lelkéből gyűlölt. E meggyőződésében annyira ment, hogy miként Laureo nunciusnak mondá: egyszerű kapitányul jelentkeznék Rudolf császárnál, ha látná, hogy komolyan lép fel a törökkel szemben, pedig neki elég sok keserűséget okozott életében minisztereinek kétszínűsége.[12] Igen érdekes, hogy ez a fontos kijelentése Erdélybe már ily változatban jutott át: Valamely fejedelem egy ű maga erejével megveri az török császárt, lovászul szolgálom én azt.[13]

Sokat beszélgetett e tervről Laureo utódjával, Caligari nunciussal is, kinek egyszer azt mondá, hogy a szultánnak jóformán csak 60.000 főnyi használható veterán gyaloghada van.[14] Gyakran tárgyalt erről a Caligarit követő Bolognetti nunciussal is, sőt annyira ment, hogy a megalakítandó nagy török-ellenes ligába hajlandó volt még Rettenetes Ivánt is bevenni. A nagy terv megvalósításához Lengyelország részéről 30.000 főnyi hadat, Erdély részéről húszezret ígért, ha annak zsoldjára és felszerelésére kellő pénzsegélyről biztosítják; mégpedig hat esztendőn keresztül rendszeresen és pontosan küldve s a mellett belevonva a ligába a német birodalmi hercegeket is.[15]

Az európai fontosságú kérdést legelőbb Possevino jezsuita-atya látogatásakor vetette fel, de később Báthori András bíborost 1586 őszén külön megbízta, hogy a pápával határozott formában beszélje meg a dolgot és a Vatikántól remélt rendes évi hadi segély részleteit.

Korai halála meg Lengyelország belügyei miatt való lekötöttsége István királyt, sajnos, megakadályozta magasztos tervei megvalósításában, holott azok nemcsak hazánk, hanem egész Európa fejlődését más irányba térítették volna. Ennek ellenére neki mégis sikerült a területileg megnövelt Lengyelország erejével és személyes hatalmával gátat vetnie a Habsburg-terjeszkedésnek s ekként életének fő jelentősége kétségkívül abban nyilvánult meg, hogy „a maga életmunkájával irányt szabott egy évszázadra egész Középeurópa történetének“[16] s vált azáltal hosszú időre nyugalmi helyzetének megalapítójává.

[12] Laureo nuncius 1577 május 10-i jelentésében, id. h. 549 és 554. l.

[13] Szamosközy id. h. 19. l.

[14] Caligari 1581 március 13-i jelentésében, id. h. 583. l.

[15] Smolka Szaniszló tanulmánya alapján, a Századok 1890. évf. 613. l.

[16] Asztalos Miklós pompás megállapítása *Báthori István és Középeurópa* című tanulmánya elején; Erdélyi Helikon 1933 évf. 537. l.

IV.

Aki csak István királlyal társalgott, mindenkit meglepett, mily könnyedén és választékosan beszél latinul. Erről egybehangzóan emlékezik mind a nuncius,[1] mind a modenai követ,[2] meg Heidenstein, a király titkára, aki hadjárataiban is mellette volt, hogy azok történetét híven, közvetlen megfigyelések alapján írhassa meg.[3] Latinságát a tanult Lengnich porosz történetíró a római szónokokéval veti össze,[4] míg a jeles Sarnickit a Terentiuséra emlékezteti.[5]

Igy ír róla más kortársa is. Midőn a varsói királyválasztó gyűlésben egy lengyel főúr ajánlta, különösen hangsúlyozta nyelvtudását.[6] Kiemeli azt Warszewicki Kristóf is a halála után írt beszédében.

A könyvek s kivált történeti művek szeretete még olaszországi tartózkodása idejében fejlődött ki Báthori Istvánban s még inkább bécsi fogságában, melynek két esztendejét régi klasszikusok és új írók olvasásával tölté. Ez a szeretet nála később valóságos kultusszá nemesedett. Ezért már Erdélyben is sokat áldoz könyvre és tudományra. Így midőn 1574 nyarán Bécsbe küldött követei jelentéséből arról értesült, hogy valami históriás könyvre akadtak, amit 18 talléron tartanak, meghagyja nekik, hogy azt neki megvegyék.[7] Mikor pedig megtudja, hogy Rómában magyar gyóntató, Szántó István, működik, megbízza, hogy a vatikáni könyvtárban a magyar és lengyel királyoknak a Szentszékkel folytatott levelezéséből négyszáz évre visszamenőleg írjon és

[1] Caligari püspök, lengyelországi nuncius írja Krakóban kelt 1578 november 3-i jelentésében a többek közt István királyról: parla latino non solo bene, ma elegante et facondo, et è grave, et pesato, et di meraviglia vide, mostra ne discorsi di havere peritia di tutte le cose, et massime del governo de stati, et del modo di maneggiar le guerre importanti; Caligari id. levelezése 71. l.

[2] Ascanio Geraldini modenai követ Krakóban írt 1576 április 28-i jelentésében olvasom: Ciascuno confessa che questo Bathori è pronto et elegante molto nella lingua latina. (A modenai állami levéltár Dispacci di Polonia 3. csomagjában.)

[3] Heidenstein: *Commentarius de bello moscovitico* (Francofurti, 1600) 342. l.

[4] Gottfried Lengnich, a *Historia interregni* 6. könyvében: Rex cunctis terrarum orbis monarchis superior, latina oratione priscis prorsus oratoribus exaequandus.

[5] Stanislaus Sarnicius: *Annales Poloniae libri 8* p. 1231: Fuit eruditione insigniter tinctus, sermonis latini valde studiosus et prorsus Terentianus. Mindkettő idézve Ritter von Salignacs: *Geschichte von Polen* (Halle, 1763) 660. l.

[6] Latina vero lingua perpolite et exacte eum tam fari, quam scribere omnes perhibent. Germanicam etiam bene novit, Italicam quoque tenet; Stephani Katona *Historia regum Hungariae* tom. XXV (Budae, 1793) 591. l.

[7] Báthori István Gyulafehérvárt 1574 július 15-én rendeli Sulyok Imre protonotarius és Sombori László causarum director bécsi követeinek: Kegyelmetek talált volt egy históriát, kit tizennyolcz talléron tartanak volt, az mint Thamás uram mondá. Azért vegyétek meg én nekem, és egy Hieronymus Zanchust De tribus Elohim etc. (Az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltára Oklevelek törzsanyagában.)

írasson ki minden nevezetesebb adatot.[8] Erre később, király-korában, a fegyverek zajában is gondja van, mert titkárát, levelekkel a pápához küldve, megkérte, engedné meg a kívánt oklevelek lemásoltatását, mivel a magyar és lengyel történelem megírásával tanult embereket bízott meg.[9] Ez a gondolkozásmódja magában véve is meglepő, ha tudjuk, hogy István király korában még nagyon kevés történetírás használt munkájához okleveleket. De hogy mennyire tisztában volt az oknyomozó történetírás eszközeivel, mutatja az a további levele, amelyben a konstantinápolyi patriarchiától könyveinek jegyzékét kérte, hogy abból kiválasztva magának a neki tetszőket, azokat leírattathassa; megjegyezvén azt is, hogy különösen a bulgárok, horvátok, szerbek, rácok, illyrek és görögök régi történetéről szóló munkák érdeklik.[10]

Rómába induló titkárát, Zamoyski János Grzymalát, még avval is megbízta, hogy a pápától újabb kiváltságlevelet kérjen a krakói egyetem számára s annak egyúttal jeles tanárokat szerezzen Bolognában, Páduában, meg ahol olyat talál, aki szívesen élne Lengyelországban.[11]

Drága könyveit, ha útban volt, a fegyvertárban őriztette s azokból onnan szobájába csak külön rendeletére volt szabad valamit kiadni. Így kívánta 1576 nyarán egyízben a lengyelekről, litvánokról meg Erdélyről szóló könyveket, egy török krónika kíséretében.[12] Ha pedig valami becses munkát kínáltak fel neki, azt azonnal megvette. Így például 1576-ban egyik krakói könyvárusnak 29 forintot fizetett városképeket tartalmazó két kötetért, két év mulva meg Ilyvóban köttet be három forintért egy akkor elibe került művet.[13] Más alkalommal (1583

[8] Szántó István Báthori Istvánhoz (Romae, Pridie Idus Maii 1575) írt leveléből; másolata a budapesti egyetemi könyvtár Hevenesi-gyűjteménye 69. kötete 332. l. Római példányáról kiadva *Caligari* id. levelei 11. l.

[9] Báthori István király XIII. Gergely pápához irt leveléből: Supplico praeterea Sanctitati Vestrae ut eodem secretario meo potestatem faciat describendarum ex actis Curiae Romanae nonnullarum rerum, quae ad explendas historias Polonicam et Hungaricam pertineant. Etenim earum conscribendarum negotium quibusdam doctis viris dedi. Datum ex castris ad Gedanum, die 23. mensis Iunii. Anno Domini 1577. (Archivum Moscoviae. Liber legationum XXI fol. 90.)

[10] Stephanus rex Poloniae ad patriarcham Constantinopolitanum ut Regiae Maiestati indicem omnium librorum ex bibliotheca sua mittat... Inprimis cuperemus reperiri aliquas veteres historias Bulgarorum, Croatarum, Serviorum, Rasciorum, Illyricorum ac ipsorum Graecorum. Datum Marienburgi, 15. Decembris 1577. (Ibidem, fol. 270.) Magyar kivonata Óvári Lipót: *A Magyar Tud. Akadémia oklevélmásolatai* II. füzete (Budapest, 1894) 966. száma.

[11] Laureo nuncius 1577 julius 12 iki jelentése, id. h. 585. l.

[12] Ex Tykoczin, 19. Iulii 1576, in Rationes curiae Stephani Báthori regis Poloniae historiam Hungariae et Transylvaniae illustrantes (Budapest, 1918) p. 28. Vol. III. publicationis *Fontes Rerum Hungaricarum*, editae per Andream Veress.

[13] Ibidem, pag. 19 et 51.

augusztus elején) Szent Ágoston műveiért 8 forintot fizetett, egy másik munkának meg csupán kötéseért tizenegyet.[14]

Egy-egy szép könyvvel olykor másnak is kedveskedett. Igy például Eck János Postilla catholica című ismert híres műve ingolstadti 1583-i ívrétű kiadását beküldte Erdélybe Hut (Süveg) Albert szász grófnak, Koch Joachim medgyesi polgármesternek, meg a brassói Hirscher Lukácsnak, ami époly jól esett a szászoknak, mint az a türelmessége és nemes gondolkodásmódja, amellyel őket vallásuk szabad gyakorlatában megerősítette.[15]

Ilyen s ehhez hasonló feljegyzésünk egyéb is van. Igy például midőn Sokolowski Szaniszló Báthori Istvánnak ajánlott De verae et falsae ecclesiae discrimine című munkájából megjelentekor (1583 elején) a királynak 12 példányt küldött, a fiúnak, aki azokat neki meghozta, örömében tíz aranyat, azaz 18 forintot adatott, holott kötésükért a könyvkötő csak négyet kapott.[16] Még fontosabb tudnunk, hogy István király jeles könyvek kinyomatására is készséggel áldozott.

Igy 1582-ben házi prédikátorával, Sokolowski Szaniszlóval, lefordíttatta görögből a keleti egyház intézményeit, ami aztán 1582-ben vaskos kötetben jelent meg. A rákövetkező évben pedig kiadatta udvari orvosa, Simoni Simon, Disputatio de putredine című testes könyvét,[17] három év mulva meg Bellarmin Róbert jezsuita-atya egyik munkájának 200 példányban való kinyomatását rendelte el.[18] Egyébként se szeri, se száma a neki ajánlott vagy költségén kiadott egyházi és világi műveknek, amelyekben örömét és lelki gyönyörűségét lelte.

Midőn az Erdélyből kihozott unokaöccse, Báthori András, a pultuski jezsuita-szemináriumban tanult, a szorgalmas ifjú könyvtára gyarapítására 1580 elején maga összeírt egy csomó fontosabb művet, amit Brutus útján juttatott hozzá. Az összevásárolt könyvek közt volt Plu-

[14] Pro libro Dodonei „De stirpibus" a compactione eiusdem, ad cedulam domini Doctoris Simoni die 2. Augusti 1583 fl. 11. In solutionem librorum per dominum Laternam coemptorum, in usum Suae M-ti Regiae summa operum Augustini, die 12. Augusti fl. 8. (Ibidem, p. 206.)

[15] Iulius Gross: *Katalog der Kronstädter Gymnasialbibliothek... aus dem Reformationszeitalter* (Kronstadt, 1883) 24. l.

[16] *Rationes curiae Stephani regis Poloniae*, p. 198–199. Ennek egyik példányát rokonának, Báthori Miklósnak, küldte, említve a Századok 1876. évf. 508. l. Bővebben ismertette Kisfaludy A. Béla a Magyar Könyvszemle 1884. évf. 30. l.

[17] Ibidem, p. 199.

[18] Teodor Wierzbowski: *Materialy do dziejów Pismienictwa Polskiego*, tom. I. (Warszava, 1900) p. 268.

tarchos díszkötésü Ethica-ja is, melynek belső táblájára István király e három soros vallásos ajánlást írta be öccse számára:

Omnia si perdas famam servire memento.
Si Christum nescis, nihil est quod cetera discis.
Si Christum discis, nihil est quod cetera nescis.

A gyönyörű könyvajándék húsvétra jutott András kezéhez, s mivel gazdag könytárának jegyzéke ránk maradt,[19] az a benyomásom, hogy István király könyvei is abba jutottak, miután egyik végrendeletében úgy intézkedik, hogy minden ingóságát a Báthori-fiúk öröklik.[20]

István király előszeretettel olvasgatott maga okulására állampolitikai és hadászati műveket is. Igy nyoma van, hogy jól ismerte Macchiavelli Principe-jét, meg Schwendi Lázár osztrák hadvezér De bello Turcico és Tarnowski Szaniszló Consilium rationis bellici című híres művét.[21] Schvendit személyesen ismerte még Magyarországból, mikor vele hadakozott s nehányszor tárgyalnia is kellett. Róla egy ízben a nuncius előtt elismerőleg nyilatkozott is, kiemelvén, hogy körültekintő, szerény, derék ember, míg Ruber János felsőmagyarországi kapitány kormányzási módját a király nem helyeselte.[22]

Ami könyvet ajándékul kapott, mind végig olvasta s külön megdícsérte Osorius Jeromos írályát, azt mondván, hogy az élő papi emberek közül senkiét sem szereti annyira, mint ezét.[23]

V.

Azok az íróemberek, akikre Rómába küldött levelében István király célzott, az alábbiak voltak.

A valószínüleg magyarországi származású német Heidenstein Reinhold, akire hadjáratai történetének megírását bízta. Ez meg is jelent 1584-ben Krakóban s a király bizonyára gyönyörködött is benne, mivel elejétől végig sajátkezüleg javítgatott kéziratán.

[19] Veress Endre: *Báthori András b. püspök könyvtára* (Budapest, 1905) 5—6. l.

[20] Utolsó (negyedik) végrendelete szövegében, az *Acta historica Poloniae* XI. k. (Cracoviae, 1887) 411—2. l.

[21] Boratynski, op. c. pag. 139—151.

[22] Wierzbowski: *Laureo,* p. 635. (Varsoviae, 13 Gennaro 1578.)

[23] Caligari nuncius 1578 december 9-i levelében; id. levelezése 92. l.

Forgách Ferenc váradi püspök, aki évek óta dolgozott korának történetén, amihez Báthori Istvántól még Erdélyben számos oklevelet kapott kölcsön.[1]

A harmadik a velencei származású Bruto (Brutus) János Mihály, akit azzal bízott meg, hogy Magyarország történetét írja meg Bonfini Antal nagy műve folytatásaképen, attól az évtől, ahol ő elhagyta. Munkájához Brutus még Erdélyben hozzáfogott, mikor Báthori István hívására, mint már jóhírű históríkus, 1574 elején Kolozsvárra érkezett, s azt később Lengyelországban folytatta, ahová a király kíséretében két év mulva átment. Itt Brutus előbb évi 450 tallérnyi fizetést húzott, amelyet 1578 nyarán a király további százzal növelt,[2] ami ezidőben jelentékeny évjáradék volt. A király annyira érdeklődött a munka előhaladása iránt, hogy írójának majdnem állandóan mellette kellett tartózkodnia, még hadjáratai alatt is, hogy az elkészült részeket neki bemutathassa. Ez nem volt üres formaság, mert István király folytonosan javítgatott a kéziraton. Ám midőn 1584 nyarán a jóformán kész munkát Brutustól megkapta, azt túlságosan bőbeszédűnek tartván, visszaadta neki átdolgozásra. Ebbe az átdolgozásba jó másfél esztendő telt bele, de 1586 tavaszán Brutus végre elkészült az 1571-ig terjedő 25 fejezetre tagolt munkával, melyet a grodnói várban mutatott be a királynak. Csakhogy mikor a szerző azt remélhette, hogy műve végre nyomdába juthat, a király az év végén hirtelen meghalt s így vágya nem teljesülhetett.

A mecenás nélkül maradt árva író most császári szolgálatra Bécsbe ment s ott dolgozott tovább a kapott „magyar históríkus" rangja mellett. Pár év mulva azonban arról értesülvén, hogy munkája kéziratát Báthori Zsigmond Lengyelországból hazavitette s azt ki is akarja nyomtatni, 1592 elején, a nagy télben, hirtelen Gyulafehérvárra utazott, hogy azt gondosan átnézhesse s a császáriakat netán sértő részein enyhítsen. A fáradt öreg ember azonban váratlanul beteg lett és 1592 május 16-án 75 éves korában meghalt. Hátrahagyott munkája így sok viszontagság után csak 1876-ban jelenhetett meg három kötetben, s bár csonka,

[1] Ezek visszaszerzése volt egyik fő megbizatása a Rómába küldött Zamoyski titkárnak, amihez István király a danzigi táborban 1577 június 23-án írt levelében kérte a velencei doge támogatását, levele bevezetésében ekként írván: Mortuus est Patavii Magnificus Franciscus Forcas, qui res gestas Hungariae describebat, habuitque a nobis multa scripta eius rei causa illi data. (A Századok 1869. évf. 137. l.) Magyar kivonata Óváry Lipót id. h. 953 és 955. sz.

[2] Bibliothecae Ossolinianae Leopoliensis Ms. 180 fol. 182 et 193.

egyik fő kútforrásunk a XVI. század történelme részleteire és eseményeire nézve.[3]

Hasonló sorsa lett a másik olasz, Possevino Antal, Erdélyről, ugyancsak István király megbizásából, 1584-ben írt nagyszerű munkájának, melynek sajátkezű kéziratát nekem sikerült megtalálnom és kiadnom 1913-ban hozzá méltó díszes kiállításban.[4]

VI.

Báthori István király közel tizenegy esztendei uralkodása Lengyelország történetének egyik legragyogóbb korszaka. A sokaktól bizalmatlanul fogadott „választott" király bölcs intézkedéseivel, igazságos kormányzásával, bátor, öntudatos fellépésével új, egészséges alapokra fektette a hanyatló országot. Győzedelmes hadjárataival megnövelte a birodalom területét és megfenyíté annak ellenfeleit. Kitűnő szervezőképességével újjáalakítá az igazságszolgáltatást, a hadsereget és honvédelmet. Erélyével s olykor kíméletlen magatartásával, amely nehány engedetlen főnemes kivégeztetésétől sem riadt vissza, megrendszabályozta a duzzogó nemességet és helyreállítá a királyi tekintélyt. Mély vallásosságával a természettől is ájtatos lengyel nép szeretetét nyerte meg. Külpolitikája tiszteletet szerzett neki meg az országnak, amelyet életében, a poroszok és oroszok leveretése után, semmiféle ellenség megtámadni nem merészelt. A hadtudományban nevét a vetőbomba feltalálásával örökíté meg, melyet legelőször Dancka ostrománál alkalmazott. A tudomány és irodalom bőkezű pártfogójaként számtalan munkát adott ki vagy segélyezett, s a mellett két egyetemet alapít: Vilnában meg Kolozsvárt, Varsóban pedig nyomdát.[1] Halálát őszinte, mély gyász siratta. A krakói Wawelen épült székesegyházban lévő díszes síremlékére hűséges kancellárja, Zamoyski János, vésetett megható epitafiumot, amelyen igen találóan a „terror hostium" jelzővel ékesíté.

[3] Brutus e művének sorsát bőven megirtam *Il veneziano Giovanni Michele Bruto e la sua storia d'Ungheria* címen a velencei Akadémiában tartott felolvasásomban; Venezia, 1929. (Estratto dall'Ateneo Veneto vol. VI di 1929.)

[4] Antonio Possevino della Compagnia di Giesù: Transilvania. Budapest, 1913. (*Fontes Rerum Transylvanicarum*, tomus III.)

[1] Ennek történetét megirtam *A kolozsvári Báthory-egyetem története leromlásáig, 1603-ig* című tanulmányomban, folyóiratunk 1905-ik évi kötetében. (Különnyomatban, 4-rétű 83 lapon; Kolozsvár, 1905.)

IN MEMORIAM

STEPHANI BÁTHORI REGIS POLONIAE

(Natus Anno Domini 1533. Mortuus 1586)

IN TEMPLO PLUS QUAM SACERDOS
(Templomban több mint pap)

IN REPUBLICA PLUS QUAM REX
(Az államban több mint király)

IN SENTENTIA DICENDA PLUS QUAM SENATOR
(Tanácsadásban több mint tanácsúr)

IN IUDICIO PLUS QUAM IURISCONSULTUS
(Ítélethozásban több mint jogtudós)

IN EXERCITU PLUS QUAM IMPERATOR
(Hadban több mint császár)

IN ACIE PLUS QUAM MILES
(Csatában több mint katona)

IN ADVERSIS PERFERENDIS INIURIISQUE CONDONANDIS PLUS QUAM VIR
(Bántalmak elviselésében és jogtalanságok megbocsátásában több mint férfi)

IN PUBLICA LIBERTATE TUENDA PLUS QUAM CIVIS
(Közszabadságok védelmében több mint polgár)

IN AMICITIA COLENDA PLUS QUAM AMICUS
(Barátság ápolásában több mint barát)

IN CONVICTU PLUS QUAM FAMILIARIS
(Társaságban több mint családias)

IN VENATIONE FORISQUE DOMANDIS PLUS QUAM LEO
(Vadászatban és vadak legyőzésében oroszlánnál erősebb)

IN TOTA RELIQUA VITA PLUS QUAM PHILOSOPHUS
(Az élet minden egyéb jelenségében több mint bölcs)

MARTINUS CROMERUS
Episcopus Varmiensis

Emlékét kegyelettel ápolták az egykorú lengyel írók. Így például Karnkowski Szaniszló kujáviai püspök azt írta, hogy nem tudja, volt-e a lengyel királyok közt csak egy is, akivel őt össze lehetne mérni,[2] és erényeiről úgy nyilatkozott, amint szebben nem is lehet.[3] Górski Jakab meg nyiltan kimondja, hogy nála szentebb és kegyesebb királya nem volt Lengyelországnak. A lengyelek különben is két dolgot becsültek benne nagyra: szigorúságát és nyájasságát.

Első audienciája alkalmával Caligari nuncius is hasonló elragadtatással szólt István királyról, leírván termetét, ruházatát és szokásait is. Nehogy azonban ez egyházi férfiakat elfogultaknak gondoljuk, utalunk Blandrata ama leírására is, amellyel Báthori Istvánt a királyválasztó ülésen bemutatta. Ennek az ad különös jelentőséget, hogy az tudtával és jóváhagyásával készült és jutott be útasítása szövegébe, ha ugyan nem tőle magától származott, ami több mint valószínű.

Halála alkalmával a krakói jezsuita-kollégium házi krónikájába ritka szép megemlékezést vezettek be, amely életrajz-jellegű. Különösen becses benne, hogy a királyban annyira megtestesülve lát mindenféle katonai és polgári erényt, hogy valósággal Atillával méri össze. Mégis erényeiről legméltóbban Kromer Márton vármiai püspök, híres történetíró-kortársa, emlékezett meg gyönyörű elogiumában, amilyet soha még uralkodó nem kapott, tizenkét remek hasonlatban mutatván be egész lényét.[4] Ezért illesztjük mi is ide megemlékezésünk táblájára: hadd okuljon belőle aki olvassa!

E ritkaszép pár-sor még csupán egy erényéről feledkezett el megemlékezni: nemeslelkűségéről. Erről legméltóbban tanúskodik két dolog: kibékülése halálos ellenfelével, Bekes Gáspárral,[5] meg az az emberies érzése, amely a hadaiban szolgáló magyar huszárok számára írt rendeletén ömlik el, amelyben egyebek közt ily magasztos gondolkodásra való tilalmakat olvashatunk:

Semmiféle vetemint senki lovával, barmával ne taposson, hanem az mennyire szüksége vagyon, kaszáljon és arasson benne . . . vagy

[2] *Stanislai Carncovii Epistolae Illustrium Virorum in tres libros digestae* (Cracoviae, 1578) epistola 26.

[3] Úgy ezt, mint egyéb nehány kortársa nyilatkozatát István királyról máskor mutatjuk be, más kapcsolatban.

[4] Megjelent Kromer Márton krónikája kölni 1589-i kiadásában, irodalmunkban Wolffgangii de Bethlen: *Historia de rebus Transsylvanicis*, ed. II, tomus II. (Cibinii, 1782) p. 528. Innen lenyomatva (forrás-idézés nélkül) Budai Ésaiás id. lexikona 1. kötete 276. l. és a kolozsvári Hon és Külföld 1847. évf. 226. l. Magyarra szépségeért tartottam szükségesnek lefordítani.

pedig: Senki házat, falut, templomot ne égessen, parasztságot, muszka gyermeket, papot, asszonyállatot meg ne öljön, se rabbá ne tegyen.[6]

Micsoda világító gyöngyszemek ezek a letünt világháború borzalmaihoz képest, amelyben ilyen emberiességet alig tapasztaltunk!

De mit szóljunk arról az eddig ismeretlenül lappangott nemes törekvéséről, hogy magyar könyveket akart kiadni? Elsőnek Canisius Péter híres katekizmusát, amelyet annyira szeretett, hogy megkérte Bolognetti nunciust, fordíttatná le magyar nyelvre.[7] Mily gazdagodását jelentette volna irodalmunknak, ha ez a ritka sokoldalú ember oly korán el nem pusztul, tudva, hogy a magyar katekizmus csak később (majdnem húsz esztendő mulva) jelenhetett meg!

Ime nehány ragyogó vonás azokból, amelyekkel ez a katonaember tündöklött, örök dicsősége maradván a magyar és lengyel nemzetnek egyaránt az idők végeiglen. Ezt korunk lengyel történetírói is elismerik. Különösen jellemző Szujski József nyilatkozata, amellyel valósággal emlékoszlopot emel neki, midőn azt mondja: Báthori István korszakalkotó munkája úgy áll a történelemben, mint egy be nem fejezett monumentális épületnek óriási alapja. A halál elvitte a művészt, gondolatát senki felvenni és követni nem tudta, senki se bírt a

[5] Ezúttal is reá kell újra mutatnom arra, hogy e román eredetű híres erdélyi tanácsúr nevének egyetlen helyes írása ez: Bekes és nem Békés, sem Békes, amint néhol látjuk. Igazolja ezt: 1. hogy kortársai közül az olasz pápai nunciusok Becches-nek, a lengyelek Bekiesz-nek azaz Bekiesnek, írták következetesen, miként sőt Birkesnek hallották, a románo s Bechieş kiejtés szerint; 2. hogy neki semmi köze Békéssel nem volt, amiért Karácsonyi János még csak nem is említi Békés monográfiájában, annyival kevésbbé, hogy a Bekes Gáspár előnevéül használt Kornyát község nincs és nem is volt soha Békésmegyében!

[6] Kiadta Barabás Samu, a Hadtörténelmi Közlemények 1890. évf. 667—674. l. V. ö. a polocki nemesekhez intézett és 1580 május 7-én kelt példányával; kivonatolva K. Waliszewski: *Ivan le terrible* (Paris, 1904) 415. l.

[7] Erről Bologneti Albert nuncius Krakóból, 1583 julius 16-i jelentésében így ír: Mi comandò il Re ‚ch' io procurassi che si traducesse il cathechismo romano in lingua ungarica, lodandolo grandemente come quel dove sono i principii de la nostra fede miranilmente et gravemente dichiarati, et tam consentanee — per usar della sua parola — a la ragione et dignità de la religione christiana. (A római vatikáni levéltár *Nunziatura di Polonia* 20. kötete 375. l.)

szükséges energiával... Igy Báthori István munkája úgy maradt, mint az óriás botja, melyet a gazda halála után senki felemelni nem birtt.[8]

[8] Zsirkó János fordításábnn, *Báthory István lengyel király külpolitikája* c. értekezése (Nyitra, 1909) utolsó soraiban, az 58. lapon.

Képmagyarázatul : 1. Báthori István király arcképét először mutatjuk be arról az egykorú, fára festett olajfestményről kicsinyítve, amelyet a Szépművészeti Múzeum őriz (1888 óta) 10559. sz. a. Ezen a király aranygombos vörös palástban van ábrázolva és nézetem szerint, talán legjellegzetesebb képe és egész beállítása nagyon emlékeztet egyik nagy-érme rajzára. 2. István király aláírását Varsóban kelt 1581 március 18-i címereslevéléről vettük; az Erdélyi Múzeumi levéltárban. 3. Fejlécünk István király Grodnón 1584-ben kelt díszes pergamen-okleveléről készült, kicsinyitve K. Sebestyén József rajzáról: a M. Tud. Akadémia oklevélgyűjteménye 19. dobozában. 4. Tanulmányunk S kezdőbetüjét István király Thornban 1576 október 26-i pergamen-okleveléről reprodukáltuk; a M. Nemz. Múzeumi levéltár törzsanyagában. 5. István király sajátkezű írását, mellékletül kiadott latin műve első lapjáról mutatjuk be. 6. István király nagy állampecsétjét Tóth István rajzolta, Varsóban kelt 1585 január 30-i okleveléről, a krakói Jagiello-egyetemi könyvtár 1136. számú kötetében lévő eredetiről vett fényképemről. 7. Báthori István király hordszéke. (A Szépművészeti Múzeumban őrzött rajza után, amely Kimnach László műve.)

REMINISCENTIAE REGIS STEPHANI BATHORI

DE REBUS BELLICIS CIRCA ARCEM SZATMÁR GESTIS.

A Stephano Rege, me praesente, pernicissima manu scripta.

[Grodno, 1586.] [I. M. Brutus.]

Quo tempore Themesvarum[1] et Zolnok capta sunt,[2] Agriaque obsideretur,[3] et Erasmus Taifel[4] ab Ali bassa Budensi profligabatur: Melchior Balassa a rege Ferdinando capitaneus[5] generalis inferiorum partium Hungariae est declaratus. Qui coactu exercitu, nobilitatisque mediocri manu, ad Rokomaz[6] pagum castra posuit, sed viribus impar, ne tamen sine aliquo fructu delitescere videretur, fratrem suum, Ioannem Balassa, cum delecta manu militum misit, eo consilio, ut cum constaret vastato longe, lateque agro, longius iam pabulatores turchas se se effundere, eos adoriretur. Venerat eo Stephanus Bathori adolescens ad famam, quae vulgo iactabatur, ut quamprimum exercitus, quem Erasmus Taifel ductabat, advenisset, coniunctis una viribus obsessis opem ferrent; sed illo exercitu iam a Turcis deleto hanc, quae prima offerebatur, occasionem nactus Balassio se adiungit.

Post defectionem[7] Melchioris Balassa ad Ferdinandum, Ioannes[8] tantam iniuriam ulciscendam statuit, Franciscum Nemethi[9] capitaneum generalem facit, ei copias bombardasque attribuit. Mandat Stephano Bathori, qui tum Varadiensem praefecturam agebat, ut cum copiis, quas secum habebat, in subsidium veniat; occurrebat arx Hadad Jakchiorum, quorum matre Georgius Suliok in matrimonium ducta, ipsis minorennibus, arcique praeerat, iis cum magnam cum Balassa[10] familiaritatem habuisset, partes eius secutus erat. Hanc igitur arcem, quae prima, Transsilvaniaeque vicina erat, Nemethi aggrediendam putavit, quam et tertio obsidionis die deditione coepit, ipso Swliok, aliisque libere abire permissis.[11] Interea Franciscus Zay,[12] gene-

[1] Ez 1552 július 25-én jutott török kézre. Sietségből írva igy: Themasvarum.
[2] Szolnok meg 1552 szeptember 4-én.
[3] Eger vára alól a török 1552 október 18-án volt kénytelen elvonulni.
[4] Helyesen: Teufel.
[5] E szóban az *us* végzést régiesen egy 9 számmal irta.
[6] Mai neve: Rakamaz, Szabolcs megyében.
[7] Sietve nagy D betűvel irva.
[8] János Zsigmond erdélyi fejedelem 1559 őszétől közjogilag helyes címe szerint II. János király, miként sokan nevezték is.
[9] Irva így: Némethij.
[10] Sietségből k:s b betűvel irva.
[11] Ez 1562 január elején történt.
[12] Itt nevét csupán i-vel, később y-nal irja.

ralis capitaneus Caesaris Ferdinandi, collectis undique copiis, iunctisque cum Balassa viribus, magnis itineribus contendet, arcique suppetias ferre satagit, et iam ad unum miliare aberat, cum deditionis factae nuncius ad eum perfertur; quo audito anxius et dubius, quid deinceps faceret, castra castris opposuit. Nemethi[13] consilium convocat et de summa rei sententias exquirit. Deliberatum fuit, ut castris se continerent, nec dubiam aliam fortunae subirent partim, quia arcem ab dextra, leva autem densas vepres pro munimentis, victualium autem omnium in castris magnam copiam haberent, et propediem Volfangus Bornemyza ad passam Budensem missus cum auxiliaribus Turcarum copiis adesse credebatur.[14]

Ne tamen[15] impune hostis pro castris insultaret, aut tumultuaretur adventu eorum in castris, datum est Stephano Bathori hoc munus, ut ipse cum delectis equitibus pro castris esset, atque e re nata levioribus proeliis hostem removeret. Discessum est hoc modo et consilio, et ut quisque locum suum vallo aut lignis interiectis muniret iniunctum. Inalbescente iam coelo Stephanus Bathori equum conscenderat, militesque descriptos educebat, cum Franciscus Nemethi, mutato priori consilio, eum retardat ac simul significat totis viribus obviam hosti eundum esse. Miratus hanc mutationem quaerit, quorum consilio? Respondet non esse spiritus addendos hosti alioqui superbo; addit eam esse castrorum[16] opportunitatem, ut, si id necessitas requirat, tutissimus receptus in castro semper sit futurus. Non placuit hoc consilium Stephano Bathori,[17] cum non saltem tutissimum receptum, sed prorsus inhonestum, funestum et ob id impossibilem receptum futurum, imminentibus iam hostibus; morem tamen, ut par erat, capitaneo generali, aetate et experientia, ut credebatur, probato gerit. At ubi exercitum eduxit, in colle supra castra in longum deduxit et expandet, dextrumque latus sibi curandum sumpsit, ad bombardas in levo Stephanum Bathori esse iussit. Antesignanis copiis Paulum Chiaki praefecit. Inconditam autem turbam peditum, quam ex Saxonibus collectam habuit, medio quodam loco constituit. Zay suas copias ita distribuit, ut antesignanis Balassam praeficeret, in subsidio Simonem Forgach[18] collocaret, ipse membrum universum regeret. Balassa in antesignanos incurrit, qui neque tentato certamine fugam capessunt: instat a tergo Balassa, quem cum subsidiariis impigre subsequitur Forgach, nec spatium ullum se se recolligendi semel profligatis patiuntur, in dextrum cornu, ubi Nemethi curabat, palantes propellunt, unde mox initium fugae factum est, quod ex tironibus potius, quam militibus tota illa acies constaret. Mox Zay in peditatum Saxonum vexilla aliquot dirigit, qui nullo negotio profliguntur. Stephanus Bathori, dum in tanto periculo laborantes acies

[13] Itt már csak i-vel irva.
[14] Kihúzva: nuncia(tur) amint előbb írni akarta.
[15] Ezt a fejezetet előbb így kezdé: At cum hoc modo.
[16] Eleinte így akarta írni: locorum.
[17] Sietségből irva: batori.
[18] Irva így: Forgaci, miként fentebb meg Jakci, Ciaki.

cernit, cum iis,[19] quibus praeerat, [se] in adversos hostes dirigit, sperans occupatos iam hostes impellendo cornu dextro iam profligato, ceteros, qui relinquebantur, detergi, et si non pugnam restitui, saltem aequo Marte recedi posse. Advolavit Nemethius, et iam memor pristini consilii magna voce clamare atque hortari coepit, ut in castra se referrent:[20] qua intempestiva sua vociferatione totum corrupit negotium, nam et qui cum Stephano Bathori erant, capitanei generalis praesentia et clamore, praesentique periculo facile permoti pedem retulerunt, praeter paucos, qui Stephano Bathori propinque stabant et vocem illius exaudire in tanto strepitu poterant. Qui, pauci licet numero, praesenti tamen animo, advenientes excoeperunt; victi tamen a multitudine, varias, qua quis poterat partes petebant.

Interea Stephanus Bathori circumventus et aliquot hastis petitus vulneribus in manu, et equo acceptus pene capiebatur, cum duo fratres patrueles: Silvester et Balthasar Zenas laborantem conspicati opportune adfuerunt, atque ita, rebus perditis, ferro viam aperuerunt.

Clade[21] hac ad Ioannem relata, illius consiliarios, animumque iuvenilem vehementer percellunt, et iam supellectili pretiosiore in currus posito, prope erat, ut fugam capesseret. Sed Stephanus Bathori ex fuga quamprimum licuit, litteras scripserat ad principem, quibus ostendebat non tam virtute hostium, quam casu aut potius ducis imperitia esse profligatos; non esse hostes numerosos, nec ausuros in Transsilvaniam ingredi, cum audiant Turchas iam non longe a ditionibus abesse; recolligeret modo palantes et fusas copias alacritate et liberalitate erigeret animos: nihil esse, quod magnopere[22] ab hoc infelici successu exitum rerum suarum metiretur. Scripserat et ad fratres suos: Andream et Cristoferum, quorum unus Magister curiae, alter Cubiculi praefectus erat, principem confirmarent, animum eius erigerent, neque aliquid indignum se cogitarent.

Acceptis litteris princeps[23] in spem erectus est,[24] Stephanumque Bathori mox ad se venire iubet. Is, licet ex vulneribus aeger, nullam tamen moram passus, ad eum accurrit.

Interea bassa Budensis[25] accepta fama huius cladis maiori contentione nitebatur, praemissisque Zolnokum duobus millibus equitum, ipse maioribus copiis[26] brevi collectis, Danubioque et Tibisco transmisso, recta in hostes contendere coepit. Verebatur enim ne, si a Ioanne apud imperatorem Turcarum tarditatis accusaretur, indignationem gravem incurreret. Erant tunc

[19] Így irva: hiis.
[20] Áthúzva; confer(rent.)
[21] E mondatot megint *Interea* szóval kezdvén, áthúzta, amint a szóismétlést észrevette írásközben.
[22] E szó helyett előbb ezt írta; gravius.
[23] Áthúzva; et senatores quodammodo.
[24] A fentebbi áthúzott szerkezetnek megfelelőleg, előbb így írta volt: sunt.
[25] Ibrahim basa, ki mellett még a temesvári Malkocs pasa is ott volt.
[26] Utána áthúzva: opera.

Ferdinandi copiae in oppido Daroch,[27] ibique spolia, quae bello superiori quaesiverant, pro corona vendebant. At ubi duces de adventu Thurcarum certiora cognoverunt, Zathmarium se protinus contulerunt, ibique vires turcicas sustinere proposuerunt. Erat passa insigni equitatu fortis, sed peditatu, bombardisque maioribus carebat; neque enim in tanta festinatione, distantiaque locorum adduxerat: obsidet tamen Zathmarium, et vado per fluvium Zamos reperto utraque ex parte grassabatur. Sed et castellum nobilium Kun, Rosali dictum, duobus ultra fluvium, Zathmariumque miliaribus distans, subita oppugnatione tentarunt. Sed virtute militum Agriensium, qui fortuito illuc venerant, repulsi sunt. Interea Zathmarii incendio exorto non solum praedam omnem, sed et victualia, domosque consumpsit; quo tempore, si Turcae solide rem gessissent, prope erat, ut civitate potirentur.

Dum haec in istis partibus geruntur, Ferdinandus ad creberrimas sollicitationes manum militum Germanorum equitum, peditum circiter sex millium cogit, iubet Georgio Bebek,[28] Ladislaoque Kerecieni, qui tum Giwlae praeerat,[29] ut se se illis adiungant, Zathmarioque opem ferant; qui cum ad arcem Echied pervenissent, quinque a Zathmar miliaribus distantem, non ultra progrediendum rati, castra ad arcem ponunt et muniunt. Zay eorum adventu recreatus Melchiorem Balassa per navem piscatoriam emittit, et ad eos venire ac cum authoritate praeesse iubet. Quod cum Turca comperisset, ne utrinque hostem sustineret, proposuit celeritate praevenire venientes, motis igitur castris ad eos contendit, sed cum eos elicere ad pugnam non posset et castra munita sine peditatu sub ipsa arce capere desperaret, pedem retulit et ad sua rediit.[30]

Sub idem tempus Balassa in castellum Stephani Banfi[31] non satis bene custoditum irreps[erat,] quam vallo, folla, sepimentisque muniverat et praesidium equitum, peditumque ibi posuerat; quod castellum inter paterna bona Stephani Bathori positum, adeoque miliari uno ab Somlio[32] distans, miserorum rusticorum exitium erat; redintegratis igitur viribus eo contendit et obsidet, admotisque cuniculis, strueque lignorum ad incendium comparata, deditione capit et diruit.[33]

Erant quidam Transilvani, qui Balassae favebant, tum quia ex perpetua inter Ferdinandum et Ioannem contentione periculum aliquando regno imminere praevidebant, magis autem, quod a Ioanne nihil se obtinere[34]

[27] Olvasandó: Darócz.
[28] Áthúzva, utána: vir.
[29] Kerecsenyi László gyulai várkapitány, István király nővérének, Báthori Erzsébetnek ura.
[30] Ez új adalék, amelyről eddig nem tudtunk.
[31] Utána kihúzva; minus.
[32] Szilágysomlyó, a Báthoriak ősi fészke.
[33] Ismeretlen érdekes adalék.
[34] Hibásan írva; optinere, amit itt hallgatólag javítunk, miként az egyéb feltűnő helyesíráshibákat is, melyeknek szolgai módon való reprodukálása nem jogosult és nem is tanúságos, mert ezidőben majdnem általános, úgy könyv-, mint levélíróknál.

posse desperaverant, novisque rebus meliorem conditionem suam futuram existimabant. Isti igitur secreto Balassam de omnibus rebus consulebant, proditionemque moliebantur; eo potissimum tempore, quo, cum Ioannes letaliter aegrotaret, non difficile quidvis eo e vivis sublato, victoris exercitus adiuti opera, se effecturos crederent. Igitur hominem fidelem deligunt, nomine Georgium Baxa; per hunc crebras litteras ad Balassam mittunt, in quo statu res sint, edocent, atque rem factu non difficilem, si veniant, ostendunt. Sed Ferdinandus expertus, quanti momenti foret Transilvaniam contra vires turcicas retinere, eos ab eo proposito retardat,[35] et bassa Budensi Zathmarium obsidente, Ioanneque ab ea infirmitate restituto,[36] consilium malorum elanguerat et mox secuta pacificatione inter Ferdinandum et Ioannem,[37] conscientia stimulando sollicitos[38] reddiderat, ne nefarie eorum consilium in apertum proferretur. Placuit illis, ut tabellarium, cuius suspectam fidem habere coeperant, in perpetuum carcerem redigerent. Haec enim unica via erat ad tegendum latrocinium. At ille, dum nullum miseriarum suarum finem videt, carceris repagula tentare coepit, seque in libertatem asserit; persequuntur fugientem, et in quodam pago nequicquam evadere valentem consequuntur, retrahereque volunt, sed villae eius administrator utrosque comprehendit et ad Stephanum Bathori retraxit; qui, ubi primum certior factus est, ad se pertinere putavit tantum facinus principi significare. Erant autem Stephanus Seredi, Nicolaus Valkai et Nicolaus Forro huius nefarii consilii authores. Venit ad eum Nicolaus Valkai, orat, obsecratque, ne rem[39] ad principem deferat. Sed cum non obtineret, admonitus a Bathori, si rem totam nude et simpliciter detegeret, nec in iudicium descenderet, melius rebus suis consulturam esse fassus est, et ad misericordiam confugiens rogat, ut apud principem se se interponat. Seredi ad partes Ferdinandi una cum castello suo se contulit, Nicolaus Forro pertinacius in sui defensione perstitit; igitur die a principe dicta Forro convincitur, et ad locum supplicii ducitur. Princeps[40] precibus flectitur, gratiamque facit capitis et bonorum[41] Valkaium ad intercessionem Stephani B[athori] privatim in camera auditum et increpatim dimisit.

Svendius[42] Zathmarum occupat,[43] Erdeodum obsidet,[44] deditione capit, Stephanus Bathori pro paciscendis induciis ad Svendium mittitur, induciae

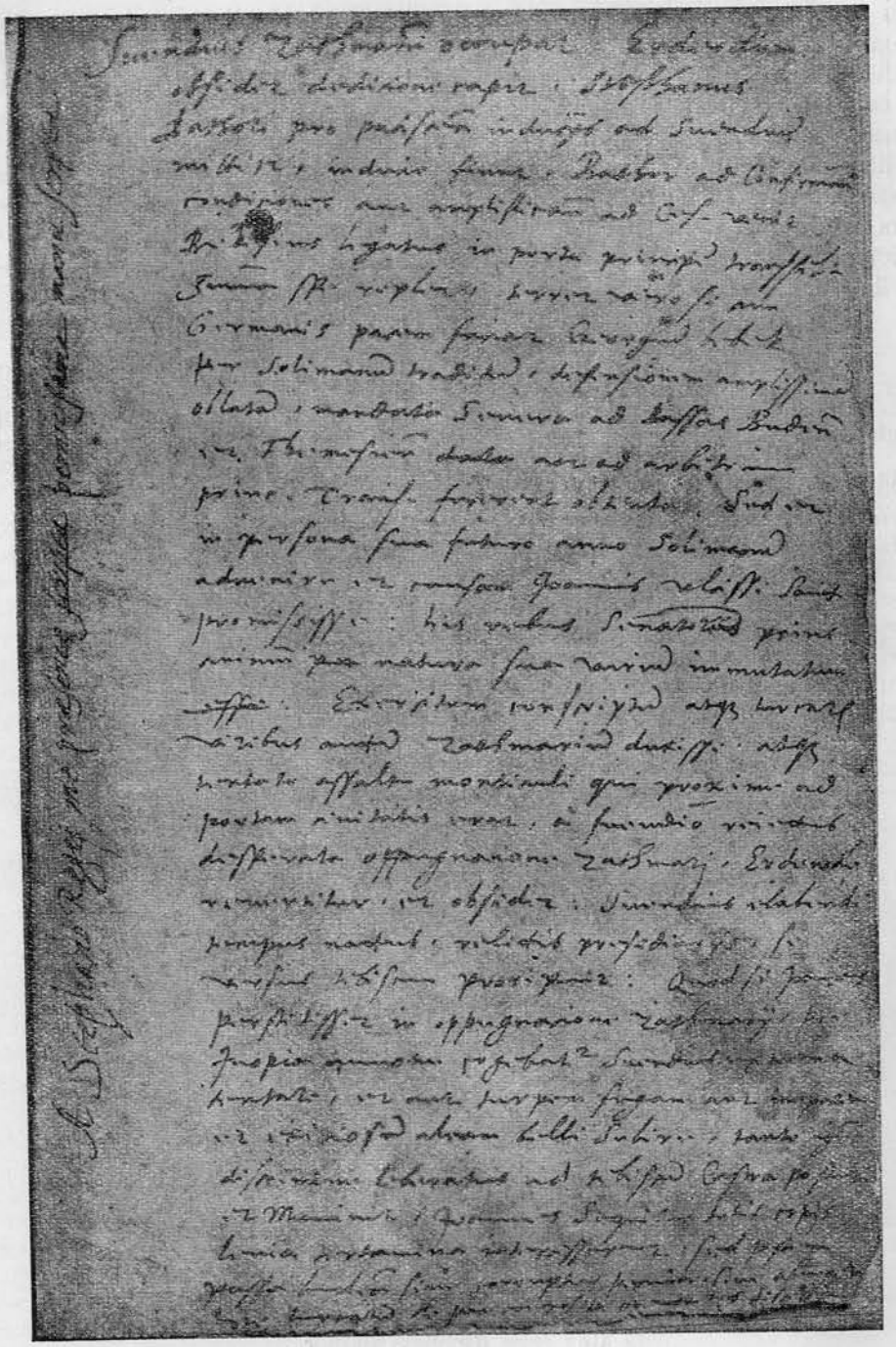
[35] Itt a szerző *Interim* szóval új mondatba fogott, de aztán áthúzta és mondatát folytatta.
[36] Utána: *omnis* kitörülve.
[37] Áthúzva utána: pena peccati. [38] Hibásan írva: solicitos.
[39] Ezt előbb így fogalmazta: Vocat igitur ad se Nicolaum Valkai, remt otam.
[40] Utána kihúzva: familiae et.
[41] Összeesküvésükről és csodás megmenekedésükről bőven írt Zay Ferenc Nagyszöllősön, 1564 julius 1-én kelt levelében, *Erdélyi országgyűlési emlékek* 2. k. 235. l.
[42] Az elzászi származású Schwendi Lázár osztrák jeles hadvezér, írva következetesen így: Suendius.
[43] Ez 1564 február havában történt, miután a várat Báthori István az elmult ősszel, október havában Balassa Menyhárttól megvevén, most kénytelen volt belőle kivonulni. [44] Ugyanekkor; Báthori Györgyé volt.

fiunt. Bathori[45] ad confirmandas conditiones aut amplificandas ad Caesarem[46] venit. Bekesius,[47] legatus in Porta, principem Transsilvaniae summa spe replet; terret vero, si cum Germanis pacem faciat, Georgium Bebek per Solimanum traditum, defensionem amplissimam oblatam, mandata severa ad bassas Budenses et Themesienses[48] data, ut ad arbitrium principis Transsilvaniae facerent obtenta. Sed et in persona sua futuro anno Solimanum advenire et causam Joannis ulcisci sancte promisisse.[49] His rebus senatores[50] principis animum[51] natura sua varium immutatum, exercitum conscriptum atque Turcarum viribus auctum, Zathmarium duxisse, atque tentato assaltu monticuli, qui proxime ad portam civitatis erat, a Svendio reiectus, desperata oppugnatione Zathmarii, Erdewdum revertitur et obsidet. Svendius elabendi tempus nactus, relictis praesidiariis, se versus Tibiscum proripuit. Quod si Ioannes perstitisset in oppugnatione Zathmarii, prae inopia annonae cogebatur Svendius extrema tentare, et aut turpem fugam, aut imparem et exitiosam aleam belli subire; tanto igitur discrimine liberatus ad Tibiscum castra posuit et munivit. Ioannes sequitur totis copiis, levia certamina intercesserunt, sed postea bassa Budensis, sive corruptus pecunia, sive ab imperatore Turcarum de pace composita praemonitus, discessit.

Ioannes per se impar persequendo Svendio, Erdewdum revertitur, deditione capit,[52] sed Turcha omnes occidit aut rapit. Ioannes domum[53] revertitur. Ac non multo post[54] iterum recollectis viribus Kewwarum[55] arcem, unam ex illis, quas Georgius Bathori dediderat, obsidet et vi capit. Mox Rivulum Dominarum,[56] ubi Svendius arcem cum valido praesidio firmaverat, obsidet, vi capit et ad unum miles furens trucidat.[57] Aegrotat Ioannes in castris graviter, redit in Transilvaniam, tanta autem celeritate rem perfecerat, ut Svendius subsidium ferre nequiverit. Imminente bruma utrinque arma quievere.

Ineunte autem vere adventantis Solimani fama percrebuit. Ioannes arma capit, Varadinum venit; inde castellum vicinum Saaka, per[58] Nobi-

[45] Sietségből írva így: Bathor.
[46] Miksa magyar király, 1564 július 25-ikétől.
[47] Kornyáti Bekes Gáspár.
[48] Temesvarienses helyett, a magyar temesi basának megfelelőleg ragozva.
[49] Irva igy: promississe.
[50] Előbb így írta volt: senatorum, a mondat utolsó szavát (esse) pedig áthúzta.
[51] E szó után *per* szócska áthúzva.
[52] Ezt eddigelé nem tudtuk.
[53] Ezt a szót már feljebb az *impar* szó után beírta, de kitörülte, mikor az utána következő mondatot beszúrta.
[54] Ez bizony majdnem három évre reá, 1567 telén, történt.
[55] Olvasandó: Kővárum.
[56] Magyarul: Nagybánya.
[57] E két vár ostroma és szerencsés elfoglalása 1567 február havában ment végbe.
[58] Utána áthúzva: deditionem cuiusdam.

AUTOGRAPHUS REGIS STEPHANI BATHORI.
(Grodno, 1586.)

lem Sakai in potestatem Germanorum traditam, obsidet.[59] Erat[60] in praesidio Ungarus praefectus Andreas Bay,[61] cuius cum fides probata esset, Svendius peditum Germanorum cohortem imperatori subiecerat. Territi Germani eum de deditione facienda admonent; quod nisi statim facerent, extrema illi minantur, sed ille, memor fidei suae, eos increpat, quosdam castigat, reiicit; at illi globo facto invadunt, vulneribus prostratum ligant, et ligno oblongo suspensum supra moenia ponunt, deditionem clamant, temeritatis causam in eum retorquent: turpissimeque dediderunt. Ioannes rex nullum humanitatis officium in illo curando praetermisit, sed frustra, mortuus enim est ex vulneribus.[62]

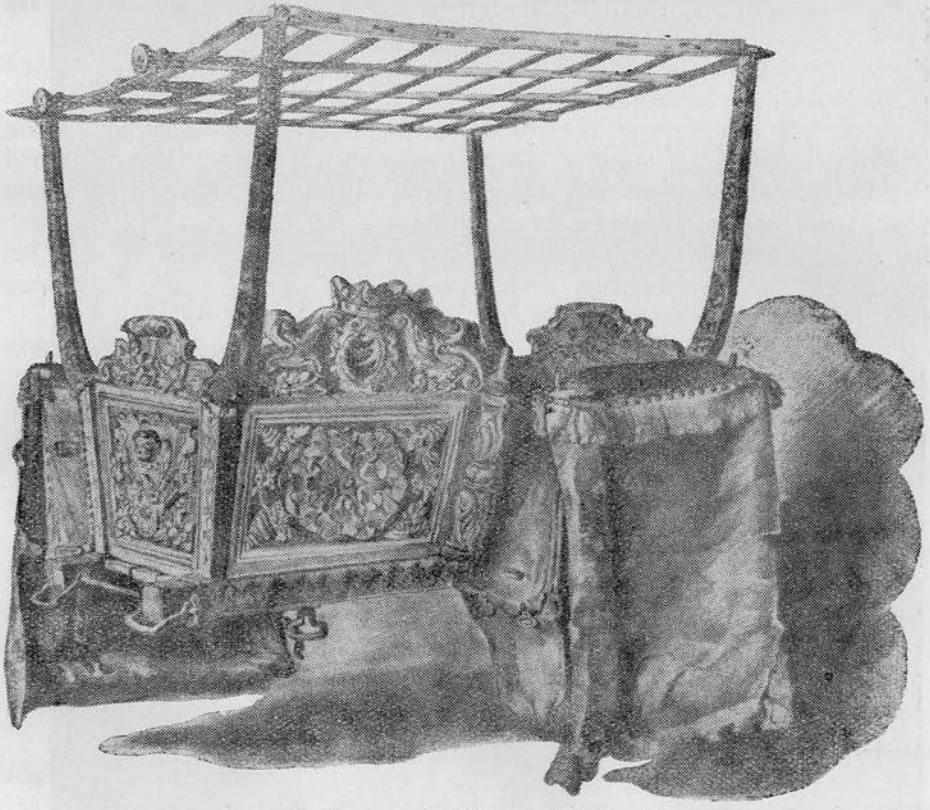
(R. Archivio di Stato. Firenze. Filza 4293 fol. 587—592.)

[59] Zsáka ostromáról eddig nem volt tudomásunk, sem a kastély birtokosát nem ismertük.

[60] Eleinte többesszámban írta így: Erant, de aztán áthúzta a mondatnak megfelelően.

[61] E helyen előbb N betű állott s a várnagy nevét akkor írta a sor szélére, amikor az, úgy látszik, utólag, írásközben eszé e jutott.

[62] Az utolsó három szó a lap baloldalára irva, mivel másként nem fért ki.

Lectica regis Stephani Báthori.

CARLYLE.

Halála 50-ik évfordulója alkalmából.

Felolvasás az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészet-, nyelv- és történettudományi szakosztályában.

Londoni tanuló koromban egy kedves angol barátom, Hazel Vilmos, emlékül megajándékozott Carlyle legsajátságosabb művével, a „Sartor Resartus"-sal. Az ajánló sorok igen jellegzetesen ezt tartalmazzák: az igazság barátjától, az igazság egyik komoly keresőjének, emlékül. (From a lover of Truth to one of her earnest disciples.)

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület előadás-sorozatán rám eső föladatot nagyon megkönnyítné, ha meg tudnám magyarázni, mi vezette barátomat e sorok írására. Minthogy ifjú embernek szólott attól, aki az angol irodalomban kiválóan jártas s egyben helyes ítéletű férfi volt, föltehetem, hogy Carlyle tanulmányozására akarta terelni figyelmemet, aki akkor, 1879-ben, még élt. Az angol ember minden olyan kérdés iránt komolyan érdeklődik, amely a nemzet nagyságát érinti. A politikából mindenki kiveszi részét a maga idejében, midőn szavazata döntő lehet, de azontúl is tájékozott akar lenni minden olyan irányban, ahol a nemzet érdeke forog kérdésben. Ennek tulajdonítható, hogy az ipar, a kereskedelem, s közgazdaság, az irodalom s részben a művészet figyelemmel kísérését hazafias kötelességnek ismerik. Minden többé-kevésbbé tanult és művelt embernek megvannak a kiválasztott és pártfogolt írói. A poet laureat-ot, vagyis a koszorús költőnek nyilvánított írót, épolyan hódolattal veszik körül, mint a koronás királyt, s gondjuk van rá, hogy a nimbuszát ne érintse senki.

Az én gondolatom a mult évszáz 70-es éveiben jár. Carlyle már felül van 80. évén. Úgy sejtem, hogy londoni barátom nagy híve volt Carlylenak s bennem új hívet akart szerezni neki. Mintha szerette volna elősegíteni, hogy ezt a nagy és termékeny írót élete végén részesítsék megérdemelt kitüntetésben. A következő 1880. évben ez meg is történt. A nemzet emlékérmet veretett nagy fiának, s ha nem is arannyal, de ezüsttel fényesítette be élete lemenő napjait. 1883 február 4-én Carlyle befejezte pályafutását.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészeti szakosztálya a kitűnő férfiú halálának félszáz éves fordulóját kívánta fölhasználni, hogy megemlékezzünk róla. Az ilyen visszaemlékezés nemcsak a multnak szól, hanem a jelennek is. A nagy emberek haszna olyan, mint a nemes ércé. Amikor forgalomba hozzák, köznapi értéke van, ámbár rendesen olyan márkát kap, amelyért az egész ország, a fejedelem és a nemzet vállal jótállást. Sajátságos, hogy az idő rendesen fokozza az értéket, s ha szel-

lemi értékről van szó, közkincsé válik, s mint jelen esetben is, magunkhoz méltónak tartjuk, hogy a kínálkozó alkalmat megragadjuk és közelebb vonjuk magunkhoz.

Azzal nem kecsegtetem szakosztályunkat, hogy Carlylet az Erdélyi Múzeummal kapcsolatba tudom hozni, de minthogy szakosztályunk az egyetemes emberi, a kiválóan tudományos vagy történelmi tárgyú kérdések ismertetését és általánosítását tartja föladatának, én is erre törekszem.

*

Carlyle Skóciában született 1795-ben, tehát a brit szigeteknek abban a részében, amely szerkezeténél fogva legjobban a mi kis Erdélyünkhez hasonlít. Nekem úgy tetszik, hogy Carlyleben sok olyan vonás található, amilyeneket a mi bérces-völgyes hazánk termelt ki. Carlyle mindennél többre becsüli az önmegvalósulást. Majdnem oly vakmerően halad kitűzött célja felé, mint akár Kőrösi Csoma, akár Bolyai, akár Brassai. Örökségül a különben is sivár atyai vagyonból alig valamit, de annál többet kap atyja személyes hatásából. Törhetetlenül szilárd, mint az a gránitsziklaláncolat, amely az idő végtelen hosszúsága alatt valamikor a felszínen, most pedig a szüntelenül háborgó tengervíz alatt összekapcsolja Skóciát az ezeresztendők óta nyugtalankodó Irországgal. Carlyle már ifjú tanuló korában a maga embere akart lenni. Tanult, mintha más dolga sem volna. Majd tanít, mert a megélhetést biztosítani kell, de már belekezd az apai akarattal szemben (atyja papnak szánta) vállalt írói munkába, s hol a sicamor bokor tövise, hol a minden oldalról tépdeső bozót akadálya ütközik ki ifjúkori tanulmányaiból a heti és havi folyóiratok hasábjain.

1826-ban, 31 éves korában, jókora vagyoni függetlenségre tesz szert nősülésével. Ezenkívül olyan kitűnő élettársat kap, aki irodalmi munkájában előnyösen támogatja. Szüksége volt a bizalmas és baráti segítésre, mert érdes és nyers skót dialektusa, kíméletlen kritikája nagyon sok ellenséget szerzett neki. Barátot annál kevesebbet.

Első nagy munkájának *Sartor Resartus* furcsa és titokzatos címet adott. Magyarban talán legközelebb járunk a szerző gondolatához, ha *Elgáncsolt*, vagy *Toldozó-foldozó szabónak* mondjuk. Annyi bizonyos, hogy ebben a könyvben az elégedetlen, a gúnyolódó és éles seprűvel tisztogató reformátor képében jelenik meg. Az emberek divatferdeségeit ostromolja német nevek alá burkolva, de egyben az egész angol nemzet hibáit támadja. A könyvet 1831-ben írta. Kiadóra nem akadt hosszú nyolc esztendeig s ekkor is először részletekben jelent meg folyóiratokban. Annyira érdekesek a kiadás körülményei, hogy a régi világ hadi taktikáját, vagyis, hogy ne támaszkodjunk egészen a fantáziára, a Przemysl vár ostromát idézzük és alkalmazzuk rá. Valóban ez a 224 oldalnyi kis 16-od rét könyv a nyomdába jutás előtt minden taktikai fogást elviselt. Először bosszantotta szerzőjét valami négy esztendeig, mintha elátkozott gyermeke lett volna. Azután bujkált egy érdekelt folyóirat hasábjain, vagyis abban a folyóiratban, amely már több dolgozatát kiadta és még fizetett is Carlylenek.

Már ekkor utolérte egy másik lap kritikája. A *Frazers Magazin* a

maga szokott brilliáns formájában jelenik meg, de ad más egyebet is. *Sartor Resartus* — így szól a kritika — olyas valami, amit a Vén Dernis így szokott megmagyarázni: egy rakás hitvány nonsens, melyet itt-ott gondolat, sőt feltűnő poétai erő tarkít. De miért akkora pedanteria, miért nem ír általánosan megérthető nyelven? A kritikus azt hiszi, hogyha a farkánál kezdi s úgy jut a fejéhez, épolyan jól megérti, mint megfordítva. Idézi egyik mondatát. Könnyű neki, de ember legyen, aki ebből magyar értelmet erőszakol ki: „a tűzben keresztelt lélek, akit hosszú ideje gúnyolva csapkod a villám, s midőn már érezi saját szabadságát, mely érzés az ő baphomatikus keresztsége: vagyis egész országának az a várbástyája, melyet megrohamozással vett be és tart vissza hódíthatatlanul, honnan ő majd, habár kemény ütközetek árán, de bizonnyal meg fogja hódítani a kívüleső dominiumokat és egyben föl is szabadítja azokat."

Ez a hosszú és áradozó lélekzetű mondat ezer más társával egyetemben ugyancsak zavarhatta az angol kényes, puderes arisztokrácia ízlését, s bosszanthatta a tekervényesen gyártott szavakból kisugárzó lekicsinylés. Elég volna a tekintélyes Gibbonhoz hasonlítanunk, aki nemcsak a fennkölten fínom angol nyelvet használja, hanem a mellett a nemzet büszkeségét kielégítő tudományos gondossággal ír. Az amerikai vélemény sem kíméli *Sartor Resartust*, sőt *trum*-nak mondja, s ez a mi használatunk szerint majdnem humbugnak minősül. Rendkívül, sőt jogosan izgatta az angol olvasót az író szárkázmusa, de annál inkább az, hogy német neveket, német környezetet szerkeszt, mintha az angol nyelv nem rendelkeznék akárhány alkalmas szóval, s mintha a divat ellen csak idegen köpeny alatt lehetne harcolni. Nekem úgy tetszik, mintha az angol büszkeség, s ebből oly bőven táplálkozó fölényesség és önhittség fűtené a Carlyle ellen oly türelmetlenül és a tisztalátást elzáró fölháborodással harcoló kritikát.

Jól megfontolva, Carlyle egyenesen és nyiltan feltárja egész tervét és módszerét az olvasó előtt. Meg akarja írni a ruházat, az öltözet filozófiáját. Eleddig a tudománynak minden titkába bevilágítottak Lagrangetól kezdve Laplaceon át el azokig, akik kikutatták a heringek vándorlását, mindent, ami az embert érdekelte és érdekli le egészen a porcellán és cserépedény gyártásig, hát csak épen azt ne szellőztessük meg, ami az ember testéhez legközelebb ér: a gyapjú-, gyapot- és kenderruhát? Hiszen az ember ezzel borítja be egész külső lényét, az alatt végezi teste és lelke minden munkáját! Hát azért, mert ez szokatlan tárgy, már el kell fordulni attól, aki vele akar foglalkozni? Hiszen a ruhát épúgy kell tekinteni, mint a fán a levelet, a madáron a tollat. Hiszen már Shakespeare megmondotta volt, hogy az ember mindig előre néz, meg hátra néz, csak éppen maga körül nem néz, s nem látja, mi foly a szeme előtt.

Semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy Carlyle egészen jó szándékkal nyult tárgyához. De a módszere kihívó és bántó volt, mert ő még úgy szerepelt, mint kezdő író. De továbbá azért is, mert a mult évszáz első felében, sőt azután is rendes divat volt az álnév használata. Ő is álnevet választott, mégpedig németet: von Diogenes Teufelsdröckh. Kiadója: Stillschweigen und Co. Weissnichtwo. Aki a német nyelv elemeivel tisz-

tában van, azonnal látja, hogy mindenik csinált szó, s ráadásul gúnyolódó. Azt is megvallhatjuk, hogy egészen gyermekes, holott Carlyle már a 40 felé közeledik.

Javára legyen följegyezve, megmagyarázta, miért burkolózott idegen köpenybe. Azért, mert azt a célját, hogy kortársait s az angol nemzetet fölvilágosítsa tévedéseiről, hibáiról, a németséghez kellett fordulnia, mert a német tanult, szorgalmas, mélyen gondolkozó. Valóságos szerencse, hogy található olyan hely, — így szól, — ahol az elvont eszme védelemre talál. Amíg a túlzott és betegesen katolikus emancipáció, meg a rothadt ősvárak és a párizsi forradalmak eldugják a fülét minden angolnak s minden franciának, a német nyugodtan ül tudományos őrtornyában és koronként a világ fülébe kialtja, hányat ütött az óra.

Hogy Carlyle jó angol hazafi, azt már könyve elején megmutatja. Közöttünk — mondja — a tiszta tudomány s főleg a tiszta erkölcstudomány szunnyadoz, míg másfelől kereskedelmi nagyságunk, kiváló alkotmányunk, mindenre a gyakorlatiság bélyegét nyomja: a kultúrára, a kísérletezésre, sőt még a gondolat szabad szárnyára is. Egészen helyén való tehát, hogy az öltözködés — mondhatni divat — filozófiájával tegyen kísérletet. A szerző megvallja, hogy erre a vállalkozásra csak a könyv megírása előtt pár hónappal gondolt, mégpedig német hatás alatt, hol több ideig folytatott tanulmányt.

Mindamellett, hogy ilyen helyes szándék vezette, nem merte saját neve alatt kiadni s titokban is tartotta magát a második kiadásig, amely csak 1869-ben jelent meg.

Szerzőnk hűséggel ragaszkodik ahhoz, hogy ő a ruházkodás, tehát a divat filozófiáját írja, de hogy ennél sokkal többet és mélyrehatóbbat írt, azt rövid bepillantás megmutatja. Először is Carlyle a kíméletlen kritikával és a közvéleménnyel szemben vallásosnak tartja magát. Már kiindulásul a quaker apostolra, ez istenihlette emberre hivatkozik, de különösképpen azért, mert az egyházak az egyházi fényes és káprázatos papiruházattal illusztrálják a vallást és a szerint kapcsolják az embereket társaságba. Hízelgés helyett kimondja, hogy ezeknek a ruháknak a könyöke lyukas, sőt legtöbbje már csak maszk, mely alatt nincsen élő lélek, hanem csupán tisztátalan pókok és poloskák. Könnyen megeshetik, — így jósol, — hogy egyszer a kanonokok és a főpapok tiaráját le fogják tépni, hogy az emberiség sebét kötözzék be vele!

Carlyle szeret belenyulni a transcendentalizmus mélységébe. Előtte a beszéd időhöz kötött, a hallgatás örökkévaló. A méhek csak sötétben dolgoznak, a gondolatot a néma csend termeli. Úgy van, szól írónk, rajtunk nem a logikával mérlegelő tehetségünk uralkodik. A képzelőtehetség a mi királyunk! Ennek a fantáziának, a szimbolum után rohanásnak köszönhette József osztrák császár, hogy midőn az egész magyar nemzet előtt zsebrevágta vaskoronáját, az egész magyar nemzet talpra állott mellette. Carlyle itt is hű marad magához, mert így szellemeskedik: különben is az egész elfért a zsebében és legfennebb annyit ért, mint egy lópatkó.

Irónk a munkások pártján áll, legyen az akár szellemi, akár kézi munkás, mégis azt hangoztatja, hogy fő az élet kenyere. Idézzük: „ha a szegény és alázatos munkás dolgozik, hogy legyen kenyere, a másik folytatja dicső munkáját, azért, hogy a másiknak legyen világossága, vezetője, legyen szabadsága és halhatatlansága! Ha ez a kettő együtthalad, minden egyéb értéktelen, mint a polyva, melyet elfú a szél. Ha így halad a világ, akkor az ember phönix-madárként fölkél hamvából. De ebből az is következik, hogy ki kell szabadítani az utilitárizmus karjai közül, mert különben a militárizmus fúriája ismét el fog seperni nehány millió embert, olyanokat is, mint Napoleon!"

Ilyen szellemben filozofál tovább Carlyleünk német személyesítője, s egészen meghat, hogy ez a rideg író németjét, tehát önmagát így aposztrofálja: „egész szíve és élete át van hatva az udvariasság szellemétől, természetes udvariasság tündöklik belőle. Olyan ő, mint a napsugár, aki a gomolygó felhőkből reggeli szivárványt varázsol elő, sőt a londoni füstöt is áttöri és aranyesőt szór alá belőle". Látszik tehát, hogy az angolok félreismerték.

Carlyle Emersonnal jó barátságban volt. Emerson fel is kereste. Habár gyökeres ellentét volt közöttük, nagy volt a szimpátia is. Carlyle mindent szörnyen gyűlölt, ami nem felelt meg a valóságnak. Emerson mindent szeretett, ami igaz és helyes volt. Emerson kiadója még ezt is följegyzi: Carlyle soha sem könnyezett, csak szitkozódott; Emerson nem nevetett, de a legkomolyabb pillanatokban egy gyöngéd mosoly jelent meg az arcán, mialatt várta a vihar elvonulását. Carlyle így jellemezte életét: az életem oly sötét, mint a halál. Jöjj, tölts velem egy évet, szól Emerson, s ha nem szereted Újangliában, elmegyek hozzád, veled fogok lakni.

Emerson leveleiben sok becses adatra találunk Carlyleről. A *Sartor Rosartus* sorsa feltűnően érdekelte. Clarke Freemannak, aki legbizalmasabb barátja volt, 1834-ben azt írja, hogy meg kellene változtatni a formáját s meg kellene toldani nehány újabb dolgozatával. *Sartor Resartus*nak vannak hibái, főleg a stílus kifogásolható, de én azt nemes filozófiai költeménynek tartom, melyben a kortársak eszméit és intézményeit rajzolja meg. Annyi élc s annyi grácia van benne, hogy már csak azért is meg kell becsülni mindenkinek, aki értékelni tudja az igazság keresését és az azzal járó intelmeket. Emersonnak a Carlylehez írt levelei mutatják, mennyire igyekezett pontos lenni mindenben, ami távoli barátját érdekelhette, holott nem volt semmi hajlama a tudósítói szerepre. A mellett Carlyle nyers természete is fárasztotta.

Emerson tudta, hogy Carlyle bámulója Goethenek, azért fölhasznált minden alkalmat, hogy a nagy költőre irányítsa figyelmét. E viszonyból kifolyólag Emerson elolvasta Goethe összes műveit (55 kötet), ámbár nem kevés küzdelmébe került. Egészen megható Emersonnak Carlylehez kis fia halálakor írt levele. Nem ismerjük Carlyle válaszát, de hisszük, hogy szivére hatott a jó barát nagy vesztesége. Ebből a barátságból bizonnyal jutott Carlylenek kellő információ akkori nagy kortársukról, Channingről, a filozófusszónokról, aki bizonyos

egyházi formában ugyanazokban az eszmekörökben mozgott. Nagyon értékes lenne a Channing véleménye a Carlyle Napoleonjáról, minthogy ő nagyon gyökeresen hozzálátott a nagy katona jelleme megfestéséhez. Az akkori divat szerint Channing, Emerson és Carlyle, mindenike vándor-apostol volt. Vitték magukkal és hintették, mint Jézus hűséges követői, a magot az embervilág lelki talajába. Egyik sem maradott gazdag termés és bő aratás nélkül, el egészen a mi napjainkig. Lelkök befészkelődött a mívelt nemzetek lelkébe.

Az idővel, kedves hallgatóim figyelmével és türelmével nem szeretnék visszaélni, azért igyekszem egybevonni a Carlyleről még elmondandókat. Tekintsünk bele a francia forradalomról írt legteljesebb könyvébe.

Ugyanaz a Carlyle írja, akivel az imént találkoztunk. Nem barátja az üresség nek, gyűlöli a feslett életet, mégha XV. Lajost sérti is. Nő, ha politikus, s ha a királyi koronához oly közel jár, mint Madame Dubarry, Carlyletől ne várjon kíméletet. Szerinte az egyház is, a királyság is szimbolum, éppen mint az öltözet. Egyiknek is, másiknak is van értéke, melyért élni és szenvedni helyes és jó, de mihelyt XIV. Lajos összetéveszti magát az állammal (L'état c'est moi) s a pap nem elégszik meg azzal, hogy az Urat szolgálja, hanem magát az Úr helyett dicsőítteti, — a világ kereke visszafordulóban van! Carlyle a régi dicső Franciaországot és nemzetét romban látja, testben és erkölcsben, de a romok között elvonultatja a jelentéktelen korzikai katonát, s látja az új nemességet, a kereskedőket, a törvénytudókat és az irodalmi nemességet. Ellenben veszélyt lát a bölcsészek munkájában. „Itt van tulajdonképeni és fő súlypontja az egész messze kiterjedt betegségnek. A hit eltünt, a kétely foglalja el helyét." Ilyen Franciaországban hajtá le fejét XVI. Lajos a guillotin kése alatt 1793 január 21-én.

Az Erdélyi Múzeum könyvtárában a francia forradalom magyar fordítását átnéztem. Örvendek, hogy láttam. A Magy. Tud. Akadémia kiadása alaposan el van használva, tehát az ifjúság és mások nagy szorgalommal olvasták. Vajjon azért-e, mert a francia forradalom tüzének szilánkjai még most is a levegőben kergetőznek, vagy azért, mert az író a legizgatóbb anyagot olyan könnyűséggel sorakoztatja föl saját fantáziája szárnyán, hogy ellenállhatatlanul olvastatja magát? Nem szükség vitatni, mert bármelyik ok eléggé megmagyarázza az olvasó érdeklődését.

A kiadó Akadémia könyvkiadó bizottsága nagyon óvatosan és helyesen járt el, midőn kijelentette, hogy „szerzőktől és fordítóktól minden felelősséget magára nem vesz", mert a Carlyle Francia forradalma e magyar átültetésben nem válik nagy dicsőségére sem az irónak, sem a kiadónak. Az a Carlyle, aki nyelvével és stílusával annyi bosszúságot okozott a kényes ízlésű angol közönségnek, ebben a magyar köntösben vagy egyáltalában nem, vagy a szavak halmazában elburkolva alig ismerhető fel. A könyv legizgatóbb része XVI. Lajos elítéltetése. Carlyle itt is, mint mindenütt, a rideg valóságot érzékelteti. Az ítélet ki volt mondva: halál. A girondisták és az egész ország népének irgalmatlan dühe célt ért 1793 január 21-én. „Midőn az órák tizet ütöttek

a hajdani Place de Louis Quinze, most Place de la Revolution (a forradalmi tér) terén, a guillotin áll közel a régi talapzathoz, hol hajdan a Lajos szobra állott. A tér köröskörül csillog az ágyuktól és fegyverektől, a bámulók tömege izgulva várakozik. Kifutó hirnökök rohannak a városházához minden három percben, közelben a Convent tartja ülését, Lepelletier ellen bosszúra készen. Mintha mi sem történne, Lajos olvassa a haldokló imáját. Még öt perc kell, míg befejezi. Ekkor föltárul a kocsi. Milyen lelkiállapotban lehet! Ha tíz szemtanú látja, tízféle tudósítást ad. Minden lelki állapot egymásra halmozódva benne! Előtte a halál sötét mélysége, s minden, ami ezzel jár: a bánat, a düh, az önmegadás, a lemondás. Vigyázz Edgeworth urra, szól a századoshoz, s belépnek a kocsiba. A dobok peregnek. Taysez-vous! Csend! kiált iszonyú hangon. A vérpadra föllép némi vártatva. Sötétbarna kabát, szürke breeches nadrág, fehér harisnya! Kabátját leveti s ott áll fehér flanellujjas-mellényben. A hóhérok hozzálépnek, hogy megkötözzék. Rugdos, ellenkezik. Edgeworth abbé figyelmezteti, hogy a Megváltó engedte, hogy megkötözzék s benne bíznak az emberek! Kezei összekötve, feje födetlen, a végzetes pillanat elérkezett. Föllép a vérpad szélére, arca nagyon piros és szól: Franciák, én ártatlanul halok meg! A vérpadról az Isten színe előtt való megjelenés közel pillanatában mondom nektek: Megbocsátok ellenségeimnek. Óhajtom, hogy Franciaország... egy tábornok Santerre vagy más, vágtat elől lóháton feltartott kézzel: Tambours! A dobok pergése elfojtja Lajos szavát „Hóhérok tegyétek kötelességteket!" A hóhérok elszánt kétségbeeséssel, nehogy őket gyilkolják meg, mert ha ők nem sujtanak Santerre és az ő fegyveresei megteszik. Megragadják a boldogtalan Lajost. Hat kétségbeesett ember őt az egy kétségbeesettet. Dulakodnak egymással, míg végre odakötik deszkájukhoz. Edgeworth abbé lehajolva mondja neki: „Szent Lajos fia, szállj fel az égbe". A bárd csengve lehull. Egy király élete ki van oltva. A nap hétfő, január 21, 1793-ban. Élt 38 évet és 28 napot. Sámson hóhér felmutatja a király fejét. A Vive la republic szilaj kiáltozása terjed! Egyre növekszik... A városi tanácsosok kezeiket dörzsölve mondják, megvan, megvan! A kiomlott vérbe zsebkendőket, dárdahegyeket mártanak, Sámson mester, bár később tagadta, egyes hajfürtöket bocsát áruba. A sötét kabát egyes foszlányait a párizsi nők még sokáig viselték gyűrűjökben. Az egykor olyan bűvös jelszó, „Le roi est mort, vive le roi", eltünt! A fejöket veszített emberek kapkodnak a levegő után, pedig az új jelszó „Le roi est mort", örökre szóló valóságnak tetszik, hiszen a Bastille leomlott, hiszen 25 millió francia egymás keblére dőlve örömkiáltással tölti be a levegőt!"

Ehhez és az egész babiloni összeomláshoz Carlyle éles megfigyelése és még élesebb nyelve szolgáltat méltó akkordot. „Tündöklő volt reményünk, mint a napfény, s most már vérvörös, mint a pokoli emésztő tűz! Tökéletes boldogságot képzeltünk és a helyett viszálykodást nyertünk. De milyen áron! 1792 szeptember hónapja, az iszonyatok csimborasszója, a guillotin lezuhanásával befejezve! A harangok siralmasan zúgnak, s Sicard abbé 30 társával, akik nem tettek hűségesküt, a nép szörnyű rivalgása között halad a börtön felé. Le veletek! Belzebubok,

és Moloch papjai, — ordítja a tömeg! Most a börtön megváltás lett volna, de a végnélküli sokaság dühe ilyen szerencsét nem tűr. A 30 papot kitépik a kocsikból s egymásrahányva meggyilkolják mindannyit. Irónk ezeket a napokat összefűzi a Bertalan-éj, az armagnaci mészárlásokkal és a sziciliai vecsernyével.

A papok után következnek a nemesek. A sötétség alakjai óduikból százával lépnek elő, ellenben a rendőrcsapatok elszélednek, sőt láttunk egyenruhás embereket, mondja egy szemtanú, akiknek ruhája újja egész vállig véres volt. A jelszó: „derék polgárok, ti a szabadság ellenségeit irtjátok". Marat és Robespierre magyarázatot találnak mindenre, csak az nem bizonyos előttük, hogy vajjon 1080-at vagy 3000-et öltek-e meg! Robespierről jegyezték föl, hogy könnyezve bánkódott, mert egyet és nem is kettőt, ártatlanul életett meg.

Még egy kis részlet: az utcákon talyigák haladnak végig, tele összevagdalt emberi hullákkal, mindannyi egymásra hányva! Egyes testtagok egészen kiállva lógnak a levegőben. Látod ezt a hideg kezet, mely felnyúlt a testvérhullák rátapadó ölelése közül? E hideg kéz, mintha szótlan imában mondaná: „De profundis, könyörülj az emberek fiain!" Ez a sansculottizmus iszonya!

Ehhez hozzáfűzi az első köztársasági választás eredményét. A Convent csupa mérges baromficsoport vedlés idején. Ezután meg azt kérdezi, hogyan fognak ezek az emberek az emberi szenvedélyek forgó szelének fütyülése közben szólni és cselekedni!?

Ne kísérjük tovább. Izelítőül ennyi is igazolja, hogy Carlyle a filozófus, a költő és a lelke mélyében töprengő író megtalálta tárgyát és azzal, rettentő igazságtétellel, el is bánt.

*

A splendid isolationt élvező angoloknak Carlyle nem volt kedves, mert az angolokat gúnyolta, a németeket dicsőítette s Nagy Frigyesre, több kötetes hatalmas munkájában, sok elismerést halmozott össze. A porosz monarchia megteremtőjéről időszerű volna épp most szólni. Most, midőn az egyesült hatalmas németség a háború kimondhatatlan rombolásai miatt belsejében is recseg-ropog és egész Európát fenyegeti. Mintha tűzhányó gyomrában a forrongó láva kitörőben volna, hogy elborítson mindent közelben s távolban. Carlyle célul tűzte maga elébe, hogy megfejti, mi volt, mire vállalkozott és mit valósított meg Frigyes. Nehéz, sőt megoldhatatlan feladatnak tartja, de izgatja és hajtja, mert hisz a Nagy Frigyes munkája nemcsak előzménye, hanem bevezetése volt a francia forradalomnak, s minden nagysága mellett is áldozata lett ez iszonyú forradalomnak. „Frigyest félszáz esztendeig egészen elsüllyesztette és kitörölte az emberek emlékéből." Az is nagy baj volt, hogy a hosszú ötven esztendő új irányba terelte az emberek figyelmét. Azt is nagy hátránynak mondja, hogy a francia forradalom a császári, meg királyi hatalmak jogosultságát is kétségessé tette, holott a francia forradalom hamvából nem kisebb szfinx kelt ki, mint Napoleon.

Carlyle, mint komoly történetíró és igazságot szerető író, a XVIII. évszázat áttanulmányozta s tisztába jött Nagy Frigyessel. Midőn meggyőződött, hogy nem volt sarlatán, nem volt hazug, mint az évszáz, s

midőn átlátta, hogy megbízható és az események okozati kapcsolatait vizsgáló írója nem volt; látva továbbá azt is, hogy olyan nagy név, mint Voltaire, úgy írt róla, hogy nem merte nyilvánosságra bocsátani, sőt a németek között is „mérhetetlen tudatlanság uralkodott Frigyes életéről", s következésképen ő maga az író is, mint kortársai, félre vannak vezetve, írói reputációja követelte, hogy megbízható adatok, igazságos következtetések s alapos bírálatok segítségével írja meg Nagy Frigyes életét. Ez Carlyle!

Előre bocsátja, hogy Frigyest semmiképen sem tartja félistennek; az is kétséges, hogy hős lett volna, de ami megragad és kötelez, az, hogy ő a maga módja szerint egész ember (reality); mindig azt mondja, amit gondol és szándékszik. Cselekedeteit meggyőződése szerinti igazságos alapra helyezi, szóval se nem hipokrita, se nem sarlatán. Hogy munkájára szükség van a Frigyes halála után 70 évvel, s akkor, mikor a francia forradalom fölkavarta por és hamu pelyhei még mindig kavarognak a levegőben, Carlyle azzal magyarázza, hogy most eljött az ideje, hogy kiböngésszük a közel multból azt, ami megmaradt és megőrizésre tanulság okáért érdemes. „Mi az, ami újra alakítva és alkalmazva javunkra szolgálhatna? Mi az, ami gázneművé változtatva ott fog forogni a gravitáció törvénye szerint a szelek szárnyán örökké?" Carlyle hitte, hogy az emberiségnek tesz szolgálatot, ha tiszta képet fog feltárni, mert bizonyos, hogy csak az maradt meg s csak az jő vissza hozzánk, ami igaz volt. Hadd szólaljon meg hát Nagy Frigyesből az, ami maradott, mert igaz volt s tehát érdemes a megtartásra.

Kinek emlékét élesztgetjük, Carlyle, rettentő komolysággal fogott föladata megoldásához, hogy Nagy Frigyes életét és a hohenzollern-brandenburgi család históriáját föltárja, s Magyarországhoz való kapcsolatait rokonszenvvel mondja el hatalmas hét kötetes művében. Az a pár vonás, melyet írónkról följegyeztünk, legyen elégséges nekünk, akik visszaemlékezünk. Majd ötven esztendő mulva, midőn a mai Németország és egyben egész Európa, sőt a távol kelet s még távolabb nyugat sorsa is más mederben fog hullámozni, majd akkor nemcsak könnyebb, de kötelezőbb is lesz a német Frigyesek, az angol Györgyök és a francia Napoleonok hatásának és igaz érdemének föltárása.

Carlyle hosszú életet élt. 88 éves korában halt meg 1883-ban, arcképét viselő ezüst éremmel kitüntetve. Állandóan dolgozott. Felolvasásaiból és essayiből 6 kötet, más nagyobb munkáiból összesen 52 kötet került ki. Előttünk rendkívül érdekes a hősökről és hősimádásról szóló 6 essay *(Heroes and heroworship)*, nemcsak azért, mivel ugyanerről a tárgyról Emerson is írt, hanem inkább azért, mert a világot mozgató és koronként átalakító nagy hősöket mutatja be. Kíséreljünk kiemelni néhány főbb eszmét. Egyetért azokkal, akik a vallást az ember fő tényezőjének tekintik. De nem érti azt, amit az egyházak tételekbe foglalnak és vallanak. Érti azt, amit az ember valóban hisz, „még ha másoknak körülírni nem is tudná". Érti azt, amit az ember szívére vesz, amit bizonyosan lát és tud a titokzatos világegyetemhez való viszonyáról, s amihez alkalmazza életét és cselekedeteit. Más szóval, az ember gondolata az ő cselekedetének szülő anyja.

A pogány világ vallásában is volt bizonyos igazság, s tiltakozik az ellen, hogy valami üres fecsegésnek, hazudozásnak mondják. Carlylenek az idegen vallások keletkezésének és történelmének föltárása teljesen igazat adott még életében. Valóságos prófétai extázissal mutat rá mindenre, ami van, ami el nem tagadható. Ilyen az *idő nagy misztériuma*, de hány van azonkívül is. Mi az a megszabhatatlan, néma, soha sem pihenő valami, aminek Idő a neve, ami mindig forog, fut, rohan, mint a tenger soha sem pihenő hullámai. Igen, az idő! De hát mi is ez a szörnyű nagy valami? Talán erő, talán az erők ereje. Minden, minden csak éppen nem *mi*. Lám a XIX. évszáz materializmusának, agnosticizmusának cáfolata 1840-ben azzal a megnevezhetetlennel, azzal a nagy *Én*-nel, kit az egek egei be nem foghatnak.

A próféták közül Mahometet választotta ki, holott tudta, hogy ellene nagyon sok vád, sok kifogás hangzott el, s mégis érdemesnek tartotta, nemcsak azért, mert százötven millió követője volt, hanem azért, mert arról van meggyőződve, hogy nagy dolgot nem tehet, nagy hódítást nem végezhet senki, aki nem őszinte komolysággal fog hozzá. Nagy, értékes munkát csak az végezhet, aki teljes mértékben, mondhatnám, halálosan komolyan fogja föl és rászánja életét. Nem hallgatja el a próféta hibáit, sőt azokkal szemben mutatja föl rendkívüli nagyságát. Az ilyen tárgy való a Carlyle tolla alá. Innen, egy pusztában bolyongó nép sorsából lehetett kimutatni, hogyan lesz egy ember naggyá, ha új hitet tud lehelni népe lelkébe. Mert „egy nemzet története akkor lesz termékeny, lélekemelő, ha hinni kezd!"

A próféta mellett a reformátor-pap, Luther, Knox s a puritánizmus ragadja meg írónk figyelmét. A költők igaz képviselőjét Dantéban és Shakespeareben, az írókét Johnsonban, Rousseauban és Burnsben látta. Királyhőst látott és rajzolt hallgatói és olvasói elébe Cromwell, Napoleon személyében. Az utóbbiban a modern forradalmárt veszi észre és a forradalmat a pokol tűzébe öltöztetett igazságnak mondja.

Ettől az eszmékben oly gazdag könyvtől, mely a hősöket és a hősimádást mutatta be, váljunk el a következő összefoglaló szavaival: „a hősimádás megvolt és megvan mindenütt. Az istenimádástól le egészen addig az udvarias köszöntésig, mellyel egyik ember a másikat megtiszteli".

Engemet mérték felett vonz és lelkesít az író Carlyle, de egy rövid órára szabott jubiláris megemlékezés máris túllépte a hallgatóság türelme határát. Mégis hadd szóljak nehány szót az emberről. Szívesen lakott Craygenputtok faluban. Itt kereste föl Emerson, s itt látta ezt a nagy, erős embert, kinek homloka, mintegy sziklakő, maga pedig öntudatos, aki könnyen és folyton-folyvást ontja a beszédet, s mintha fitogtatná északias dialektusát és mindig kész humorát. Humora csípős volt. Nem kímélt senkit és semmit, sőt mindennek gúnynevet adott. De becsületes és igaz volt, s fogékony minden életérdek iránt. Ha valaki szenvedett s Carlylenek tudomására jutott, azonnal kész volt a segítésre. Midőn egy fiatal ember hozzá fordult tanácsért, ez a mindig gáncsoló ember atyai hangon osztja tanácsát. Hogy milyen érzékeny volt, megmutatta, midőn Emersonnak, fia halála után, vigasztaló levelet ír.

Sok irányú és gazdag irodalmi munkássága 1865-ben Nagy Frigyes életével elérte tetőzetét. Számos érdeme elismeréséül az edinburghi egyetem hallgatói *Lord Rektorrá* választották a nagy Gladstone helyére. Hasonló kitüntetést juttatott volt részére Aberdeen és Glasgow, de egyiket sem fogadta el. Most is aggódtak a választók, hogy talán ezt is visszautasítja, ami már azért is bántó lett volna, mivel Disraelivel szemben választották meg. Nagy volt az izgalom akkor is, mikor elfogadta, mert mindenki azt kérdezte, vajjon milyen lesz az a rektori adress. Egész Anglia figyelme Edinburgh felé irányult. A nagy kritikus író jegyzet nélkül beszélt egész óra hosszat. Humora szikrázott, mondatai sokszor megírt igazságoknak tömörített összefoglalói. A fulladásig zsúfolt terem ablakai majdnem megszakítás nélkül zörögtek a tapsvihartól. Az új Lord Rektor összes szerepe ebből a székfoglalóból állott. Hogy Carlyle itt is a régi maradt, azzal mutatta meg, hogy midőn fölállott, hogy beszédét elmondja, bíborpalástja lehullott a válláról.

Ime egy ember! Egy író! Egy író, aki bölcs, aki tudós, mert rengeteget tanult s még annál is többet tud, mert tud teremteni! Mert a kívülről, a multból, az emlékekből, a hagyományokból hozzászóló adatokat, híreket, kis és nagy dolgokat összefogta, tollára vette és teremtett mindenből folyékony, átlátszó, oktató, olykor izgató, mindig igazságra törekvő és azt mutató egészet. Históríkus, ki a bölcs átható szemével néz és lát meg oly dolgokat, oly igazságokat, melyek a tények mögött rejlenek, mint a nemes gyümölcs íze a héj alatt a vékony rostszálak között. Ő, a históríkus, átfogja, összeköti és nemcsak élővé, hanem beszédessé teszi azt, ami már halottnak látszott. Ami rom volt és törmelék, keze alatt megelevenült. Nem tagadható, hogy Carlyle, a históríkus-filozófus, egyben költő is volt, művész, mint akár a cinquecentó festői, drámaírói, mint akár Shakespeare.

És mindezt saját gyönyörűségére, népe javára, s talán a mi javunkra is! Éppen mint tavasszal a tölgy, midőn lombot hajt, vagy mint a borostyán, a cseresznye, a barack és a többi, midőn befestik virággal, bearanyozzák gyümölccsel ágaikat.

Dr. Boros György.

Két kolozsmonostori püspökapát a XVI. században.

A XVI. század derekán gyors egymásutánban két kolozsmonostori apát ugyanazt a püspöki méltóságot viselte. Apáti és püspöki hivataluk jobbára cím volt. Kolozsmonostorhoz mégis mindkettőt erős szálak fűzték. Az első, *Medgyesi Székely Ferenc*, tragikus módon az apátság falai közt fejezte be életét; a másik, *Kolosvári János*, ettől az apátságtól nyerte nevét. Előbbi világi pap volt, és mint a gyulafehérvári székeskáptalan kanonokja jeles adminisztráló tehetséggel a legválságosabb időkben kormányozta a püspökétől megfosztott erdélyi egyházmegyét. E püspökség betöltésekor azonban oly egyházmegye élére helyeztetett át, melynek kormányzását a török miatt át nem vehette. Utóbbi nem gondolt püspöki székre: szegény domonkosszerzetes volt, de kiváló ékesszólásával országa főpapságát kellett képviselnie Trientben s ezért neveztetett ki püspökké.

1.

Medgyesi Székely Ferenc.

1.

Ismeretlen név a püspökök sorozatában. Mégsem vitatható el viselőjétől, hogy püspök volt, mert e kérdés elbírálására leghivatottabb tényező, maga a császárkirály, Ferdinánd, *püspöknek* címezi.

Székely Ferenc Erdélyből származott, valószínűleg Medgyesről és innen vette előnevét.[1] Az egyházi pályán alapos kiképzésben részesült: doktori rangfokozatot nyert.[2] Tanulmányai elvégzése után szülőföldje közelében, Szász-Muzsnán, lelkipásztorkodott.[3] Csakhamar a

[1] Általában *Ferenc* és *Medgyesi Ferenc* néven fordul elő. Ferdinánd király 1554 április 18-i oklevele nevezi Székely *(Zekel)* Ferencnek. *(Országos Levéltár:* Liber Regius III. p. 197—8.)

[2] *„Juris utriusque doctor."* Bzenszki Rudolf jezsuita, tábori lelkész *Syllogimae Transilvanae ecclesiae, Coronae (Brassó) anno 1699* c. kézirata a gyulafehérvári Batthyaneumban, L 5, IV. 22 jelzés. V. ö. Szeredai: *Notitia veteris et novi capituli ecclesiae Albensis Transilvanae* 1799, 153 — *„Decretorum doctor"*. Az erdélyi rendek Szászsebesen 1551 június 12-én Ferdinánd királyhoz intézett előterjesztése. *(Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia* V. 531—532, 509. sz.)

[3] Bzenszki, id. h.

gyulafehérvári káptalan tagja és püspökhelyettes lett. 1547 június 30-án Izabella királyné Gyulafehérvárott kelt rendeletével meghagyja az erdélyi káptalannak, hogy „Medgyesi Ferenc dobokai főesperest és vikáriust" a Mártonfalván neki adományozott nyolc jobbágytelekbe iktassa be.[4]

Ekkortájt Horváth Györggyel eljárt Prágában Fráter György megbízatásából.[5] Helynöki minőségében éveken át a *Statileo János* halála[6] óta üresedésben levő nagykiterjedésű erdélyi püspökséget kormányozta. Nemcsak az erdélyi katholikusoknak, hanem Fráter Györgynek is kedves embere. Utóbbi neki adományozta a váradi nagyprépostságot és a kolozsmonostori apátságot.[7] Kolozsmonostor szerzetesei Erdély első apostolai, majd tanítómesterei voltak; a monostor pedig hiteleshelyi jogokkal felruházása után fontos közjogi tényező lett. Kolozsvár mellett a Gyalu felé vezető országúttól jobbra ma is látható az a domb, melyen hajdan a monostor állott; de a rommaradékokból ott emelt kápolna már halvány képét sem nyújtja azoknak a hatalmas épületeknek, amelyek valamikor a helyén állottak. Medgyesi idejében még ott büszkélkedett a monostor kéttornyú egyháza, körülvéve az apátsági épületeknek erős kövekből készült szárnyaival, melyeket ismét jól ápolt kertek öveztek.[8]

Az erdélyi hívek annyira ragaszkodtak Medgyesi személyéhez, hogy 1551 június 12-én a királyhoz folyamodtak: nevezze ki püspökükké.[9] Ezt az erdélyi „három nemzet"-tel egyidőben Fráter György is kérelmezte.[10] A király megígérte, hogy a püspöki szék betöltésekor figyelemmel lesz óhajukra.[11] Addig is egyéb javadalmakkal kárpótolta Medgyesit. Préposti, apátsági, kanonoki és plébániai javadalmán kívül az erdélyi és a váradi egyházmegyékben még nyolc beneficiumot élvezett. Ezenfelül neki adományozta a király a csanádi püspökség négy

[4] „Statutoria octo sessionum in possessione Mártontelke habitarum, pro Francisco de Megyes decretorum doctore archidiacono Dobocensi et vicario. Anno 1574." Beke Antal: *A gyulafehérvári káptalan levéltára*, 185. l. 875. sz. Ugyanő: *A gyulafehérvári káptalan levéltárának címjegyzéke*. Budapest, 1884. 37. l. *Monumenta ecclesiastica*, IV. 544, 212. sz.

[5] „Franciscum doctorem esse illum, qui Pragam venerat ante quattuor annos cum Georgio Horwath a Fratre Georgio missi." *Bécsi állami levéltár:* Hung. 1551 jul. 16. *Monumenta ecclesiastica* V. 532. 509. sz.

[6] 1542 április 8. V. ö. Temesváry: *Series episcoporum Transylvaniensium emandata et correcta*. Erdélyi Történelmi Értesítő. Kolozsvár, 1912. I. 46.

[7] *Az erdélyi katholicizmus multja és jelene*. Dicsőszentmárton, 1925. 38. *Schematismus Historicus Varadiensis*, 1896. p. 108. („Praepositus major ecclesiae Varadiensis sancti regis Ladislai.")

[8] Csomor Lajos: *A kolozsmonostori benczés apátság és birtokai 1556-ig*. Kolozsvár, 1912. 7.

[9] *Monumenta ecclesiastica* V. 531—532. 509. sz. Regesztája: Óváry Lipót: *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai*. Budapest, 1894. II. 111. 530. sz.

[10] Ferdinánd királynak Bécsben, 1551 július 20-án Castaldóhoz intézett levele. *Monumenta ecclesiastica* V. 559, 534. sz. Óváry, id. m. II. 124. 580. sz.

[11] Id. levél.

szász faluját: Szász-Csanádot, Sorostélyt, Holdvilágot és Monorát.[12] Hajdan az egeresi ciszterciekéé voltak ezek, és monostoruk megszűnése után csatoltattak VI. Sándor pápa intézkedésére a török betörésétől sokat szenvedett csanádi püspökséghez.

Medgyesi az erdélyi káptalanban fokozatos előléptetés útján az első méltóságra, a nagyprépostságra, emelkedett, és Fráter György püspöki helynöke, Ilosvay István imeriai fölszentelt püspök és váradi olvasókanonok javára,[13] lemondott váradi prépostságáról.[14] Lehet, hogy erre Fráter György szólította fel, midőn Ferdinánd királynál püspöki kineveztetését szorgalmazta.[15] E kinevezés azonban még Fráter György halála után másfél évig késett, mert a püspökségek egyelőre betöltetlenül maradtak. Ferdinánd még Fráter György életében[16] meghagyta Castaldónak, hogy az erdélyi püspökség jövedelmeit erődítések fenntartására fordítsa „mindaddig, míg az méltó és alkalmas férfiúval be nem töltetik".[17]

Fráter György meggyilkolása után Ferdinánd biztosai azt jelentik, hogy a *csanádi püspökség a váradihoz van csatolva.* Ekkor nemcsak a csanádi és erdélyi, hanem a váradi püspökség is üresedésben volt.[18] A váradi székeskáptalan az új püspök kinevezéséig Fráter György vikáriusát, az imént említett Ilosvay Ferencet, választotta káptalani helynöknek; a király azonban püspök helyett főispánt nevezett ki, Varkocs Tamást, ki 1552 elején átvette a várat és a püspöki javadalmat.[19]

1553 március 27-én Ferdinánd a csanádi püspökség említett négy szász faluját azzal a kikötéssel adományozta a szebeni polgároknak, hogy Medgyesi Ferenc püspöki helynöktől váltsák ki, mely esetben addig bírhatják, *„míg a kinevezendő csanádi püspök a váltság-összeget meg nem téríti".*[20] Minthogy azonban ezt nem fizették meg, Ferdinánd e négy falut még ugyanazon év április 18-án négyezer forintért, két évi használatra, Cserepovich Miklósnak adta, aki magát Temesvár ostrománál kitüntette.[21]

[12] Ferdinánd király biztosainak jelentése Erdély állapotáról 1552-ből. Engel: *Geschichte des ung. Reichs und seiner Nebenlaender,* III. 16.

[13] „Absque simoniaca pravitate."

[14] *Schematismus Historicus Varadiensis,* 108.

[15] Ferdinánd királynak Castaldóhoz intézett, id. levele.

[16] 1551 augusztus 14.

[17] E levélben helyeslését fejezte ki azért, hogy Báthory András rendeltetett Temesvár átvételére s hogy ezer forintot szolgáltatott ki neki a szükséges erődítésekre. A karánsebesi várnagyságra Losonczy Istvánt jelöli ki, az esetben pedig, ha ennek Temesvárra kellene mennie, Török Jánost. Óváry. id. m. II.

[18] Engel, id. h. Borovszky, id. m. I. 370.

[19] Bunyitay: *A váradi püspökség története.* Nagyvárad, 1883. I. 412.

[20] „Episcopus per nos in praedicta ecclesia Chanadiensi temporis in processu constituendus." Budapesti Egyetemi Könyvtár Kéziratgyűjteménye: *Collectio Hevenessiana* tom. 36. p. 109—110.

[21] *Országos Levéltár:* Liber Regius. III. 197—9. Collectio Hevenessiana, tom. 36, p. 111—4.

Ferdinánd a csanádi és a szomszédos két püspökséget kétségkívül hadvezére, Castaldo, javaslatára hagyta üresedésben, mert ez szívesebben látott a püspöki várakban alárendelt kapitányokat, mint független egyházfejedelmeket. Castaldónak Erdélyből visszahívása után a király nem késlekedett a püspöki székek betöltésével.[22] Beváltotta ígéretét: kinevezte Medgyesit. Mivel azonban az erdélyi püspökségre Bornemissza Pál veszprémi püspök volt kiszemelve, Medgyesit valószínűleg Bornemissza kinevezésével egyidőben (május 26)[23] csanádi püspökké tette.[24] Röviddel ezután felszólította, hogy az erdélyi püspökséget Bornemisszának adja át,[25] aminek Medgyesi eleget is tett.[26]

2.

A csanádi püspökség Medgyesi idejében alig volt egyéb puszta címnél. A török hódoltság teljesen felborította az egyházmegye régi állapotait. A XVI. század három első püspöke erőszakos halállal fejezte be életét: Csáky Miklóst (1500—14) a parasztlázadáskor karóba húzták. Csaholy Ferenc (1514—26) és Musinai Gerván János (1526—29) csatatéren estek el. Utánuk Zápolyai János király olasz diplomatája, Giovanni Bonzagno, viselte a püspöki címet. Halála után mindkét király, Ferdinánd is, Zápolyai is, neveztek ki püspököt: Ugody Ferencet, illetve Héderfáji Barlabássy Jánost. Püspöki hivataluk azonban egy évtizeden át a püspöki cím viselésére szorítkozott, mert a püspök helyét valóságban Fráter György foglalta el, aki mint főpásztor, államférfi, első miniszter és kormányzó az egész egyházi és világi kormányzás gyeplőjét kezében tartotta. Az ő lángelméje még visszatarthatta a törököt a püspökség pusztításától, de meggyilkolása (1551 december 17) után a szultán ezt az országrészt is magának követelte. Hadai már két hónap mulva, 1552 február végével, elfoglalták Szegedet, június végén rövid ostrom után Temesvárt, majd Lippát. E szomorú sorsban részesült Csanád püspöki város is. Sorra meghódoltak azután Arad, Solymos, Karánsebes és az egyházmegye többi megerősített helyei:

[22] Legelőször a váradi püspökséget töltötte be Zabardy Mátyással. 1553 május 10. *Országos Levéltár;* Kincstári osztály; Liber regius, I. 30. Bunyitay, id. m. 413.

[23] 1553 március 23-án és március 27-én még széküresedést jelentenek a források. *Országos Levéltár:* Liber Reg. vet. fol. 41. Liber dignitariorum ecclesiasticorum, p. 74.

[24] Karácsonyi János figyelmét is kikerülte Medgyesi püspökké kinevezte tetése. *Az erdélyi katholicizmus multja és jelene,* 38. l.

[25] „... Francisco de Megyes, *episcopo ecclesiae Chanadiensis,* praeposito maiori et vicario in spiritualibus generali ecclesiae Albensis Transsilvaniae..." *Országos Levéltár:* Erdélyi Udv. Kancelláriai Osztály 1721. év, 44. sz. V. ö. Szeredai Antonius: *Series antiquorum et recentiorum episcoporum Transsilvaniae.* A.-Carolinae, 1790, p. 203—4. Erre az 1553 május 29-én kelt oklevélre dr. Temesváry János tanár úr volt szíves felhívni figyelmemet.

[26] „Franciscus de Medgyes *episcopus ecclesiae Chanadiensis,* praepositus maior et vicarius in spiritualibus generalis ecclesiae Albae-Juliae Transylvanae." *Esztergomi primási levéltár:* Archivum ecclesiasticum vetus, fasc. 13, nr. 85. Ferdinánd király ez oklevelének másolatát Dr. Bartmann Miklós prímási szertartó úrnak köszönöm.

Mezősomlyó, Gyarmat, Csákvár, Versec, Miháld, Pozaczin, Keve, Horom. A püspökségnek a Marostól délre eső legnagyobb része rövid három hónap alatt török uralom alá került.

A székeskáptalan és a Salvatortársaskáptalan tagjai már Csanád első ostromakor elmenekültek. Legalább ez idő óta semmi nyoma sincs működésüknek.[27] Csak néhány székesegyházi kanonokról ismeretes, hogy Csanád eleste után hová menekült. Az utolsó nagyprépostnak, Madarászi Péternek, nevét egy tizedlajstrom őrizte meg.[28] Minthogy a káptalan székhelye ekkor már török uralom alatt állott, a prépost a Marostól északra menekült. Pósakastélyi Pósa János székesegyházi kanonok és krassói főesperes a szomszédos aradi társaskáptalanban helyezkedett el és itt az olvasókanonoki állást töltötte be,[29] azonban ez a káptalan is elpusztult. Síri Mihály székesegyházi kanonok az esztergomi káptalanban talált menedékre és itt az őrkanonokságig vitte fel.[30] Később elkísérte püspökét a trienti zsinatra. Szegedi György kanonok a váradi káptalanban székesegyházi főesperes lett, és miután onnan is menekülni volt kénytelen, az egri székeskáptalanban talált befogadtatásra.[31] Az aradi káptalan 1552 június 18-án állította ki utolsó hiteleslevelét. A királyi helytartó parancsára Gyulai Gál Andrást beiktatta a zarándmegyei Ottlaka részbirtokába. Az aradi kanonokok valószínűleg Gyulára menekültek, hol megélhetésük a marosontúli birtokokból még másfél évtizeden át biztosítottnak látszott.[32]

A törökök fokozatos terjedésével egyre tünedezett a remény a káptalanok visszaállítására. Ez arra késztette a királyt, hogy a káptalanoknak a török hódoltság területén kívül eső birtokait világiaknak adományozza. Igy a „jelenleg kanonokoktól megfosztott csanádi káptalan" egyes javait Ocharovich Demeternek és Földváry Istvánnak,[33] más

[27] Utolsó oklevelük 1549-ben kelt. *Kolozsmonostori levéltár:* Com. Csanád Nr. 20. V. ö. Borovszky: *Csanád vármegye története.* Budapest 1896. I. 189—190.

[28] *Országos Levéltár:* Vegyes decimális registrumok XVI. 82. Borovszky id. m. 393.

[29] V. ö. az aradi káptalan 1552 június 18-án kelt oklevelét a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában.

[30] Kollányi: *Esztergomi kanonokok.* Esztergom, 1900. 171.

[31] *Schematismus Historicus Varadiensis,* 138.

[32] *Magyar Protestáns Egyháztörténelmi Adattár,* 97—98, 103. — Pontosabban vagyunk informálva a szomszédos váradi egyházmegye kanonokjainak sorsáról. Ezek is többnyire az esztergomi, egri és a pozsonyi káptalanokban találtak befogadtatásra. Medgyesi utóda, Ilosvay István prépost, idővel esztergomi nagyprépostá, Derecskei Török János, Garai Pál, Garai Márton, Mindszenti András az esztergomi káptalan, Szegedi Gergely és Turi János kanonokok az egri, Muchei Pál kanonok pedig a pozsonyi káptalan tagjai lettek. Bunyitay: *A váradi püspökség története.* Nagyvárad 1883. I. 436. A váradi Szent-István társaskáptalan tagjai közül Vásárhelyi Mátyás († 1572) és Garay Márton († 1578), mint Ilosvay István nagyprépost és társai, szintén az esztergomi káptalanba jutottak be; Babolcsay Györgyöt és Szentlőrinczi Tamást meg a pozsonyi káptalan fogadta be, amaz 1571-ben, emez még 1573-ban is életben volt. *Schematismus Historicus Varadiensis,* 22.

[33] *Országos Levéltár:* Liber collationum ecclesiasticorum I. 48. Donatio bonorum capituli ecclesiae Chanadiensis nunc capitularibus destituti egregiis Demetrio Ocharowyth ac Stephano Feöldváry durante beneplacito majestatis regiae facta.

birtokát pedig Mágocsi Gáspárnak adományozta, de az adománylevél világos kijelentése szerint csak a csanádi káptalan visszaállításáig.[34] Mivel később az utolsó reménysugár is eloszlott a káptalan visszaállítására, a király e birtokokat Mágocsi Gáspárnak adományozta.[35] A káptalanok, mint testületek végkép megszünvén, ezeknek csak prépostságai maradtak fenn, mint javadalmak, és egyideig ennek részére tartattak fenn az igények az egyes káptalani birtokokra. Rétkoppáncs dézsmája az említett Madarászi Péter csanádi nagyprépost jövedelméül szolgált. Az aradi prépost bérbeadta az aradi prépostság és káptalan jószágait a gyulai kapitánynak, mindaddig míg „az idő megjobbul" és a prépost és káptalan saját kezelésükbe vehetik át birtokaikat.[36] Azonban hamarosan elfoszlott minden remény arra nézve, hogy „az idő megjobbul" és ezért a király eladományozta „az aradi káptalannak a töröktől elfoglalt jószágait".[37]

Az egyházmegye török kézre jutásával bekövetkezett rémuralom nemcsak a káptalanokat szüntette meg, hanem elpusztította a monostorokat, kolostorokat és a plébániákat is. De míg a hajléktalanokká vált kanonokoknak más káptalanok, a szerzeteseknek rendjeik új szállást adtak, a világi papság nemcsak fedél nélkül szűkölködött, hanem kipusztítva minden vagyonából, szélnek bocsáttatott. Elvesztek nyom nélkül. Egyiknek sem ismerjük sem nevét, sem sorsát. A székesegyházi iskola, a papság növendékháza elpusztulván, a papirend kihalásra volt kiszolgáltatva. A plébániaegyházak, melyeknek száma a félhold uralma előtt meghaladta a legutóbbi idők egyházainak számát, a török világban az utolsóig elenyésztek és azt sem tudjuk, hogyan, mikor, mily körülmények közt szüntek meg. Ezekkel együtt elpusztultak a levéltárak, velük a jogszokások és a történelem százados emlékei.

Medgyesivel megkezdődött az egyházmegye legsötétebb korszaka, a katasztrófák és szerencsétlenségek kora, telve gyilkossággal, éhséggel, inséggel, gyalázattal, rabsággal, kétségbeeséssel. Kimondhatatlan kínos volt a püspökség területén élő nemzedékek sorsa. Máskor is sújtották kemény csapások az egyházmegyét. Épületei a tatárjárás óta el-elpusztultak. De a gyász napjait néha mégis félbeszakították az öröm, a lelkesültség és az emelkedettség órái. Szent Gellért hagyatékának örökösei mindannyiszor eltakarítják a romokat, és helyükre új köveket hordva felépítik a ledöntött és megszentségtelenített oltárokat, mire az egyházmegye, mint a phönixmadár, megifjodva támadt fel hamvaiból. A török hódoltság nemzedékeit azonban nem kecsegtette a jobb idők hajnalhasadásának reménye. Főpásztorai távol nyájuktól bolyongtak. Az ozmán birodalom pedig Európa első világhatalmának tolván fel magát, oly fenyegető állást foglalt el egész Nyugateurópa agyonnyomására, hogy valamennyi keresztény népet megrettegtette.

[34] *Országos Levéltár:* Liber Regius III. 269.
[35] *Országos Levéltár:* Liber collationum ecclesiasticorum, I. 55.
[36] *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, 78. sz. 103—104. l.
[37] *Országos Levéltár:* Liber collationum ecclesiasticorum I. 42. Donatio bonorum capituli ecclesiae Orodiensis a Turcis occupatorum Francisco Horvath capitaneo Gyulensi facta.

Előrelátható volt, hogy a török nem fogja megengedni Medgyesinek főpapi joghatósága közvetlen gyakorlását. Hisz attól kellett tartania, hogy a Habsburg-királytól kinevezett püspök az egyházi tevékenységével egyúttal az előbbi politikáját is elő fogja segíteni. Főpásztori működése tehát nemcsak az izlám vallás terjedésének meggátlására, hanem a szultán világi hatalmának gyöngítésével a Habsburgok uralmának gyarapítására is fog irányulni. Ezenfelül a püspök, mint országnagy, a törvényhozás tagja volt. E minősége miatt sem székelhetett hódoltsági területen.[38] Medgyesi ezért kénytelen volt Gyulafehérvárott maradni és beérni az ottani káptalani prépostsággal, melyet püspöki címe mellett továbbra is betöltött. Ez kapóra jött az erdélyi püspöknek, ki többnyire Gyalu várában lakott és katonai ügyekkel foglalkozott.[39] Az egyházmegye kormányzását továbbra is Medgyesi kezében hagyta, akit vikáriusának kért fel.[40] Igy részben mégis teljesült az erdélyiek óhaja: ha nem is lett püspökük, mint püspökhelyettes közöttük maradt.

Bornemisszát a helyzet veszélyessége csakhamar kiábrándította. „Itt vagyok — írja Nádasdynak — a te tündérországodban, nappali és éjjeli gondoktól elnyomva. Óh, bár ide ne utalt volna a végzet! Megelégedtem volna én a veszprémi püspökséggel is."[41] Az ellenséges haderőktől mindinkább szorongatva, reményvesztetten, közeli veszte aggasztotta. „Itt meg kell halnom a hazáért, vagy a törökök örökös fogságába jutnom... Az ellenség mindenünnen körülvesz minket."[42] Keservét humanista tanulmányaiba fojtotta. Sokszor egy-egy találó szón vagy kifejezésen érzett öröme eloszlatta gondjait és enyhülést adott sanyargatott lelkének.[43] „Nem olvasom a te leveleidet a nélkül, hogy valami üdüléshez ne jussak. Hiszen a te csináltad szók, melyeket még Calepinus könyvében sem találhatni meg, nagyon gyönyörködtetnek engem."[44]

A harcias természetű, tudományt és művészetet kedvelő püspök az egész egyházi élet irányítását Medgyesire bízta, ki csak a püspöki rendhez kötött egyházi szertartásokat nem végezte, mert nem nyerte el a pápai megerősítést.

Barlabássy János püspök megerősítése (1539) óta a szomszédos egyházmegyék püspökei sem részesültek pápai megerősítésben, mert

[38] Hóman—Szekfű: *Magyar Történet*, V. 73.

[39] Innen 1553 július 16-án megküldi Ferdinándnak a vár iratai közt talált, királyi jövedelmekre vonatkozó kimutatást. Takáts: *Hangok a multból*, 19.

[40] Erre vallanak Medgyesi címei Ferdinánd király 1553 május 29-én kelt idézett iratában. Kendi Ferenc még 1553 július 21-én is „vikárius"-nak címezi őt. Biró Vencel: *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése*. Kolozsvár, 1917, 39. l. 6. jz.

[41] „Jam sum in illo tuo regno *tinderes* inter omnes metamorphoseos, curis diurnis et nocturnis obrutus. Oh utinam non fuissem fato huc delegatus!" 1553 augusztus 22. Takáts, id. m. 19—20.

[43] Id. m. 17. [42] Id. m. 19—20.

[44] Quis antea observaverat apud Calepinum vel cornucopie illa sesquipedalia verba tua Manigoldos et verducos Egerszeghienses". Gyalu, 1555 január 15. Takáts, id. m. 20.

ezt nem kérelmezték. A Medgyesi kinevezését követő év (1554) tavaszán az új nuncius, Delfino Zakariás lesinai püspök, sürgetésére megindult az eljárás a megerősítések kieszközlésére, mire a Ferdinándtól kinevezett valamennyi főpap, az esztergomi érsek, az egri, erdélyi, győri, knini, pécsi, skópiai, váczi, váradi és veszprémi püspökök nemsokára elnyerték a pápai konfirmációt.[45] Medgyesi Székely Ferenc hamvai ekkor már a kolozsmonostori egyház főoltára alatt nyugodtak.[46]

Rokonszenves egyéniségével széles körben lelkes barátokat szerzett magának. Hívei ügyes-bajos dolgaikban hozzá fordultak tanácsért, mert atyailag gondjukat viselte.[47] E mellett kiváló műveltségével kitünt kortársai közül. Feddhetetlen papi életet élt, kristálytiszta jellemét gáncs nem érhette.[48] Megalkuvást nem ismerő, szigorú egyházi felfogásával körömszakadtáig védte egyháza jogait. Élesen tiltakozott a főurak amaz eljárása ellen, hogy Statileo elhunyta után a püspöki palotát felajánlották Izabella királynénak lakásul, a püspöki jószágokat pedig ellátására.[49] Bátran szembeszállt mindama áramlatokkal, melyek az egyház hagyományos fegyelmének lazításával óhajtották az egyháztól elszakadtakat visszatéríteni. Igy a papok házasságának megengedése ellen határozottan állást foglalt, s miután Ferdinánd király ennek megengedését követei útján kivívni óhajtotta, Medgyesi elhatározta, hogy személyesen megkísérli az uralkodót szándékától eltéríteni.[50] Épily engesztelhetetlenül küzdött a protestánsok ellen.[51]

Fráter György halála után a reformáció hirdetői Erdélyben fokozottabb hévvel léptek fel. Kolozsvárról, Vajdahunyadról, Besztercéről, Segesvárról, Nagybányáról elűzték a szerzeteseket. Castaldo meg a protestánsokkal szemben hasonló erőszakoskodásokat követett el. A kolozsvári polgárokat megrendszabályozta, a szerzeteseket visszahelyezte, a nagybányaiakat keményen megbüntette.[52] Ez olaj volt a tűzre. Ez atrocitásoknak esett áldozatul Medgyesi: a reformáció követői rátá-

[45] A szentszéknek a bécsi nunciushoz 1554 szeptember 11-én és a királyhoz szeptember 22-én intézett irata. Fraknói: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkel.* Budapest, 1903. III. 89. 507. Ugyanő: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig.* Budapest. 1895. 255. Ez iratokban a pápa a tíz püspöktől fizetendő díjakat a török védelemre ajánlotta fel.

[46] „Sepultus est ante summam aram templi Deiparae ibidem in Monostor ad Claudiopolim anno 1553."

[47] Az erdélyi három nemzet felterjesztése Ferdinánd királyhoz 1551 június 12-én.

[48] Id. h.

[49] *Az erdélyi katholicizmus multja és jelene*, 37. Meszlényi Antal: *A magyar jezsuiták a XVI. században.* Budapest, 1901. 90—91.

[50] „Hic praxim reducendi statum catholicum in Transilvania ad pristinum vigorem, praesertim, ut sacerdotibus non permitterentur coniugia, a se conceptam deferre contendebat Viennam ad regem Ferdinandum." Bzenszki, id. h. E szándéka megvalósítását meggyilkoltatása meghiusította.

[51] Ezért kellett annak idején a szászmusnai plébániát elhagynia. „Unde ab haereticis expulsus." Bzenszki. id. h.

[52] *Az erdélyi katholicizmus multja és jelene*, 38.

madtak apátsága székhelyén, Kolozsmonostoron, és kioltották életét.[53] Fráter Györgyön kívül három évtized alatt ő volt immár a negyedik csanádi püspök, kit erőszakos halál fosztott meg püspöki székétől.[54]

Medgyesi Székely Ferenc után több mint két évig ismét betöltetlen maradt a püspökség. Tekintve, hogy egy esztendeig sem[55] viselte a püspöki címet, s a pápai megerősítést sem nyerte el, a királyi kancelláriánál egészen feledésbe merült főpásztorkodása. Midőn a király 1556-ban utódját kinevezte, úgy emlékeztek, hogy a csanádi püspökség „Barlabássy János halálával" üresedett meg és ezt a megállapítást rávezették az új püspök kinevezési okmányára.[56]

II.

Kolosvári János.

1.

A trienti zsinat újbóli összehívására folytak az előkészületek. Az egyházat fenyegető veszélyek elhárítására a pápák, uralkodók, főpapok és hittudósok a leghathatósabb eszközöket az egyetemes zsinattól várták. A tárgyalandó kérdések messze kiható jelentőségét élénken átérezték, mert ezek az egyház egész külső és belső reformjára terjedtek ki.

IV. Pius pápa ezért azon fáradozott, hogy a császár támogatását és a német főpapok részvételét biztosítsa. Ezzel a feladattal Hosius Szaniszló ermelandi és Delfino Zakariás lesinai püspököt bizta meg. Ferdinánd megígérte, hogy részéről „követek küldése tekintetében nehézség nem fog fennforogni". Mivel azonban nem volt hajlandó a protestáns fejedelmek megkérdezése nélkül, mint német császár, a zsinatra követeket rendelni, a pápai követek azt kérelmezték, hogy egyelőre, mint Magyarország és Csehország királya és Ausztria főhercege, képviseltesse magát a zsinaton. Ferdinánd erre Verancsich Antal egri püspököt szemelte ki követének, míg a magyar főpapok a „magyarországi klérus" zsinati képviselőjévé Draskovich György pécsi püspököt választották meg. Mivel Verancsichot utóbb az egyházmegyéjében támadt protestáns mozgalmak e megbízatásban akadályozták, helyette Ferdinánd, mint Magyarország királya, ugyancsak Draskovichot, és

[53] „Itineri accintus, cum in Monostor quiesceret, ab insidiatoribus haereticis interceptus, ac pulvillis ori violenter impositis suffocatus fuit." Bzenszki, id. h.

[54] Ez időszakban a két szomszédos egyházmegye püspökei hasonló módon fejezték be életüket. A Ferdinándhoz szitó Gosztonyi János erdélyi püspököt János király párthívei 1527-ben úgy meggyötörték, hogy sebeibe belehalt; 1534-ben Czibak Imre váradi püspök gyilkoltatott meg.

[55] Még ugyanebben az évben (1554) széküresedést jelentenek a források. *Országos Levéltár:* Lib. reg. vet. fol. 179. *Liber dignitariorum ecclesiasticorum*, p. 74.

[56] *Országos Levéltár: Liber collationum ecclesiasticorum* I 46. A pápai iratok még 1556-ban Paulinus püspök elődjének is Barlabássyt jelölik meg.

túltéve magát a protestáns fejedelmek ellenkezésén, „mint római császár, Csehország királya és Ausztria főhercege" Müglitzi Brus Antal prágai érseket rendelte követeivé.[1]

Ezzel az eredménnyel Delfino nuncius nem volt megelégedve. A szentszék intenciójának értelmében arra törekedett, hogy a zsinatra, jelentőségének kidomborítása végett, több hírneves egyházi férfi küldessék ki. Az 1561. esztendő végén egyik audenciáján aggodalmát fejezte ki, hogy megütközést keltene az, ha Draskovichon kívül más magyarországi főpap nem jelenne meg a zsinaton. „A magyar főpapok közt azonban egy sincs, aki alkalmas volna arra, hogy a zsinat tárgyalásaiban résztvegyen", — mentegetődzött Ferdinánd. „Felséged az üresedésben lévő csanádi és knini püspökségeket betölthetné oly egyénekkel, akik Trientben az ország díszére válnának", — válaszolta a nucius. A király megköszönte a tanácsot.[2] Másnap már Kolosvári János, „a hírneves egyházi szónok", csanádi püspök volt.[3]

Kolosvári János 1517 körül[4] Erdélyben, talán Kolozsváron született.[5] Korán a domonkosok szerzetébe lépett és valószínűleg a kolozsvári rendházban[6] tette le a fogadalmat. E rendháznak Kolosvári születésekor tizenhárom áldozópapja, hét rendi növendéke és nyolc laikus testvér-tagja volt.[7] 1556-ban a domonkosokat elűzték innen, klastromuk a XVII. század végén a jezsuitáké lett, ma pedig a ferencrendieké.[8]

Miután tanulmányait a bécsi egyetemen[9] befejezte, a nagyszombati domonkosok perjele lett.[10] Ékesszólásával magára vonta még a király figyelmét is és ezzel annyira elnyerte kegyét, hogy házat adományozott az igazgatása alatt álló nagyszombati klastromnak.[11] Itt töltötte életének legboldogabb éveit. Halálos ágyán is szeretettel gondolt e rend-

[1] Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkel.* Budapest, 1903, 1903. III. 102—103.

[2] A nuncius 1561 december 23-i jelentése.

[3] V. ö. Fraknói: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig.* Budapest, 1895. 256. Ugyanő: *Magyarország és a szentszék,* III. 103.

[4] Az 1557-i zsinaton azt vallotta, hogy Oláh Miklós esztergomi érsek 39 éves korában erősítette meg a kolozsmonostori apátságban. Utóbbi pedig 1556-ban történt. Péterffy: *Sacra Concilia in regno Hungariae celebrata.* Posonii 1742. II. 6. 9.

[5] Egy nővére még Kolosvári halálakor is Erdélyben lakott. V. ö. végrendeletét. *Országos Levéltár:* Documenta ecclesiastica Fasc. 14. Nr. 7.

[6] *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde.* Neue Folge V. 29—30. Pfeiffer: *A domonkosok Magyarországon,* 46.

[7] Pfeiffer, id. h.

[8] Batthyány szerint e klastromtól ragadt rá vezetékneve: Claudiopoli oriundus, aut illi conventui Praedicatorum adscriptus. Familiare enim est utrumque Regularibus. Id. m. 149.

[9] 1549-ben *Joannes Colosvarinus* névvel fordul elő. Frankl: *Hazai és külföldi iskolázás,* 233. — Borovszky, id. m. I. 371.

[10] 1551-ben.

[11] Rupp: *Magyarország helyrajzi története főtekintettel az egyházi intézetekre.* Pest, 1870. I. 105—106. Pfeiffer, id. m. 51.

házra: végrendeletében[12] kiskeresztjét a Szent János-kolostorra[13] hagyományozta.[14]

Nemsokára Ferdinánd tapolcai, majd később kolozsmonostori[15] apáttá nevezte ki. Tapolca már Oláh Miklós apátursága idejében anyagi hanyatlásnak indult. Szerzeteseinek eltartása már mint súlyos teher vált érezhetővé, s még a katonaság is nagy igényeket támasztott a monostorral szemben. 1531-ben alig százötven forintot jövedelmezett. Miután a János király pártjára lépett Bebek Imre és Ferenc fegyverrel hatalmukba ejtették a monostort, előzték szerzeteseit és elrabolták egyházi felszereléseit. Oláh Miklós Pemfinger Sebestyént bízta meg a monostor visszafoglalásával, valamint az apátsági javak kezelésével, s azt az utasítást adta, hogyha a szerzetesek hajléka düledezővé válna, építtessen újat; a bencéseknek pedig meghagyta, hogy az építkezés alatt költözzenek át az apátsághoz tartozó miskolci plébániára és ott végezzék az előírt istentiszteleteket. Pemfingernek sikerült ugyan a monostort visszaszereznie, azonban Bebek csakhamar újból reátört.[16] Ily nehéz körülmények közt Kolosvári, mint „commendator"-apát, alig fejthetett ki jelentősebb tevékenységet.[17] Kolozsmonostor felett 1556 április 28-án Kolozsvárott kimondják a végítéletet, midőn minden javát a kincstár számára lefoglalván, a monostor lakóit hajléktalanokká tették.[18] Izabella királynénak és János Zsigmondnak megérkezte után a rendek az elkobzott egyházi vagyon kezelését tanácsosaikra, a hiteleshelyi teendőiket pedig négy világi férfira bízták.[19]

Püspöksége sem jelentett Kolosvári számára új munkakört. Egyházmegyéje a török iga alatt, a szó szoros értelmében „in partibus infidelium", a hitetlenek országában, terült el.

[12] Id. h.

[13] Ez alatt a domonkosok klastromát kell értenünk, melynek védőszentje Keresztelő Szent János volt. Ferrari: *De rebus Hungaricae provinciae ordinis Praedicatorum.* Viennae, 1637, 532. Pfeiffer, id. m. 51.

[14] Kolosvári János, jóllehet később bencésmonostor apátjává lett, nem tévesztendő össze azzal a *János dominikánus*-sal, aki ellen 1562-ben a nagyszombati zsinaton Illinici Péter mint zsinati ügyész vádat emelt azért, hogy mint ludányi apát nem jelent meg a zsinaton. János dominikánus erre bejelentette, hogy ő ludányi apát és az öltözetére tett ama ügyészi kifogásra, hogy az részben világi papi, részben szerzetesi, fölmutatta a szentszék engedélyét, hogy a domonkosok rendjéből a bencésekhez átlépjen és a ludányi apátságot elfogadhassa. V. ö. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története.* XII/B. Sörös: *Az elenyészett bencésapátságok.* Budapest, 1912. 185—186.

[15] Pray szerint a kolozsmonostori apátságtól vette vezetéknevét. Cognomentum Kolosváry probabiliter ideo illi adhaeserit, quod abbas Claustri-Monasteriensis esset. *Specimen Hierarchiae Hungaricae.* Cassoviae, 1779. II. 30. l.

[16] Sörös: *Ötven év Oláh Miklós életéből.* Katholikus Szemle, 1903. *Az elenyészett bencésapátságok,* 381 s kl.

[17] Kolosvári után Keglevich Ferenc szerezte meg a tapolcai apátsági javadalmat, míg I. Ferdinánd Bécsben 1559 október 14-én kelt elhatározásával a „Kolosvári áthelyezésével megüresedett apátságot" Zakalinszky István scopiai püspöknek adományozta. Sörös, id. h.

[18] Csomor Lajos, i. m. 7, 9, 10, 91.

[19] Veszely: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok.* I. 158—170. Csomor, id. h.

2.

Püspökké kinevezésével Kolosvári egyúttal megbízatást nyert, hogy a trienti zsinaton Dudich Endre knini püspökkel a magyar klérust képviselje.[20] Minthogy Ferdinánd Draskovich György pécsi püspöknek, kit királyi személyének képviselőjéül[21] küldött Trientbe, meghagyta, hogy haladék nélkül útrakeljen,[22] valószínű, hogy Kolosvárinak is ilyen utasítást adott. Kolosvári gyorsan elvégezte előkészületeit és hamarosan útnak indult követtársával, a knini püspökkel, és e kor utolsó ismert csanádi kanonokjával, Síri Mihállyal.[23] Utóbbi, mint említettük, a csanádi székeskáptalan pusztulása után az esztergomi káptalanban helyezkedett el. Minthogy az esztergomi káptalan 1543 óta a török miatt Nagyszombatban székelt, Síri Kolosvárival még dominikánusprior korában köthetett ismeretséget.

Stájerországon és Karinthián át utaztak Trientbe. A hegyekben a havazások, a síkságokon a hó olvadása következtében megnövekedett belvizek tartoztatták fel őket. Alig hagyták el Pozsonyt, förgeteg tört ki.[24] Kezdetben záporeső, majd havazás zúdult rájuk. Nagynehezen átjutottak Villachba. Itt lovaik állapota miatt kénytelenek voltak hosszabb ideig rostokolni. Azután abban a reményben folytatták útjukat, hogy az utazás kegyetlenebb részén immár túlestek. Csalódtak. Útjuk még bajosabb lett. Embermagasságú havon kellett keresztültörtetniök. Négy nap alatt alig haladtak három mérföldnyit. Kocsijukat átalakították szánkóvá, de így sem hagytak hátra három-öt mérföldnyinél többet naponta, miközben maguk is sokszor a hóban hemperegtek. Derült kedélyük azonban nem engedte, hogy bosszúság ébredjen lelkükben.

Bolzano előtt körülbelül tizenöt mérföldnyire, a Sillingen mellett elterülő kis síkságon, valami csárdafélében találtak egy éjjelre szállást. Kolosvári nem hajlott követtársa tanácsára, hogy kocsijaik visszahagyásával lóháton folytassák útjukat. „Azóta már régen Trientben volnánk! Ám a csanádi püspök uram kissé nyakas ember“,[25] — írja csa-

[20] A prímás elnöklete alatt tartott értekezleten, melyen az egri, győri, pécsi, váci és veszprémi püspökök jelentek meg, e két püspök küldetését elhatározták. Oláh Miklósnak Bornemissza nyitrai püspökhöz intézett levele, a M. N. Múzeum 347. fol. lat. jelzetű kéziratában. V. ö. Fraknói: *Magyarország és a szentszék*, III. 509. l. 368 jz.

[21] „Mint római császár, Csehország királya és Ausztria főhercege“ Müglitzi Brus Antal érseket és Lovag Thun Zsigmond tanácsost rendelte követeivé. Fraknói, id. m. III. 103.

[22] Prága, 1561 dceember 9-én. V. ö. Steinherz: *Nuntiaturberichte aus Deutschland*. 1550—72. I. Wien, 1897. 339.

[23] Dudich leveleiben nem említi Síri Mihályt.

[24] Utazását Trientbe követtársa, Dudich, írja le Oláh Miklós esztergomi érsekhez Botzenből 1562 február 2-án kelt levelében. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1900. 474—6.

[25] „Si dominus Chanadiensis meum fuisset secutus consilium, relictis domi curribus, equis tantum usi fuissemus et iam diu sine magna molestia Tridentinum pervenissemus. Sed est, ut posteaquam comperti, aliquanto capitosior, quam deceat.“ Id. levél.

pongó jó kedvében Dudich Oláh Miklós esztergomi érseknek. Miután végre kivergődtek a hótorlaszokból, abban állapodtak meg, hogy Dudich két szolgával előresiet Trientbe és szállást biztosít számukra.[26] Ez február 7-én meg is történt.[27] Dudich azután visszatért Kolosvárihoz és nehány nap mulva ünnepélyesen, „oratorio more", bevonulhattak Trientbe.[28]

Az az előérzet, hogy utazásuk végcélján nagyot fognak teljesíteni, táplálta és ápolta életörömüket. Vidámságuk tartós melegsége jótékony gyógyír volt a természet fagya és hidegsége ellen, a jókedv és bölcseség kedves csemetéjének, a húmornak, nevetése elhessegette a természet szomorúságát, az utazás fáradalmait. Igy tehát, mint Dudichnak a prímáshoz intézett jókedvű leveléből kicsendül, saját gondolkozásuk fennsíkján, Istennel és a természettel összhangban, egyéniségük szabad levegőjében tették meg útjukat, melynek síkos ösvényeit verőfényes vidámságuk kirakta húmorral. Leérvén azonban a társasélet lapályára, a kendőzetlen természetből az úgynevezett nagyvilágba, küzdőterük fényessége, valamint szerepük kiválósága szabta meg viselkedésüket.

Kolosvári különösen kínosan érezte helyzetének fonákságát. Szerzetesi fogadalmával szegénységre kötelezte magát. Mint püspök és hatalmas, gazdag, bőkezű uralkodó képviselője nem öltözködhetett a szegénység lovagfegyverzetébe. Nem vonulhatott vissza egy rivortói nádkalibába, nem szorítkozhatott száraz kenyér és nehány korty víz élvezetére, mint az assziszi szent koldus, hanem püspöki ornátusában, életmódjának zsinórmértékéül el kellett fogadnia a convenientiának költséges, igények végeláthatatlan sorozatával átszött szabályait. A szegényes viszonyok megengedték Assziszi szentjének, hogy napjait bölcsen, boldogan és derülten töltse, a rangjához illő életmód azonban, melyet Kolosvári püspöknek, a császárkirály képviselőjének, Trientben betartania kellett, arra kényszerítette őt, hogy esetenként tekintsen el a boldog élet alapfeltételeitől, pedig éppen eme, bár csak szerény extravaganciák, borították fel háztartásának és egyúttal lelkének egyensúlyát. Környezetének költséges követelményeitől ostromoltatva, pénzkészletének fogytával előtünt a „non sibi, sed mundo" elvének mefisztói torzképe, melynek világításánál felismerte, hogy útja a botrány lápja felé visz, amelynek mélységéből nem hír és dicsőség int, hanem szégyen és gyalázat vigyorog feléje.

[26] „Posteaquam ex illis nivibus et viarum difficultatibus emersimus, visum est utrique nostrum, ut ego duobus comitatus famulis anteirem Tridentum, alioquin futurum, ut pessime de hospitio nobis provideant. Praeterea ita sunt inepti ad unum omnes famuli nostri, ut nihil eiusmodi per eos commode confici posse videretur." Id. h.

[27] Feltéve, hogy tervét megvalósíthatta. Február 6-án ugyanis ezt írja: „Cras, Deo duce, Tridentinum laetanter ingrediar et quae erunt usui, parabo. Post hoc ad dominum Chanadiensem revertar et una palam oratorio more ingrediamur." Dudich id. levele.

[28] *Draskovich Georgii episcopi Quinqueecclesiensis et caesarei in concilio Tridentino oratoris litterae et acta.* 10. db. E 233 darabból álló levél- és okiratgyüjtemény eredetije a bécsi állami levéltárban, XVIII. századból származó másolata a M. N. Múzeum kézirattárában van. V. ö. Fraknói: *A magyar főpapok a trienti zsinaton.* Magyar Sion, 1863. 340.

Már zsinati működése kezdetén kellemetlen helyzetbe került Kolosvári, társával, Dudichcsal egyetemben. Be kellett látniok, hogy kevés pénzzel rendelkeznek. Már április elején arról panaszkodnak, hogy alig fedezhetik egy havi kiadásukat. Szorongatva az élet leggyötrelmesebb kínjától, a bizonytalanságtól, a fenyegető veszély elhárítása végett Oláh prímáshoz fordulnak pénzsegélyért.[29] Pénzzavaruk érthető. A múlt évi április 23-i nagyszombati zsinaton megjelent főpapok[30] ugyan 1676 darab aranyat ajánlottak meg a trienti zsinat költségeinek fedezésére. A török pusztítás következtében megcsappant jövedelmük szűkössége miatt azonban ennek csak igen kis részét fizették meg.[31] Az utazás költségesebb volt, mint gondolták. „A kiadásokat még csak megemlíteni is restellem", — írja követtársa, Dudich, megérkezése előtt való napon az érsekprímásnak.[32] Szepegve hallották, hogy Trientben egypár kappannak egy tallér az ára.[33] Valóban, Trientben akkora drágaság uralkodott, hogy a megajánlott teljes összegből sem futotta volna a két követ kiadása. Hivatali méltóságukban való szereplésük nem nélkülözhette a kellő világítást, amint a teremtés gyönyörűsége is csak a világosságnál derült ki. Viszont javadalmaik felette szerények voltak. Püspökségük után, némi tizedjövedelmeken kívül, valószínűleg 200—200 aranyat kaptak Ferdinánd királytól.[34] Kolosvárinak talán kolozsmonostori apátsága után is járt kisebb összeg. Midőn ugyanis a szekularizáció folytán elesett apáti javadalmától, a királyhoz fordult segítségért. Jóllehet erre a kamara azt ajánlotta Ferdinándnak, hogy küldje vissza Kolosvárit Nagyszombatba hitszónoknak, a király mégis negyven forint segélyt utalványozott ki számára.[35] Minthogy Kolosvári püspök-korában is viselte a kolozsmonostori apáti címet, és a püspöki kinevezési bulla kiemeli, hogy ezt a méltóságát továbbra is megtarthatja,[36] lehetséges, hogy e címmel továbbra is némi csekély évdíjat élvezett. Ezenkívül már mint püspök nyerte el a pannonhalmi főapáttól a lébényi apátságot[37] és Fer-

[29] Dudich levele a prímáshoz április 4-én. Magyar Nemzeti Múzeum levéltára: *Originalia documenta Andreae Dudith Sbardellati eppi Quinqueecclesiensis ab a. 1562—69.*

[30] Felsorolásukat l. Péterffy: *S. Concilia*, II. 136.

[31] Ferdinánd is segélyezte őt. Még mielőtt útrakeltek, Pozsonyban kiállíttatott Kolosvárival két nyugtát, január 10-én 200 forintról, 17-én 400 forintról. Mindkét összeget *„in rationem"*, illetve *„in subsidium expensarum in concilio Tridentino"* kapták. A nyugták a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában, fol. lat. 347. sz. a.

[32] „De sumptibus nihil dico prae pudore." Id. levél.

[33] Ezt írja Botzenből 1562 február 6-án: *„Ajunt Trideuti par caponum uno tallero venire."*

[34] Dudich id. levele.

[35] *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*, XII/B. Sörös: *Az elenyészett bencésapátságok*, 92.

[36] „Eidem monasterio... praeesse non desinas, sed ecclesiae (sc. Chanadiensis) praesul et monasterii huiusmodi abbas verus existas in illo." Batthyany, id. m. 151.

[37] *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története IV.* Molnár: *A pannonhalmi főapátság története*. Budapest, 1906. IV. 135. és XII/B. kötet. Sörös, id. m. 214.

dináud királytól a túróci prépostságot,[38] kétségkívül azért, hogy Trientben kiadásait könnyebben fedezhesse. Azonban e javadalmak együttvéve sem voltak elegendők e célra.

A prímás nem segíthetett rajtuk.[39] Ferdinánd követei kérik a császárt,[40] hogy Kolosvárit mielőbb rendelje haza, mert máris kölcsönvett pénzen kell tengődnie.[41] A király e kérelmet kereken visszautasította. „A magyar klérus képviselőinek visszahívása a zsinatról csorbát ejtene saját és az egész magyar főpapság hírnevén". Meghagyta az esztergomi érseknek, hogy a szükséges költségeket minél előbb teremtse elő.[42]

3.

Tíz napra Trientbe érkezésük után Ferdinánd követei már bemutatták Kolosvárit a pápai legátusoknak. Ferdinánd király dicsérte sietését és utasította, hogy követeivel összhangban működjék.[43]

Az első napokat tétlenségben kellett töltenie. A tanácskozásokon ugyanis nem vehetett részt, mert csak „választott" püspök volt, ki a pápai kinevezést nélkülözte. Ferdinánd kilátásba helyezte, hogy ezt meg-

[38] *Országos levéltár:* Liber dignitariorum ecclesiasticorum.

[39] Letelt egy hónap a nélkül, hogy bárhonnan támogatáshoz jutottak volna. A prímás levele pedig ennek még reményétől is megfosztotta őket.

[40] Május 5.

[41] Chanadiensis et Tininiensis rogarunt nos enixe ut Mti V. S. humillime supplicaremus, et Mts V. S. clementer alterutrum revocari dignaretur facere, nam praeterquam quod ne ipsi quidem jam pecuniae quidquam habent, et mutuo sumere cogantur, fieri vix potest, ut duo se ex pecunia sustentare possint, quae ipsis a dd. episcopis promissa est. Huc accedit quod nec promissam pecuniam, ut ipsi ex litteris d. archiepiscopi ostendunt, extorqueri a d. episcopis posse existiment." *Draskovich litterae*, 66. sz. Fraknói, id. m. *Magyar Sión*, 1863. 586.

[42] „Quod autem scripsistis Chanadiensem et Tininiensem episcopum humiliter rogare, ut clementer attenta penuria inpensarum, qua laborant, dignaremur alterutrum revocare, id nobis nequaquam consultum videtur et nullo modo concedi potest, quia non posset fieri id sine labe existimationis nostrae ac omnium regni nostri Hungariae praelatorum. Attamen secundo admonuimus per serias litteras rdmum d. archiepiscopum Strigoniensem, ut ipsis de tempore in necessariis et sufficientibus sumptibus provideri curet. Id quod eum facturum plene confidimus." Prágában május 22-én kelt levele. *Draskovich litterae*, 71. sz. Fraknói, id. h.

[43] Prágában február hó 22-én kelt levelében ezt írja nekik: „Scire debetis, quod omnia, quae in isto s. concilio nomine nostro tamquam imperatoris et Hungariae ac Bohemiae regis necnon archiducis Austriae per oratores nostros et per vos quoque ex parte praelatorum regni Hungariae agenda et tractanda erunt, tam unanimiter agantur et tractentur, ut ex eodem sensu et consilio perfecta videantur nec ulla in eiuscemodi tractationibus et actionibus discrepantia aut contrarietas appareat." *Draskovich litterae et acta*, 30. sz. Ugyanazon a napon pedig követeinek: „Probatum itidem nobis, quod reverendissimi Chanadiensis et Tininiensis episcopi fuerant in acceleranda profectione sua diligentes, quorum consilio et opera, quo rectius uti possitis secundum praescriptum nostrae instructionis, voluimus adjunctas litteras dare eisque injungere, ut quoties opus fuerit et admoniti fuerint, in hospitio archiepiscopi (t. i. Pragensis) conveniant et rebus agendis consultent et tractent." Id. kézirat 27. sz. V. ö. Fraknói, id. m. *Magyar Sión*, 1863. 499. l. 1 jz.

sürgeti[44] és meghagyta követeinek,[45] hogy Kolosvárit addig is hívják meg magántanácskozásaikra.[46] Mielőtt a király e rendelete Trientbe érkezett, a pápai követek Rómából már értesültek Kolosvári püspöki megerősítéséről,[47] habár a bulla[48] nem jutott még rendeltetési helyére.[49] A zsinat bibornok-elnökei tudomására adták, hogy mind őt, mind követtársát, Dudichot, ünnepélyesen fogadják és beiktatják a zsinati tagok közé.[50] Ez az április 6-i értekezleten[51] történt meg.[52]

Kolosvári és társa két megbízólevelet hoztak magukkal. Az egyiket az ország egész papságától, a másikat az esztergomi érsektől és suffragánpüspökeitől. Mindkettő Nagyszombatban 1562 január 14-én kelt.[53] Az említett értekezleten Dudich hosszabb beszéd kíséretében mutatta be az okiratokat. Beszédének tartalma a következő: Az utóbbi időben három esemény örvendeztette meg Magyarországot. Az első IV. Pius pápaválasztása, ki Magyarországon tartozkodásakor a köztiszteletet vívta ki. A második az egyetemes zsinat összehívása, melytől az egyháztól elszakadtak visszatérése várható. A harmadik a zsinat elnökeinek szerencsés megválasztása. Ezek közül különösen kiemeli Hosius Szaniszló biborost, aki Magyarországon időzött és annak viszonyait jól ismeri. Majd főpaptársai elmaradását előrehaladott korukkal, gyenge egészségi

[44] Március 1-én kelt levele. *Draskovich Georgii litterae et acta.* 30. sz. V. ö. Fraknói, id. h.

[45] Március 30-án.

[46] „Postremo cum expeditio confirmationis Chanadiensis et Tininiensis, diutius quoque quam expectaveramus in curia Romana differatur, multa vero in dies occurrere possint, in quibus ipsi vel bonum consilium dare vel egregiam operam praestare valeant. Videtur nobis adventum istiusmodi confirmationis, qua illi tantum in congregationibus et sessionibus aliisque publicis actibus adeundis opus habent, diutius non fore exspectandum. Itaque idcirco benigne vobis injungimus, ut hoc confirmationis mora non obstante eos ad concilia vestra privata vocetis in iis dumtaxat negotiis generaliter, quae universaliter ad nostra regna et dominia ac ipsam rempublicam christianam spectant, non illis quae ad nos tamquam imperatorem Romanorum pertinent." *Draskovich litterae*, 42. sz. Fraknói, id. m. Magyar Sión, 1863. 500. l. 1. jz.

[47] Ferdinánd követeinek április 6-án írt levele. *Draskovich litterae* 45. sz. Fraknói, id. h.

[48] Batthyány, id. m. 149—152.

[49] Április hó 14-én már ez is Trientben volt. Ezt jelentik a követek e napon Ferdinánd királynak. *Draskovich litterae*, 47. sz. V. ö. Fraknói, id. m. Magyar Sión, 1863. 500.

[50] Episcopi Chanadiensis et Tininiensis, cum antea congregationibus interesse per leges non potuerint, (quod nihil certi de ipsorum confirmationibus haberemus), hodie primum in congregationem admittentur, iam enim ipsis rmis dd. legatis constat ipsos confirmatos esse, tametsi bullas nondum habuerint. Itaque primum omnium ipsi excipientur. — A követeknek április 6-án kelt levele. *Draskovich litterae*, 45. sz. Fraknói, id. h.

[51] Ferdinánd követei egy héttel utóbb jelentik: „*Sextus dies datus est* Chanadiensi et Tininiensi, qui eo primum die a concilio acceptati sunt." *Draskovich litterae*, 47. sz. Fraknói, id. m. Magyar Sión, 1863. 503.

[52] Május 14-én a magyar klérus követeinek is elismertettek. Fraknói, id. m. 589.

[53] Közli Le Plat: *Monumentorum ad historiam concilii Tridentini amplissima collectio.* Lovanii, 1875. V. 138, 139.

állapotukkal és nehéz anyagi helyzetükkel indokolta. A magyarok — úgymond — hajdan tömegesen zarándokoltak az apostolok sírjaihoz, most azonban őseik példájára hősies kitartással harcolnak a török ellen, hogy az egész kereszténységet megvédelmezzék. Kettejüket azzal a megbízással küldték Trientbe, hogy a magyar főpapok hódolatát és engedelmességét a pápa személye, az apostoli szentszék és a zsinat iránt minden alkalommal tüntessék ki, mert el vannak tökélve, hogy a zsinat végzéseit, mint Isten parancsait, elfogadják, megtartják és híveikkel is megtartatják.[54] A zsinat nevében a titkár válaszolt. Elismeréssel szólott a magyar főpapoknak az egyház védelmére irányuló buzgóságáról. „A zsinat örömmel üdvözölte volna őket személyesen, de mivel otthonmaradásukra fontos és alapos okok kényszerítik, amit Hosius biboros is megerősít, mentségüket elfogadja abban a reményben, hogy otthonmaradásukból jelentékeny előnyök fognak az egyházra háramlani".[55]

A következő napokban a legátusok tizenkét reformpontot tűztek az értekezletek napirendjére. Már az első pont,[56] a javadalmas papok rezidenciájának kötelezettsége, hosszú és élénk vitát idézett elő. A zsinati atyák egy része ugyanis azt az elvi kijelentést szorgalmazta, hogy a főpapokat és a lelkészeket isteni, illetve egyházi törvény kötelezi székhelyükön való állandó tartózkodásra, míg másik része feleslegesnek tartotta e kötelezettség jogi alapjának megállapítását. Kolosvári április 17-én szólott a javaslathoz. A residencia-kötelezettség jogi alapjának meghatározását szükségesnek vallotta, de jutalmak és büntetések következménye nélkül. „Sokféle megpróbáltatások után — úgymond — jutunk a mennyországba, de a szeretet mindent elvisel".[57]

Kolosvári beszéde mély benyomást keltett. A dominikánusok festői öltönyében ritka szép megjelenésű férfi volt. Erő, nyugodtság, szelid, nyilt és komoly tekintet, vidám lélek fénylettek arcán. Bátor és hévteljes volt szíve is, szava is. Pazar pompával szórta lelke aranyát. Zene volt beszéde, csodálatos a hangjának kelleme, kifejezéseinek a klasszicitása. Azzal, hogy szónoklatában elvrokonai előtt ezeknek saját eszméit tisztán és világosan kifejtette és köztudomásra juttatta, a megkönnyebbülés és hála egy nemét váltotta ki, mely a beszédét követő tapsviharban nyilvánult meg.

Más körülmények miatt nemsokára attól kellett tartania, hogy zsinati működését abba kell hagynia. Ferdinánd május 22-én meghagyta Draskovichnak, hogy követtársaival együtt a zsinatot az általa előterjesztett reformjavaslatok elsősorban való megvitatására vagy legalább is a hitágazatok definiciójával párhuzamosan azokkal egyidőben való tárgyalásra bírja. Utasította követeit, hogy amennyiben kérését a zsinat

[54] L. egész terjedelmében Sámuelfy: *Andreae Dudithii orationes quinque in concilio Tridentino habitae.* Halae Magdeb. 1743. 8—14. és Le Plat. id. m. 140—146. Tartalmát ismertette Fraknói, id. m. Magyar Sión, 1863. 500—502.

[55] Fraknói: *Magyarország és a szentszék,* III. 112.

[56] „Mikép lehetne keresztülvinni, hogy a főpapok és lelkipásztorok állandóan székhelyükön tartózkodjanak?"

[57] Fraknói, id. m. III 116.

elnökei nem teljesítenék, Kolosvári is tartsa távol magát a zsinat üléseitől, értekezleteitől és összes nyilvános cselekményeitől.[58]

Ezért a legátusok, hogy Ferdinánd kívánságának legalább részben eleget tegyenek, július 6-án a két szín alatti áldozás ügyét tűzték ki napirendre. Draskovich június 27-én Kolosvári nevében is emlékiratot olvasott fel a zsinaton a két szín alatti áldozás megengedése érdekében. „Ez engedmény nélkül — úgymond — Magyarországon a népet és a nemességet fékentartani nem lehet. Ha az elégedetleneket a zsinat iránt nem tartották volna jó reménységgel, ma már a keresztény hitnek, az egyházhoz és a szentszékhez való ragaszkodásnak igen csekély maradványai állanának fenn. A hívek az oltáriszentségnek két szín alatti kiszolgáltatására gyakran erőszakkal kényszerítik a papokat, kiket a püspökök elmozdítottak vagy másképpen megfenyítettek ugyan, de ennek az lett a következménye, hogy paphiány miatt a gyermekek keresztség nélkül halnak meg, a hívek Isten ismerete nélkül élnek és a nép közel áll ahhoz, hogy a pogányságba visszasüllyed."[59]

A július 16-i ülés után, melyen Kolosvári követtársa, Dudich, szintén a két szín alatti áldozás érdekében mondott beszédet, a legátusok a tanácskozások tárgyául a szentmiséről szóló tanítás megállapítását tűzték ki. Azonban Draskovich a két szín alatti áldozás ügyének tárgyalásához ragaszkodott. Azt jelentette a pápai legátusoknak, hogy Ferdinánd császár-király népei el vannak keseredve a miatt, hogy a zsinathoz fűzött reményük eddig nem vált valóra. Hivatkozott a pápára, aki Magyarországon tartózkodása alkalmával a kért engedmény szükségességéről meggyőződhetett. Az augusztus hó 22-én tartott ülésen a bibornok-elnök méltányolta Ferdinándnak a zsinat érdekében kifejtett fáradozásait és a zsinat figyelmébe ajánlotta kívánságait. Azután felolvastatott egy végzés-tervezet, melynek értelmében „a zsinat kimondja, hogy az oltáriszentség két szín alatti kiszolgáltatása, amit a császári felség Német-, Magyar-, Csehország és Ausztria számára kér, bizonyos feltételek mellett oly módon engedtetik meg, hogy a nevezett országok főpapjai lelkészeiket a római szentszék nevében az oltáriszentség két szín alatti kiszolgáltatására felhatalmazhatják". Kolosvárira csak négy nap mulva került a sor, hogy a javaslathoz hozzászólhasson. A szöveg rövidítését és egyes kifejezések megváltoztatását indítványozta.[60] Kolosvári írásbeli utasítást kapott, hogy népe kívánságának teljesítését, a kehellyel való áldozást eszközölje ki. Erre hivatkozott is egy beszédében követtársa, Dudich.[61] Az utasítás szövege nem maradt fenn.[62]

[58] „Porro in eventum quo vobis juxta mandata nostra in congregationibus, sessionibus, aliisque publicis concilii actibus abstinendum erit, volumus, ut et rdmi episcopi Chanadiensis et Tininiensis abstineant injungentes vobis ut quando ad hoc extremum remedium recurrendum erit, illos de hac expressa nostra voluntate certiores faciatis et ne aliud quam vos in hac parte faciant, curetis." Fraknói, id. m. Magyar Sión, 1863. 653. l. 4. jz.

[59] Fraknói: *Magyarország és a szentszék*, III. 120

[60] Theiner, II. 94. Fraknói: *Magyarország és a szentszék*, III. 123—4.

[61] Szeptember 5.

[62] Fraknói, id. m. 126. 511. l. 429. jz.

Kolosvári nemsokára betegségbe esett. Ez nemcsak zsinati működésének, hanem életének is végett vetett. Gyomorgörcsökkel kezdődő láza október 20-án ágyba döntötte. A gyógyszerek hatástalanoknak bizonyultak. Draskovich már november 10-én aggodalommal jelenti az uralkodónak, hogy el fogják veszíteni társukat.[63] Ferdinánd meleg hangon fejezte ki sajnálatát a „tudós és kiváló férfi" egészségi állapota miatt.[64]

Kolosvári állapota egyre válságosabbá vált. November 13-án már a halál előjelei mutatkoztak. A beteg ágyánál Draskovich püspök virrasztott, ellátta őt a haldoklók szentségével.[65] Ott állott mellette hű kanonokja, Síri Mihály.[66] Ugyane napon készítette el végrendeletét.[67] Készpénze százharmincegy aranyból és ötven tallérból állott. Ezt az összeget hitelezői, szolgái és orvosai kifizetésére szánta.[68] E tartozásai rendezése után egy garas sem maradt.[69] Mint említettük, kiskeresztjét, továbbá egy ezüst sótartót Szent-Domonkost ábrázoló képpel és egy palástját a nagyszombati domonkosok kolostorára hagyta.[70] Gyűrűjét, „mely bár kis értékű, de hűségének némi bizonyítéka", császári urára hagyta.[71] Ezt a gyűrűt mellékelte Draskovich a végrendelethez, midőn

[63] „...ita, ut vehementer dubitemus, ne nobis eripiatur." *Draskovich litterae*, 167. sz. Fraknói: *A magyar főpapok a trienti zsinaton.* Magyar Sión, 1863. 812. 2. jz.

[64] „Quod porro scribitis randum eppum Chanadiensem tam periculosum in febrem incidisse, ut etiam de salute eius addubitare coeperitis, molestum nobis accidit, cuperemus enim hominem doctum et probum commodiore valetudine uti." Ferdinánd császár november 25-én kelt válaszirata. *Draskovich litterae*, 170. sz. Fraknói, id. h.

[65] Litterae dom. oratorum ad S. C. Mtem 17. Nov. *Draskovich litterae*, 169. sz. Fraknói, id. h. 813. l.

[66] „Praesentibus reverendissimo domino Quinqueecclesiensi et Tininiensi et dominis Stephano Mathisy, presbytero Quienqueecclesiensi et domino *Michaele Syrino, canonico Chanadiensi.*" Kolosvári végrendelete. *Országos Levéltár:* Acta ecclesiastica, fasc. 14. Nr. 7.

[67] Bevezető soraiban katholikus hitéről tesz tanuságot: „In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti Amen. Ego Joannes episcopus Chanadiensis corpore quidem aeger, animo vero per omnia sanus animadvertens fragilis huius vitae incertitudinem et instantem meam resolutionem, ultimum et legitimum, tale meum condo testamentum. Imprimis Deo optimo maximo me totum trado anathematizans omnes haereses et praesertim Lutheranam et Sacramentariorum, qui contra ecclesiam catholicam matrem meam insurrexerunt."

[68] „De rebus autem mihi a Deo concessis sic dispono: Creditoribus si qui sua credita liquide probaverint, satisficiat. Item servitoribus meis, qui hic ut secundum executorum arbitrium satisficiat. Item medicis, pharmacopolis et hospiti, quod illis debetur, persolvatur... Ex pecunia numerata hoc est centum triginta uno aur. hung. et tall. quinquaginta solvatur creditoribus, servitoribus, medicis, ut supra."

[69] A végrendelet felzetén ugyanis ez a feljegyzés olvasható: „Ex hac pecunia numerata, quae medicis, pharmacopolis, hospiti, servitoribus et mihi debentur, integre persolvantur, ne obulus quidem remanebit."

[70] „Item crux parva cum torque argenteo deaurato restituatur monasterio S. Joannis Tyrnaviensis. ... Item pelvis argenteus cum imagine D. Dominici in medio, monasterio D. Joannis Tyrnaviensis, ut et ipsi memores sint in orationibus animae mae... Item pluviale restituatur monasterio S. Joannis Tyrnaviensis."

[71] „Item S. Caes. domino meo clementissimo lego annulum meum unum, licet parvi valoris, in meae fidelitatis qualecunque testimonium."

utóbbit megerősítés végett Ferdinándhoz felterjesztette. Becslése szerint négy-öt aranyat ért.[72] Elefáncsontkeresztjét „örök engedelmessége jeléül" az esztergomi érsekre, kegyes urára hagyta.[73] „Káplánjára", Mihály papra, hagyományozta miseruháját.[74] Egy kelyhét otthon levő egyházi ruháival Gáspár domonkosrendi szerzetesnek,[75] Imre deák nevű tisztjére pedig odahaza levő ezüst billikomát.[76] Erdélyben élő Borbála nővérének aranyozott kannát,[77] Albert és Gáspár nevű unokatestvéreinek tizenkét ezüstkanalat, három villát, két sótartót, egy ezüst korsót és három szőnyeget hagyományozott. Ugyancsak unokaöccseire hagyta nagyszombati házát a szántóföldekkel és kertekkel együtt, továbbá azt az összeget, mely jövedelmeiből említett tisztje kezeire kerül.[78] Nagyszombatban levő könyveire[79] vonatkozóan fenntartotta Telegdi Miklós kanonok-plébánosnál[80] levő végrendeletében foglalt rendelkezéseit. Telegdire hagyományozta Szent Ágoston műveit.[81] Egy használatlanul hagyott posztó visszaadandó annak a kereskedőnek, akitől beszerezte.[82] A szegényeknek egy kelyhének és két kis korsójának eladási árát jut-

[72] Litterae dominorum oratorum ad S. C. maiestatem 17. Novembris. *Draskovich litterae* Nr. 169. Fraknói, id. m. 813.

[73] „Item illustrissimo ac reverendissimo domino archiepiscopo Strigoniensi domino meo gratiosissimo relinquo crucem eburneam in signum perpetuae meae observantiae."

[74] „Item casulam cum omnibus additamentis lego Michaeli presbytero sacellano meo."

[75] „Item calicem cum vestibus altaris et casulam, quod domi est, fratri Caspari ordinis praedicatorum."

[76] „Item chyphum argenteum, quod domi est apud Emericum litteratum meum servitorem, eidem relinquo."

[77] „Item Barbarae sorori meae, quae est in Transsylvania, lego fusorium deauratum."

[78] „Item coclearia argentea duodecim, tres furellas, salina duo, chyphum argenteum, tapetas tres lego Alberto et Gaspari nepotibus meis... Item domum Tyrnaviensem, cum agris et hortis lego duobus praedictis nepotibus meis. Alberto et Gaspari... Item pecunias, quas ex meis proventibus in manibus habet idem Emericus, relinquo duobus praedictis nepotibus meis."

[79] Leltárba foglalta Trientben levő könyveit: Opera S. Augustini omnia. Phigius, lib. 2. Missale. Breviarium. Liber Miscellaneorum. De divinis et apostolicis traditionibus. De conciliis lib. 2. Summa summarum, quae Thabiena reformata dicitur. Tractatus sacerdotalis. Joannis Ecchii de septem sacramentis tomi 4. Confessio Polonica. Concilium Reginaldi Poli cardinalis. De sanctorum invocatione. De haeresibus. Compendium concertationis contra Lutheros. Psalterium. De sacrificio Missae. De expresso Dei verbo. De missa evangelica. Nausea de cathechismo. Loci communes. Contra Martinum Lutherum.

[80] 1561 január 25 óta esztergomi kanonok s mint ilyen 16 esztendőn keresztül nagyszombati plébános, jeles hitszónok. Mint pécsi püspök és az esztergomi érsekség adminisztrátora hunyt el 1586-ban, 51 éves korában. Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. Esztergom, 1900. 166. s kl.

[81] „Item libris Tyrnaviae relictis dispono, ut antea disposui in testamento Tyrnaviae R. D. Nicolaum Thelegdinum relicto. Item D. Augustini opera lego D. Nicolao Thelegdino."

[82] „Item pannis non scissus reddatur mercatori integer ut acceptus est."

tatta,[83] úgyszintén azt az összeget, mely lova[84] és bora[85] eladásából, temetési költségeinek fedezése után megmarad.[86] Püspöksüvegét és karingét püspökutódára hagyományozta, „hogy imádságaiban emlékezzék meg lelkéről".[87] Ugyancsak az ő gondjaiba ajánlotta az őrizetére bízott egyházi kincseket, melyeket a pozsonyi káptalannál helyezett el.[88] Talán sejtette, hogy ez követtársa és betegágyának látogatója, Dudich knini püspök, lesz.

Végrendeletének[89] végrehajtására Dudichon kívül Trientben együttműködő másik két követtársát, Müglitzi Brus Antal prágai érseket és Diaskovich pécsi püspököt, kérte fel.[90] A következő éjjelt másvilági gondolatokkal, imádkozással töltötte. Haláltusájának kínját enyhítette szilárd hite és rendületlen bizalma. Püspöktársai körében[91] másnap

[83] „Item alium calicem volo vendi cum duabus ampulis et eorum pretium pauperibus distribui."

[84] Leltárába felvétetett egy ló takaróval. („Unus equus cum ephipio.")

[85] Leltára szerint volt egy teli hordó és egy megkezdett hordó bora Trientben. („Unum vas vini plenum, aliud quod bibitur.")

[86] „Item volo ut equus et vinum venumdatur ad supplendas expensas ad sepulturam et alias res necessarias, reliquum autem, quod supererit, distribuatur pauperibus."

[87] „Item infulam, sandalia, rochetum lego successori meo episcopo, ut in suis orationibus memor sit animae meae."

[88] „Item clenodia et reliquia argento inclusa, in capitulo Posoniensi depositas, quae succesor in episcopatu meus ibi interrge recipiet. Aliorum autem beneficiorum quod possedi, nullas res ad eas ecclesias pertinentes apud me habeo."

[89] Végrendeletéhez mellékelte nála levő és végrendeletében nagyobbrészt felsorolt ingóságainak művelődéstörténeti szempontból figyelemreméltó leltárát: „Habeo... crucem parvam cum torque argentea, annulum episcopalem, chyrotecarum paria 2, infulam gemmatam pulchram, rochetum, sandalia cum soccis, argentea coclearia 12, furcellas argenteas 3, sigilla obsignatoria argentea 2, salium argenteum par, pelium una cum fusorio argenteo deaurato, calicem cum instrumento et cum duabus ampulis argenteis, casulam unam, tapetas tres, viles tapetas 2, vestem albam, tunicella alba, una vestis subducata pelle agnina, scapularia 3, caligae coroareae 2, caligae ex panno factae 2, vestes pluviales 2, toraces ex tela facti 2, mentella ex panno, vestes duae viles ex hernach, pannus vilnarum non scissus, berillus lapis unus magnus, teca pectoralis, mensalia 3, indusia 4, lectisternia 6, stragulum novum, stragulum vile, mappa manuaria 25, manutergia 5, cervical 5, indumenta cervicalium 3, indumentum lavatorium, horologium parvum, mensale ad altare confectum, biretra magna cum parvis 4, crucifixum ex ossibus factum, campanula, suba vetus."

[90] „Haec autem omnia, et reliqua si quae supersunt hic non adscripta, conscientiae et arbitrio dominorum executorum disponenda relinquo. Quos quidem executores, constituo reverendissimos dominos archiepiscopum Pragensem dominos Quinqueecclesiensem et Tininiensem episcopos, quos rogo ut hanc curam suscipere dignentur. Supplico autem humiliter illustrissimo ac reverendissimo domino meo gratiosissimo, domino Nicolao Olaho archiepiscopo Strigoniensi, ut dignetur huius meae ultimae voluntatis protector esse, et meorum nepotum patrocinium ad amorem Dei, gratioso suscipere, cui ut omnia feliciter succedant Deum precor. Actum in hospicio meo Tridentino... die decima tertia mensis Novembris anno Domini millesimo quingentesimo sexagesimo secundo."

[91] „In choro episcoporum velut totidem angelorum", — írja Batthyány, id. m. 154.

(november 14) jobblétre szenderült. Végrendeletében kifejezett óhajának megfelelően Szent Vigil egyházában temették el.[92] Temetésén püspöki székében utóda mondotta a gyászbeszédet.[93]

*

Az emberi életnek utazással való összehasonlítása különösen találó Kolosvári János püspökségére. Trientbe utazásának köszönhette püspöki süvegét, melyre kiváló tehetségei tették érdemessé. Püspöki működését utazási előkészületekkel kezdte meg és hamarosan útnak indult: bátran és vidáman viselte el és győrte le az utazás nehézségeit és veszélyeit; rendeltetési helyére érve, reményteljes lelki örömök és vésztjósló anyagi gondok vártak reá. Kereste az utakat, hogy a bajt kikerülje és célját elérje. Ekkor azonban legyőzhetetlen ellenség: gyógyíthatatlan betegség vett erőt rajta. A korai halál igazságtalanságot követett el rajta, mivel működése ragyogó kezdetén gyilkos kór leterítette, mint Archimedest ama marcona római katona, tervezgetései közben, éppen, midőn készülőben volt nagyot alkotni és a tündöklő jövő dicsfénye sugárzott feléje.

Dr. Juhász Kálmán.

[92] „Item corpus meum volo sepeliri in superno templo D. Vigilio dicato."
[93] Pray: *Specimen Hierarchiae Hungariae*, II. 30. l.

A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann

Erdély történelmének legdöntőbb mozzanatai, a fejedelmi kor bukása után, a Bánffy-család nevéhez fűződnek. Az erdélyi magyarság a XVIII. század végén is akkor kezd szomorú politikai elerőtlenedéséből új erőre kapni, mikor ismét egy Bánffy kerül Erdély kormányzói székébe. József császár 1787 március 15-én nevezi ki *Bánffy György grófot*, az egyesült magyar királyság alkancellárját, erre a magas méltóságra. Bánffy György minden igyekezete azon volt, hogy a főkormányszéket Nagyszebenből Kolozsvárra hozathassa vissza, mivel az erdélyi nemzeti törekvések összpontosítást s új lendületet csak ilyképpen vehettek. 1790-ben végre teljesült e törekvés. Erdély s így Kolozsvár újjáéledése Bánffy György nevével és tevékenységével elválaszthatatlanul fűződik egybe. Nemcsak a kormányzó életének kőbefaragott emléke tehát a Kolozsvár főterén emelkedő palota, hanem egyben Erdélyország renaissanceának jelképe is. Mint Jakab Elek írja: „Csaknem 300 év telt el, míg Kolozsvárnak Zsigmond király nagy szellemét felfogni biró polgára akadt, aki az általa épített magasztos szépségű templom közelében egy ahhoz illő pompás palotát állított, rányomva arra saját lelke nagysága bélyegét, példát adva főnemes társainak a város emelésére, s a polgárságnak a mívelődés útján elébb haladására ...“ [1]

*

A magyar művészettörténeti kutatás az erdélyi barokművészet tekintetében még a kezdet legkezdetén áll s így e legszebb kolozsvári barok-palota építéstörténetével és művészi méltatásával sem foglalkozott. A rávonatkozó irodalom csupán hiteles adatokkal nem támogatott találgatásokra szorítkozik.[2] A néphit igen érdekesen a Mária Terézia nevével kapcsolja egybe a ház keletkezését. Jakab maga csak annyit tud, hogy 1787 előtt „kevéssel“ épült.[3] Annyi bizonyos, hogy a Főtér keleti sorának egyik telke már régóta a Bánffyak birtoka volt.

[1] Jakab E.: *Kolozsvár története.* (Bpest, 1888.) III. k. 489. l.

[2] *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország* VII. kötetének (Bp. 1901.) Kolozsvárról szóló cikke a palota alapjának megvetését 1674-re teszi, Bánffy (II.) Dénest nevezve meg kezdeményezőjének; majd — szerinte — Bánffy (III.) Dénes folytatja és György fejezi be (169. l.). Möller István: *Erdély nevezetesebb műemlékei.* Bpest, Historia Kiad., 1929. Egyet. ny. (10. l.) a XVIII. század elejéről valónak tartja; stb.

[3] Jakab, id. h.

Hiteles forrásaink[4] kétségtelenné teszik, hogy a piac-sor egyik házát az 1691-i kolozsvári országgyűlésen perben nyerte el Bánffy György gróf, az első erdélyi gubernátor, Rhédey Ferenc örököseitől.[5] E ház a Rázmány- és Linczeg-házak szomszédságában állott,[6] homlokzata a mai palota erkélypavillonjának helyére nézett s természetesen jóval keskenyebb volt a mai palotáénál. A későbbi idők folyamán a szomszédos telkek is Bánffy-kézre kerültek. 1694-ben a Rázmány-ház már Bánffy Györgyé s így az északi szomszéd ettől fogva az Eperjesi-család.[7] 1697 augusztus elsején a Linczeg-házat a nagy tűzvész elpusztítja, de újra megépítik.[8] 1701 december 31-én ezen új ház a gubernátor tulajdonába megy át, 1800 forintért.[9] Ezt a Linczeg-féle házat, melynek tulsó szomszédja az ispotály-ház volt, Bánffy György gróf, a gubernátor hasonnevű fia, 1722 május 26-án eladja egyik hű emberének, Solymosi Ferencnek; 1763-ban azonban a gróf a házat újra visszavásárolta.[10] Az északi szomszéd, az Eperjesi-család, 1754 január 14-én adta el házát Bánffy Dénes grófnak.[11] Igy a Bánffy-telek a XVIII. század közepén már nagyra nőtt. Északi szomszédja a Mátéffy-ház volt,[12] déli szomszédja az ispotály-ház,[13] keleti határa a sikátor, a későbbi Bólyai-utca.

[4] A Bánffy-telek történetére vonatkozó okmányokat Kelemen Lajos kolozsvári egyetemi levéltárnok úr kutatta ki és volt szíves rendelkezésünkre bocsátani

[5] Egy, 1727 márc. 6-án, Kolozsvárt végzett tanúvallatásból világlik ki. *Erdélyi Múzeum, Gróf Bánffy-család levéltára, I. Nemzetségi levéltár, kolozsvári csomó. Régi jelzet: Fasc. 59. No. 59.* Az okmány 1692-t teszi az országgyűlés dátumának, mivel Kolozsvárt azonban csak 1691 decemberében és 1694-ben tartatott e tájban országgyűlés, a korábbi dátum érvényes, mert az 1694-i okmányok már mint befejezett tényről beszélnek a Bánffy-házról. L. a 7. jegyzetet.

[6] E két szomszéd házat a föntebb idézett okirat is megnevezi.

[7] Az 1694 márc. 16-án kelt szerződés szerint a Rázmány-ház egyik fele már Bánffy Györgyé; a másik felének ezidőszerinti tulajdonosa nemes Debreczeni Nagy György, aki e házrészt 280 magy. forintért elzálogosította s a házrészt átadta a gróf jószágkormányzójának, Zsutori Ferencnek. *Gróf Bánffy-család levéltára, I. Nemzetségi levéltár, Fasc. 59. No. 46.*

[8] Linczeg János 300 frt. kölcsönt vesz fel az újjáépítésre. Az egyik szomszéd a kormányzó, a másik a „közönséges ispotályház". *Gr. Bánffy-család levéltára. I. Nemzetségi levéltár, kolozsvári csomó, Fasc. 59. No. 58.*

[9] *Gróf Bánffy-család levéltára. I. Nemz. levéltár, kolozsvári csomó, Fasc. 59. No. 57. és u. o. Fasc. 59. No. 77.*

[10] 1800 forintért vette, majd 1200 forintért vásárolta vissza. *Gr. Bánffy-család levéltára, I. Nemzetségi levéltár, kolozsvári csomó. Régi jz. Fasc. 59. No. 71.*

[11] Eperjesi László és fia, István, 2100 forintért adták el a házat, amely a piactól egész a későbbi Bólyai-utcáig terjedt. A piaci front szélessége 5 7/16, a sikátor felőli széle 4¾, hossza pedig 34 öl volt. *Gr. Bánffy-család levéltára. I. Nemzetségi levéltár, kolozsvári csomó. r. j. Fasc. 59. No. 66.*

[12] Mátéffy Borbély Ferenc tulajdona. L. a föntebbi okmányt. E ház helyén ma a Központi Szálloda áll.

[13] Hogy az ispotály-ház telke is beletartozik-e a mai palota telkébe, világosan nem látjuk. A későbbi okmányokból nyilvánvaló lesz, hogy Bánffyék egyik szomszédja a 70-es években „Veniczei Uram" volt. Tehát az a Venitzei Sándor nevű aranyműves, aki 1750-ben és 1762-ben a kolozsvári aranyműves

Rajzaink, egykorú metszeteink a mai palotát megelőző házakról nincsenek s így nem tudjuk, hogy az egykori Bánffy-ház mekkora terjedelmű volt s mikor folyt itt építkezés vagy reparáció.[14] Későbbi forrásainkból azonban kiviláglik, hogy a mai palota telkén házak állottak, amelyek alapjuktól fogva elbontattak s köveik az új ház alapzatába kerültek.[15]

Az ezen a telken épült mai palota egész építéstörténete kiviláglik abból a levelezésből, amelyet az Erdélyi Múzeum Gróf Bánffy-levéltára őriz. Ezeket a leveleket Márgai Ferenc uradalmi inspektor (azaz jószágigazgató) intézte évek hosszú során át Bánffy György grófhoz, aki, mint a főkormányszék tanácsosa, Szebenben, majd a bécsi kancellárián tartózkodott.[16] E levelezés nyomára Kelemen Lajos vezetett bennünket. A ház építésének történetére több adatot a Bánffyak családi levéltára nem nyujt, a gubernátor atyjának, Bánffy Dénes grófnak, egynéhány idevonatkozó levelén kívül.[17] A gróf válaszai, a contractus, a számadások, az eredeti tervek, az alaprajz nem kerültek elő máshonnan sem. Mindezeknek valószínűleg nyoma veszett, hacsak idegen levéltárak mélyén nem lappang valami idevonatkozó okmány. Gazdasági természetü okmányunk csupán a faragott kövek specificatiója, amely azonban különösebb érdekkel nem bír számunkra.[18] Márgai levelei azonban önmagukban is elégségesek az építéstörténet rekonstruálására, s ami a legfontosabb, az építő személyének meghatározására.

Márgai Ferenc leveleiben számtalanszor fordul elő az „architector": bizonyos *„Pláumán uram"* neve. Ez a *„Pláumán"*, mint Bánffy számadásainak intézője, Gillyén János secretarius, leveleiből kiviláglik,

céh jegyzője volt (Jakab: *Kolozsvár tört.* III. 266. l.) és 1774-ben hites szenátor (u. o. 268. l.). Hogy ő vette volna meg az Ispotály-házat, nem tudjuk. Az ispotály-ház túlnani szomszédja mindenesetre Vissovatius András aranymüves volt, (említi Jakab, id. m. 267. és 410. ll.), aki 1778-ban céhmester. A Vissovathi-telek később a Gyergyai-családé lett, akik szintén aranymívesek voltak (l. Jakab, III. 267. l.). Még egy, Bánffy-házra vonatkozó okmány került kezünkbe, amely 1765-ből kelt s amely Bánffy Farkas bárónak a piac-soron álló házára vonatkozik: „....egy felől groff Rhédei Józsefné asszony ő Naga, más felől pedig városi Civis és Arany mives Visovathi András ő Kglme szomszédságok között." Az okirat ezen — emeletes — háznak reparációjáról szól. („A Kolosvári Háznak reparatiojára minémü munkát tett légyen a pallér, minémüt kelleték még tennie... arról való adtestatum de Ao 1765." Aláírva: Kolosvár, die 14a Aprilis Ao 1765. Almási Török András mpa PH. és Leszfalvi Isaak Sándor mpa PH. *Erdélyi Múzeum, Gr. Bánffy-család levéltára. I. Nemzetségi levéltár.)* Mivel Bánffy Farkas († 1794) a grófi ágtól messze esett, nyilvánvaló, hogy itt csak egy más házról lehet szó, amely a Vissovathi-háztól délre, a mai Szentegyház-utca torkolatának helyén állhatott. Erre a kérdésre teljes világot vetni a további kutatás feladata.

[14] Valószínűnek tartjuk, hogy semmi jelentősebb vagy nagyobbszabású építkezés nem volt, mert arról nem hallgatna a Bánffy-levéltár.

[15] Márgai Ferenc Kolozsvárt, 1774 jún. 11-én kelt levele Bánffy György grófhoz. *Gr. Bánffy-család levéltára. I. Nemzetségi levéltár.*

[16] *Gróf Bánffy-család levéltára. I. Nemzetségi levéltár.*

[17] L. a 34. és 35. jegyzeteket.

[18] „Az Kolosvárt kezdet épülethez kévántató faragott kövek s azok ára specificatiója. Summa Rf. 8893. xr. 30." Egy ív három oldalán kelet és aláírás nélkül. *Gr. Bánffy-család levéltára. I. Nemzetségi levéltár. Fasc. 59. No. 93.*

helyesen „*Blauman*"-nak neveztetett.[19] E név a művészettörténeti kutatás előtt mindeddig teljesen ismeretlen. Életének, működésének feltárása, mint művei tanusítják, cseppet sem megvetendő feladat számunkra. A nagyszebeni levéltári adatok nyomán kerek képet rajzolhatunk a mester életéről.[20]

Johann Eberhard Blaumann 1733-ban született Böblingenben (Württemberg), mint Georg Dietrich Blaumann kereskedő fia.[21] Erdélybe vándorolva Nagyszebenbe telepszik meg, s mint „Maurer und Steinhauer" polgárjogot nyer a magisztrátus 1756 nov. 13-i határozata értelmében; 15 forintot fizet taxaképen.[22] Másnap már meg is házasodik: az evangelikus lelkésznek, Conrad Danielnek, leányát, Anna Máriát, vezeti oltár elé.[23] Életviszonyai azonban nem a legkedvezőbbek. 1769 elején felségfolyamodványt intéz Mária Teréziához, amelyben előadja, hogy a szobrászművészet terén oly kevés munkája akad, amelyből képtelen megélni és kénytelen kivándorolni, hacsak nem reméli, hogy az építőművészetben való ismeretei révén nem tud szolgálatba állani. Különösen sokat foglalkozott az architekturával és mellékel olyan terveket is, amelyek szerint Szebenben néhány házat lehetne építeni. Kéri tehát, hogy, mint „Provinzialbaumeister"-t alkalmazzák Szebenben némi fizetéssel.[24]

Ennek a kérvénynek nyomán a főkormányszék jótállást kér a városi tanácstól. A magisztrátus véleménye kedvezőtlen Blaumannra nézve. Az 1769 február 25-i határozat kimondja: „Da in hiesiger Stadt wenige Publique Gebäude sind, so hält man es nicht für notwendig einen solchen Baumeister zu konstituieren."[25] E határozat azonban Blaumannt nem kedvetlenítette el. Pártfogókat keresett s valószínűleg ekkortájt jut kapcsolatba Bánffy Györggyel, (aki ekkor a Gubernium tanácsosa volt), mert 1770 március 26-án a szebeni tanács elhatározza: mivel a kőfaragó Blaumannt magas helyről mint ügyes építőmestert ajánlják, évi 150 forint fizetéssel városi építőmesternek alkalmaztatik. Egyben kötelességévé teszik: 1. valamennyi nyilvános épületre, úgymint a Vöröstoronyra, templomra, iskolákra, kútakra, vízvezetékekre, utca- és útkövezésekre való felvigyázást, a felállítandó városi épületek tervezését és költségvetés-készítést; 2. a „Bauhülfsfundo"-ból felveendő pénzeknek megfelelő célra való gazdaságos és lelkiismeretes fordítását;

[19] Gillyén János secretarius levelei Bánffy György grófhoz: Kolozsvárt, 1780 szept. 27.; 1780 szept. 30.; 1780 okt. 6.; Nagyszeben, 1781 szept. 22. (Bécsbe); Szászcsanád, 1782 ápr. 17.; Kvárt, 1782 máj. 4. *Gróf Bánffy-család levéltára. I. Nemzetségi levéltár.*

[20] Dr. Julius Bielz úrnak, a nagyszebeni Bruckenthal-múzeum őrének, 1933 okt. 10-én kelt nagybecsű levélbeli közlései.

[21] *Evangelische Kirchengemeinde A. B. in Hermannstadt, Trau-matrikel 1756.*

[22] *Sächsisches Nationalarchiv. Hermannstadt, Protocollum Civium Cibiniensium.*

[23] L. a 21. jegyzetet.

[24] *Sächsisches Nationalarchiv, Hermannstadt, Magistrats Akt Nr. 79/1769.*

[25] U. o. *Magistrats Protokoll 1779. S. 393.*

3. a házösszeírásoknál való segédkezést és felmérési munkálatokat.[26] Blaumann élete így egyelőre nyugodt révbe jut, sőt 1772 március 12-én mint „Stadtbaumeister und Bildhauer" a tanácstól egy márvány- vagy kőcsiszolda felállítási engedélyét kéri.[27] Hogy ez megvalósult-e, nem tudjuk. Ez év június 8-án gyász éri Blaumannt; felesége meghal.[28] Ugyanezen év augusztus 29-én Mária Terézia városi építőmesterré nevezi ki évi 200 forint fizetéssel.[29] December 14-én pedig tagja lesz a Posta-utcai „Verbesserungskommission"-nak, mint útbiztos.[30]

Ezidőtájt kapcsolódik össze a már biztos révbe jutott Blaumann élettörténete a kolozsvári Bánffy-palota építésével. Bánffy György képzeletét sokat foglalkoztatta egy fényes kolozsvári ház s ennek megvalósítását a legkiválóbb szebeni mesterre, a városi építészre, bízhatta csak, az ő pártfogoltjára, aki, mint látjuk, nem pallérsorból emelkedett ki, hanem mint szobrász inkább a művészet, mint a technika szolgálatában állott. Ebből az időből keletkezik az első levéltári nyom a palotára vonatkozólag. Márgai 1773 október 22-én kelt levelében a téglavetőkkel való alkuról ír, s följegyzi, hogy a következő tavasszal 100.000 téglát fog vettetni. A régi ház elbontásához szükséges „... kőhányó Rudakat, Pöröllyeket s kelletŏ csákányokat meg csináltatván, az után *(ha ugyan determináltatik az építés)* a köveket hányatván..." [31]

Blaumann azonban most Szebenben van elfoglalva. A magisztrátus ez év november 6-án megbízást ad neki a térparancsnoki szállás alaprajzának megrajzolására és a reparációkra való felügyeletre.[32] Valószínűleg ezért „... a Szebeni Pallér, mindeddig nem érkezék..." — írja Márgai december 28-án — „... kinek erre jövetele már tudva van Mltgs Gróff Uram Eő Excellja előt..." [33]

Blaumann megérkezik Kolozsvárra és a palota terveit bemutatja Bánffy Dénes grófnak, aki 1774 január 6-án heves, szemrehányó levelet intézett fiához. A levél igen érdekes fényt vet György gróf és Blaumann koncepciójára. „Nem kevéssé szomorodtam vala meg" — írja Dénes gróf — „a midőn az ide való ujj épületnek delineatióját megtekintvén, nagy illetlenségeket tapasztaltam benne, a melyek is ha a te parancsolatodból estenek és reám oly kevés gondod volt és oly contentim ordináltad, hogy hátul az udvarba csináljanak nékem is helyet, a hová magamat megvonhassam, ez ha így esett, elég dicséretes actus tölled és ha igy volt és igy akartad, magadnak maradhatsz, magadnak tarthatod az egész épületet, mert én igy nem fogom koptatni... Ez az architector látom mindenekben altum sapit. Én megmondám néki, hogy rollunk ne gondolkodgyék ugy, mint valami regnans fejedelmekről, mert mi csak particularis cavallérok vagyunk s ugyan azért ne valami

[26] U. o. *Magistrats Protokoll 1770. S. 170.*
[27] U. o. *Magistrats Protokoll 1772.*
[28] *Evangelische Kirchengemeinde, Hermannstadt. Todes-Matrikel 1772.*
[29] *Sächsisches Nationalarchiv, Hermannstadt. Magistrats Protokoll 1772.*
[30] U. o.
[31] Kelt 1773 október 22-én, Szászcsanádon.
[32] *Sächsisches Nationalarchiv, Hermannstadt, Magistrats Protokoll 1773.*
[33] Márgai Ferenc Bonczhidán, 1773 december 28-án kelt levele Bánffy György grófhoz.

Johann Eberhard Blaumann: A kolozsvári Bánffy-palota.

(Veress F. felvétele a mult század 60-as éveiben.)

költséges épületről gondolkozzék, hanem hogy állandó, rendes proportióju és kivülről is szép szimmetriáju épületet tegyen fel, — e mellett pedig oeconomizáljon is a költségek körül. Már megválik, mit csinál, mivel azt mondá, hogy itt nem lévén helye, nem csinálhatta ki a planumot, hanem Szebenbe fogja Néked kidolgozván, által adni." [34]

György gróf alighanem elejtette a tervnek az atyjára sérelmes felfogását, mert január 26-án már némileg megbékélve írja Bánffy Dénes: „A kolozsvári házunkhoz aligha a szegelet házat is meg nem ejthetem, a mely is osztán az egész épületet nagyon meg fogja szépiteni. Az excusatiódba nem kételkedem, de minthogy a pallér csak maga fejétől nem cselekedte a planumot, azért csak jó lessz, ha végire hajtom, hogy ki volt az az okos ember, aki köztünk ilyen separatiót gondolt volt ki."[35]

A családi nézeteltérések elsimultával kezdetét vette az építkezés. 1774 júniusában a munka már nagyban folyik, Blaumann Kolozsvárott van. „A már kiásott fundamentum sánczokat ki rakatván kö Fallal, az után kezdené az Uttza felől való frontispicium kö falt..." Az alapot a talaj lágysága miatt három öl mélyre kellett beásni „úgy hogy, ami Kö a régi épületekből ki jöt, igen kevés maradt meg". Már ekkor kezdődnek Blaumann konfliktusai Márgaival, természetesen pénzügyek miatt „Pláumán Uram ismét Pénzt Sollicitál" — az inspektornak állandó nehéz küzdelmet kell folytatnia Blaumannal, akinek semmi pénz nem elég. A kőművesek elszámolásával állandóan bajok vannak, Szebenben a gróftól kér pénzt, Kolozsvárt kölcsönöket vesz fel, „... assecurálván eő Kglme, a miota a Riszt (tervet) kezdette dolgozni, mind Ngod szolgálatjában vagyon... a mellett Szebenbe vólt utazásira..." is sok pénze elment.[36]

Blaumannt hivatása Szebenhez köti, de a kolozsvári munkát jobban ambicionálja. Mecénása művészi megbízása jobban érdekli, mint a szebeni útbiztosság. Júliusban 11 kőművessel dolgoztat a mester. Az építőanyagokban azonban hiány mutatkozik s ezért lassan halad a munka.[37] A szebeni magisztrátus sincs elragadtatva Blaumann állandó távollététől. 1775 január 30-án a tanácsülés azt véleményezi, hogy a városi építőmesteri állás szüntettessék meg, mivel Blaumann szolgálatai nélkülözhetők.[38] Blaumannt, úgy látszik, a dolog nem nagyon izgatja, mert Kolozsvárt dolgozik. Szeptemberben „a kezdet Épület negyed Részre már annyira készült, hogy felljebb egy hét mulva lehet a Fedelet rárakni..." Kezdődnek az áccsal való tárgyalások is.[39] A szebeni magisztrátus azonban nem akar a dolgok ilyetén menetébe belenyugodni. Az 1776 január 3-i ülésében elhatározza, hogy a főkormány-

[34] Bánffy Dénes gróf Kolozsvárt, 1774 jan. 6-án kelt levele Bánffy György grófhoz Nagyszebenbe. *Gróf Bánffy-család levéltára. II. Rokonságok. I. koffer, 30. Fasc.*

[35] Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán, 1774 jan. 26. *Ugyanott.*

[36] Márgai Ferenc Kolozsvárt, 1774 június 11-én kelt levele Bánffy György grófhoz.

[37] Ugyanő ugyanahhoz; Bonczhida, 1774 július 22.

[38] *Sächsisches Nationalarchiv, Mag. Protokoll 1775*, Sitzung vom 30. I.

[39] Márgai Ferenc Kolozsvárt, 1775 szept. 23-án kelt levele Bánffy György grófhoz.

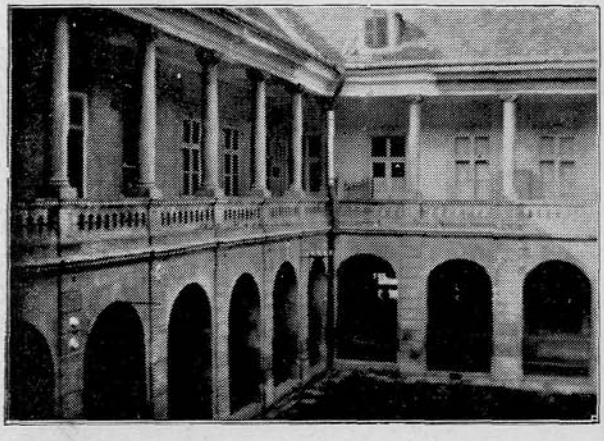
székhez fordul s kéri, hogy Blaumannt kötelességmulasztása miatt rójja meg, mert a „Stadthanné"-nél folyó nyilvános és magánépítkezéseknél nincs jelen és ismételten elhagyja a várost, mielőtt jelentené.[40] Ugyanezen ügy foglalkoztatja a március 30-i tanácsülést is. Újra felírnak a főkormányszékhez, hogy vonja meg Blaumann fizetését és más használhatóbb személyt alkalmazzanak, mivel a Stadthanne jelentése szerint a „Stadthanneamt"-nál, noha az építkezés felügyeletére kirendeltetett, egyszersem jelentkezett, „... und seiner eigenen Geschäfte wegen *in Klausenburg* sei, allwo sich derselbe bis dato mehreremale wochen- und monatelang aufgehalten habe..." [41]

Kolozsvárt viszont a szebeni tartozkodást nehezményezik. Júliusban az egyik szomszéd ház, a „Veniczei Uram"-é, beomlással fenyeget. „Ha egyszer szükség vala, most kellene Architector Uramnak itten lenni". A „Vice pallér", Blaumann helyettese, állandó tanácskozásokat folytat Márgaival, hogyan lehetne elejét venni a beomlásnak. Az építkezés halad, a hátulsó tractus kapuja már boltozva van, a falak is kijöttek a földből, s „ha a kapu nillást a Delineatio szerént meg nyerhettyük", az építkezés gyorsabban fog haladni.[42]

Augusztusban a városi tanács beleegyezik a kapufelállításba. A Veniczei-ház felőli kőfalat egyengetik; várják Blaumannt.[43] A szomszéd ház omlása mindjobban fenyeget s Márgai panaszkodik a grófnak, hogy mily jó volna, ha „Pláumán Uram ide jőne, most volna egyszer szükség, minthogy ezzel a nagy fejű V Pallérral nehezen tractálhatók..." Igaz, hogy a „Kő falak rakását a Vicepallér aligha jobban nem érti, mint az Architector". Az építkezés, ha nehezen is, de halad, a kapu felállítása a százférfiak határozatától függ.[44] Az anyagi helyzet sem valami kedvező. A proventus kevés, augusztus derekán a homlokzaton dolgoznak.[45] Mindamellett az építkezés megszakadása fenyeget. Blaumann augusztus végén Kolozsvárra érkezik és természetesen rögtön pénzt kér. „Úgy reménylem, nagyobb része az Épületnek az őszen fedél alá megyen..." Cserépről és épületfákról kell novemberben gondoskodni.[46]

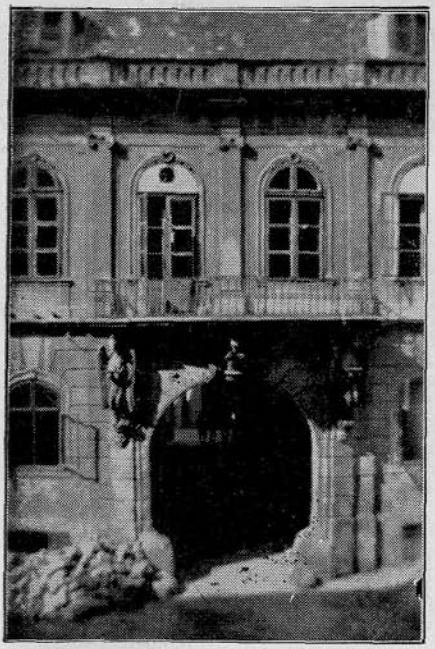
A szebeni tanács azonban megelégeli Blaumann kétlakiságát. Ez évi november 9-i ülésében kimondja, hogy mivel Blaumann építész állandóan más urak szolgálatában dolgozik és legtöbb idejét idegen helyen tölti, kétszáz forint fizetését megvonja és hivatalát felfüggeszti.[47] Ettől az időponttól kezdve a levéltári nyomok mitsem tudnak Szeben városának Blaumannal való kapcsolatairól. A Bánffy-palota így fordulópontot jelent a mester életében. A szebeni hivatalt, amelyért pedig annyit küzdött, veszni hagyja Bánffy György kedvéért. Ettől kezdve haláláig

[40] *Sächs. National-Arch. Mag. Protokoll 1776. Bd. I. S. 20.*
[41] U. o. Mag. Prot. 1776. Bd. I. S. 371.
[42] Márgai Ferenc Kolozsvárt, 1776 július 30-án kelt levele Bánffy György grófhoz.
[43] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1776 augusztus 3-án.
[44] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1776 augusztus 7-én.
[45] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1776 aug. 21.
[46] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1776 aug. 30. és nov. 4.
[47] *Sächs. Nat. Arch.* Mag. Akt., Nr. 1148a vom 9 Novemb. 1776.

Johann Eberhard Blaumann: A kolozsvári Bánffy-palota udvara.

(Szerző felvétele.)

Johann Eberhard Blaumann:
A kolozsvári Bánffy-palota hátsó homlokzatának részlete.

(Szerző felvétele.)

Johann Eberhard Blaumann:
A bonczhidai gróf Bánffy-kastély udvari homlokzatának erkélyes portáléja.

(Szerző felvétele.)

Bánffy György szolgálatában áll, aki méltányolni tudta művészi tehetségét, melynek komoly versenytársa ezidőtájt nem akadt Kolozsvárott.

Forrásaink csak 1778 szeptemberében szólalnak meg újra. Blaumann a homlokzat párkányköveihez készül; a folyosó boltozatai félig készek, az ajtó- és ablakrácsokról is folyik a tárgyalás a lakatosokkal.[48] Novemberben a hátsó tractus kéményeit teszik föl. Blaumann tele van panasszal, az építkezés menete nagyon lassú.[49] 1779 májusában panaszkodik Márgai: „engemet a Lakatosok, Asztalos, Ács, Pallér, Rézmíves, Téglavető szüntelen ostromlanak pénzért..." A kéményeken dolgoznak, Blaumann Szebenbe készül.[50] Júniusban a „stukatura gerendákra kerül sor és főhomlokzat padlásablakaira".[51]

1780 szeptemberében „már kezd valamit mutatni az Épület". A homlokzati álltány rézfedele kész, a tető-párkány szélére Blaumann 4 vázát akar és „item három aprób gyermek Figurákat". Árdifferenciákról folyik a tárgyalás.[52] A faragott kövek körül állandó a civakodás Blaumann és Hartmann, a kőfaragó között. Ez is hátráltatja a számadás megküldését, melyet a gróf, úgy látszik, sürget, mert Gillyén és Márgai éjjel-nappal azon dolgoznak. Blaumann féltékeny Hartmannra s folyik a vita a homlokzat figuráiról.[53] „Pláumán Uramat már jó ideje kérem az általra kelletó vázák vagy a Khinderek formáját, valami papirosra delineálja, hogy küldhessem el Ngodnak..."[54] Négy öl körül tervezik a figurák magasságát, amelyeket Blaumannak kell megrajzolnia s nyilván ő maga is (vagy talán Hartmann) vitelezi ki, kőben.[55] Decemberben a mester újra elutazik.[56]

Az 1781. év kezdete is tele van nehézségekkel. Pénzt követel minden mesterember.[57] Blaumann a stukaturán dolgozik, Hartmann a faragott köveken, a folyosó párkányzatain.[58] Májusban már készen van a stukatura és Blaumann útrakél.[59] Kezdik „a nagy grádics allyát" boltozni.[60] A faragott kövek hiánya meg-megakasztja a munkát.[61] Júniusra azonban a folyosó fele ki van párkányozva és a lépcsőház is halad. „Valójában nehezen visszük az itteni s Bonczhidán folytató építést, itten egy, Bonczhidán kétrendbeli architektus folytatván munkáját..."[62]

[48] Márgai Ferenc Kolozsvárt, 1778 szeptember 16-án kelt levele Bánffy György grófhoz.
[49] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1778 november 25-én.
[50] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1779 május 5.
[51] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1779 junius 9.
[52] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1780 szeptember 30.
[53] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1780 október 6.; valamint Gillyén János levelei Bánffy György grófhoz Kolozsvárt, 1780 szept. 27., szept. 30., október 6., október 7.
[54] Márgai F. Kolozsvárt, 1780 okt. 7-én kelt levele Bánffy György grófhoz.
[55] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1780 október 16.
[56] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1780 december 5.
[57] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1781 február 3.
[58] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1781 április 14. és április 17.
[59] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1781 május 12.
[60] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1781 május 24.
[61] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1781 május 26.
[62] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1781 junius 27.

A gyönyörű bonczhidai kastély, melynek építéstörténete külön monográfiát kíván, reparációi nagyban folynak s a kétfelé való munka, a nyersanyag és a pénz miatt támadt húzavonákkal erősen hátráltatja az immár nyolcadik éve folyó építkezést. A csatornázás gyatrasága miatt a víz kezd átszűrödni a boltozáson.[63] Decemberben a bonczhidai munkálatok vesznek nagy lendületet, Hartmann és Blaumann erősen be vannak fogva.[64] A szebeni mester, kinek eredeti mestersége a kőfaragás volt, minduntalan beleelegyedik Hartmann munkáiba, aki Lyka Károly véleménye szerint egy kolozsvári kőfaragó-dinasztia őse lehet; leszármazottjai a XIX. század közepén dolgoznak itt.[65]

Az 1782. évi munka is nehezen indul. A rossz csatornázás miatt a nedvesség átszivárgása veszélyezteti az építkezést. Pénz nincs.[66] Márgai hiába ír Bécsbe az akkor már alkancellár Bánffy Györgynek. Blaumann másfelé jár, idegenben dolgozik, hiába várják Kolozsvárra.[67] Áprilisban a felmérések és a pádimentumozások folynak (ezeket egy Ruster nevű asztalos végzi.)[68] Júniusban jön Blaumann és „sollicitálja a Pénzt".[69] A folyosóra való kőoszlopokból 31-et már felállított, van hátra még négy hasonló. „Pláumánn szüntelen vexállja szegény Harthmannt". Az ablakkövek felrakása folyik;[70] szeptemberre „a két rend oldal házok minden részben már készen vadnak," készülnek a zöld kemencék.[71] Blaumann a bonczhidai reparációkkal van elfoglalva, ahol az „áltán tavaszra marad".[72] Októberben már állnak Kolozsvárt az összes oszlopok; az ablakok párkánykövein és a zsalugátereken folyik a munka, bár „tavaszra is, látom, marad".[73] Novemberben a kőmíves-munkák már vége felé közelednek, „.. Pláumán Úr Kolosvári munkájának kevés hijja".[74]

1783 első fele a csatornázás gyatrasága miatt a romlások reparálásával telik el s az ezzel kapcsolatos anyagi bajokkal, amelyek nagyban hátráltatják a palota befejezését.[75] A nyáron sem igen dolgozik Blaumann. A Bánffy-építkezések súlypontja Bonczhidára tevődik át, ahol a kastély reparációi, az új virágház (amely a nyáron elkészült), s az

[63] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1781 junius 30.
[64] Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán, 1781 december 26. (Bécsbe).
[65] Nagybecsű levélbeli közlése utal Girókuti 1859-i Erdélyi Naptárára (Kolozsvár, 1858. p. 226.), amely Hartmann József és Hartmann Sándor nevű kőfaragókról emlékezik meg.
[66] Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán, 1782 március 4.
[67] Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán 1782 március 28. és április 6.
[68] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1782 április 15.
[69] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1782 junius 12.
[70] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1782 július 10. (A külzeten: „De exolutione Architecti Plaumann") és Kolozsvárt, 1782 augusztus 1.
[71] Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhida, 1782 szeptember 21.
[72] Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhida, 1782 szeptember 21. és november 22.
[73] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1782 október 12.
[74] Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán, 1782 november 22.
[75] Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán, 1783 január 10., Kolozsvárt, március 19., Bonczhidán, április 18., május 11. (Horinberger rézművest említ, aki nyilván azonos azzal a Honigberger Márton nevű rézművessel, aki 1762 és 1765 között a kolozsvári rézmíves céh mestere volt. Említi Jakab, id. m. III. 278—279. ll.)

Johann Eberhard Blaumann: A kolozsvári volt minorita-templom homlokzata.

(Fotofilm Kolozsvár, felvétele.)

udvarra nyiló áltány faragott kövei veszik igénybe a mesterembereket.[76] Novemberben még mindig nincs kész az erkély és Kolozsvárt is áll a munka.[77] Blaumannt más feladatok is foglalkoztatják. Ezidőtájt nyilván ő a legkeresettebb építőmester, hiszen„... e nyáron penig csak azért Lakot itten, hogy a *Tisztelendő P. Minoriták tornyát dolgoztatta*".[78] Márgainak ezen híradása Blaumannak újabb művet tulajdonít.

Az üggyel-bajjal felépült minorita-templomot, melynek története külön tanulmányra érdemes, 1779 szeptember 24-én szerencsétlenség érte; a rosszul felépített torony beomlott s az egész homlokzatot tönkretette.[79] Hosszas instanciázások után[80] Mária Terézia 1780 április 8-án 7000 forintot adományozott az újjáépítésre, de kikötötte, a főkormányszéknek vigyáznia kell, hogy az új tornyot hozzáértő ember építse.[81] A homlokzaton levő chronosticon[82] ugyan 1782-t jelez az újjáépítés dátumának, de fentebbi adataink az ellenkezőjét bizonyítják. Márgai még 1784 május 15-én írja, hogy a „Minoriták tornya építése meg akadt eő Kglme (Blaumann) pg ebbéli fáradozásának Bérit fel vette vala előre s ismét többet nem reménl".[83]

A mester állhatatlan, megegyezéseket be nem tartó természete az oka, hogy 1784 februárjában Bánffy Farkas a forrásainkból ki nem vehető bizonyos változtatások végett egy új pallért ajánl, „aki egy értelmes, jó ember". A Delineatio elkészül, de kivitelre aligha kerül a sor. Márgai legalább is ajánlja a grófnak, „hogy azon Házak maradnának in Statu".[84] A tavasz Blaumann hiába várásával telik el, ki újólag másfelé jár.[85] Addig asztalos, lakatos munkák folynak.[86] Szeptemberben újra jő Blaumann s „most szorgalmas". Nyilván ekkor készül el a bonczhidai erkély, melynek inskripciőján 1784 a dátum. Most már befejezési lendületet vesz a munka. Rézműves, asztalos, lakatos, üveges dolgoznak, a kemencéket is felállítják s egyes lakosztályok bérbeadásáról is szó van.[87] Októberben „Pláumán Ur már végezte dolgát", készül a computus, mikor is a mesternek sok követelése van az évek óta húzódó munka miatt.[88]

[76] Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán, 1783 junius 12., aug. 22., szept. 22.
[77] Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán, 1783 nov. 10., Kolozsvárt, 1783 nov. 16.
[78] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1783 november 16.
[79] Irodalma: Kelemen Lajos: *A kolozsvári Minorita templom és rendház*. Pásztortűz, 1924. 47. és 48. l. (fényképekkel), és ugyanő Vásárhelyi Miklós pseudonim alatt: *A kolozsvári minorita-templom és síremlékei*. Pásztortűz, 1926. XII. évf. 536—538. ll.
[80] Forrásaink: *Magy. kir. Országos Levéltár*, Erd. kanc. oszt. 1779. évi 1513., 1780. évi 62., 187., 298., 444., 577. sz.
[81] *Magy. kir. Országos Levéltár*, Erd. kanc. oszt. 1780. évi 444. sz. A felség sajátkezű resolutiojával.
[82] Közli Kelemen Lajos, op. cit. p. 47.
[83] Márgai Ferenc Kolozsvárt, 1784 május 15-én kelt levele Bánffy György grófhoz.
[84] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1784 február 27.
[85] Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán, 1784 április 30., május 5., május 15
[86] Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán, 1784 szeptember 8.
[87] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1784 október 16.
[88] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1784 október 22.

1785 tavaszán már készen áll a palota. Berendezési és símítási munkálatai folynak. Májusban a kemencék kerülnek sorra,[89] a szobákat ősszel már lakják.[90] 1786 nyarán Szebenből érkeznek a függő gyertyatartók;[91] más részüket viszont, a legszebbeket, Bonczhidáról hozzák át.[92] Immár készen áll a Bánffy-ház, de Blaumann már nem él. 1786 február 5-én hal meg a zaklatott életű mester, ötvenhárom éves korában, Nagyszebenben.[93] Éder József, a kiváló szebeni történetíró, Bánffy György barátja, szomoruan tudatja a gróffal a gyászhírt. „War sie ein geschickter Mann..."[94] Blaumann halott, de életének főműve áll s fejedelmi élet, pompás udvartartás színhelye lett a palota. Megkapóan rajzolja a gubernátornak és nejének, Palm Józefa grófnőnek, s az alkonyodó XVIII. századnak fényes életét Jósika Miklós báró.[95] A kormányzó udvartartása a házba gyüjti Erdély arisztokráciáját s a palota ettől kezdve az új Kolozsvár legszebb dísze, Erdély fókusza.[96]

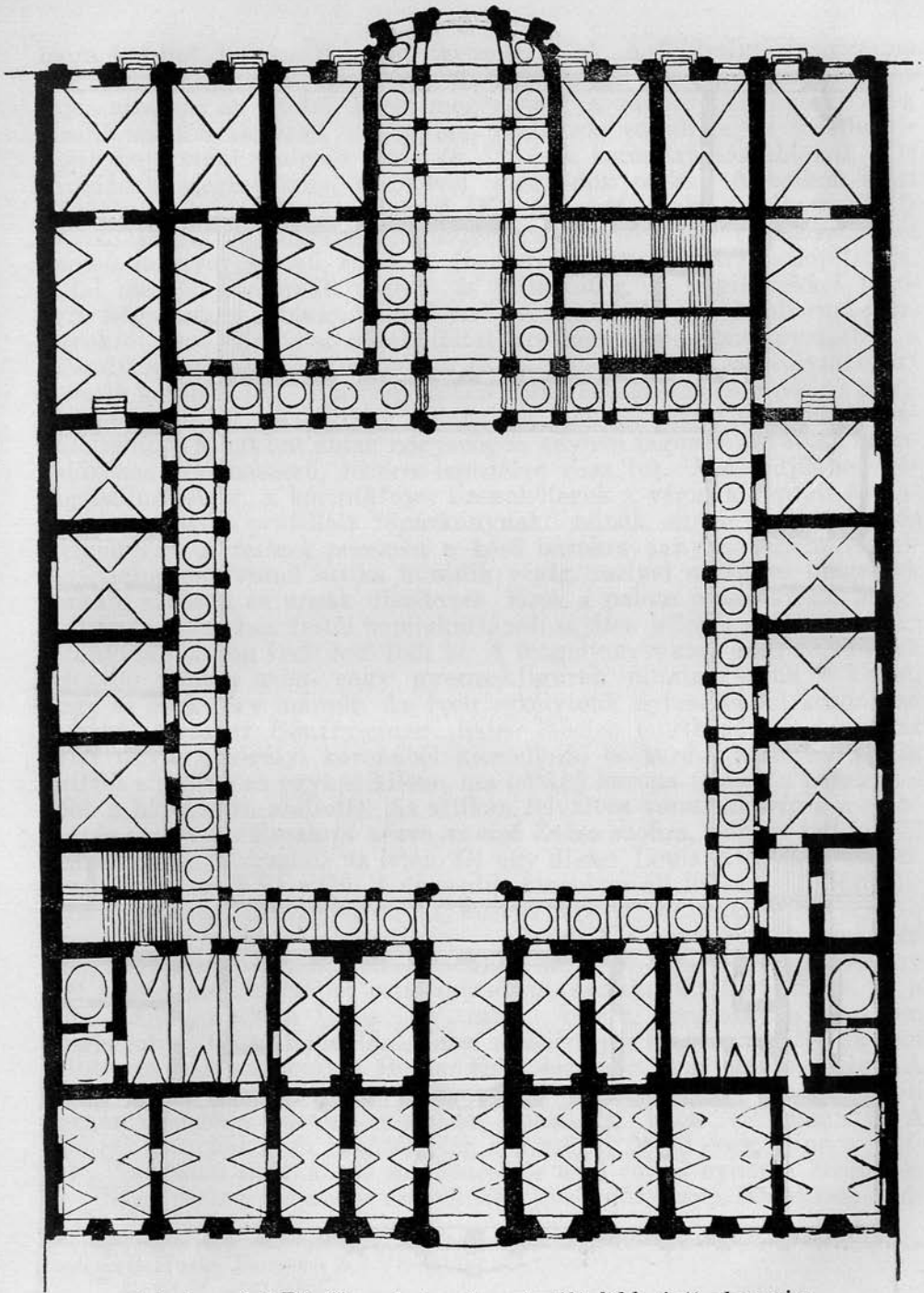
*

Lássuk azonban magát a palotát.

Az egyemeletes Bánffy-ház négyzetes épülettömbjének 48.20 m. széles főhomlokzata a Főtér keleti során nyugatra néz. 66 méteres oldalfalai a szomszédos házakkal vannak egybeépítve, hátsó homlokzata azonban szabadon áll és egy hátsó udvarra néz. Az épülettömb közepén 26.40 m² méretű négyzetes udvar. A palota alaprajza egy jól megkomponált, zárt és kellemesen elrendezett tömegmegoldás benyomását teszi ránk, melynek első és hátsó tractusa az oldalsóknál jóval szélesebb (20.45 m., 11 méterrel szemben). Épp ezért az első és hátsó tractus kettős teremsorával szemben az oldalsó szárnyak szobái csak egyes sorban futnak körbe. Jól dimenzionált tér- és tömegmegoldását méltóan képviseli a reprezentativ főhomlokzat.

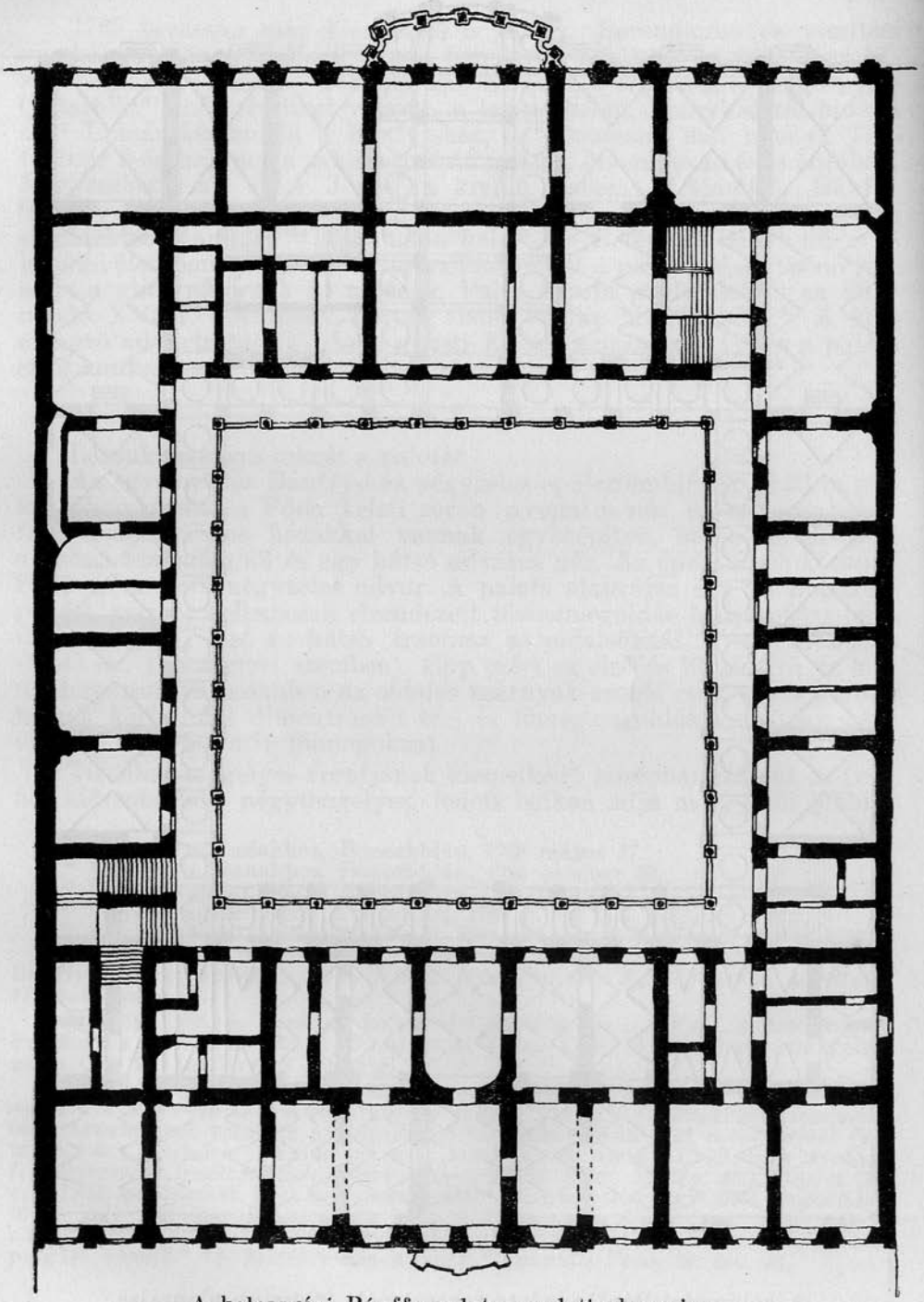
Tizenhat tengelyes frontjának kiemelkedő középhangsúlyát az ívelten kidomborodó, négytengelyes, fedett balkon adja meg, ettől jobbra-

[89] Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán, 1785 május 17.
[90] Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán, 1785 október 21.
[91] Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán 1786 július 19.
[92] Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1786 július 26.
[93] *Evangelische Kirchengemeinde, Hermannstadt, Todten-Matrikel 1786.*
[94] Éder József Károly Nagyszebenben, 1786 február 25-én kelt levele Bánffy György grófhoz. *Erd. Nemz. Múzeum, Gr. Bánffy-család levéltára, II. Rokonságok.*
[95] Jósika Miklós báró: *A kolozsvári Bánffy-ház a XVIII. század végén.* Pásztortűz, 1924. 129—133. l. Homlokzati rajza (129. l.) és hátsó erkélyének rajza (132. l.) Dr Hankó Jánostól.
[96] A Bánffy-család levéltárában természetesen még több, a palota további sorsára s a reparációkra vonatkozó okmány található. Ezek között megemlítésre érdemesnek találjuk a palota 1818 november 16-án kelt becsülevelét (kőmíves, ács, asztalos, lakatos, üveges, fazekas, stb. munkák, 12 nagy ívoldal. *I. Nemzetségi levéltár, kolozsvári csomó. R. jz. Fasc. 59. No. 93.).* Hasonlóan egy 1822 szeptember 9-én kelt becsülevelet. *(Ugyanott.)* Egy 1822 szeptember 20-án kelt osztálylevél szerint a palota szomszédai ekkor „egy felől gubernialis cancellista Csáki Antal, más felől (észak) a kolozsmonostori uradalom polgári házaik." (A Mátéffy-ház utóda.) *Ugyanott, Fasc. 59. No. 93.*

A kolozsvári Bánffy-palota rekonstruált földszínti alaprajza.

(Lépték: cca 1:400. Felmérte és rajzolta a szerző.)

A kolozsvári Bánffy-palota emeleti alaprajza.
(Lépték: cca 1:400. Felmérte és rajzolta a szerző.)

balra hat-hat, lizenakötegekkel tagozott ablak. A földszínti frontot ma már elektelenítik az üzletek és cégtáblák, Jakab nagy monográfiájának rajza azonban az eredeti képet megőrizte.[97] A sávozott félpillérkötegek között szintén sávozott mezőnyben felváltva vonulnak az üzlethelyiségek bejáratául szolgáló ajtók (k''') és a keresztrácsos ablakok (a); záródásuk szegmentális, zárókővel, szemöldök nélkül. A balkon alatt félköríves záródású nagy középső (K') és a két kisebb oldalkapu (k'') nyilik. Az erkély tetőzetét balluszterssoros mellvéd fölött emelkedő hét karcsú, hornyolt törzsű, rózsával díszített korinthfejezetes oszlop tartja, a fal mentén kombinált oszlop- és pillérköteg. A félpillérekkel tagozott négy nagy ablak félköríves, szemöldökükben dombormű-dísz. Északról kezdve az első ablak fölött gyermekfej bőségszaruval (b'), a másodikon gyermek delfint tartva (b''), a harmadikon két sólymot tart a puttó kezében (b'''), a negyediken ismét bőségszaru és lapát az attributumok (b'''). Az áltány ablakainak hangsúlyozott dekoratívitásával szemben a hat-hat ablak négyszöges, enyhén tagozott kerettel; szemöldökében fesztonszerű, füzéres-lepedékes dísz (c). Mellvédjükben végig balluszterssor, a korinthfejes lizenakötegek a végig kiképzett és nagyon gazdagon profillált főpárkánynak adnak enyhe hullámzást és árnyjátékot. A tetőzet peremén a késő barokra annyira jellemző szallagfonatos motivumú attika húzódik végig, melyet az egyes tengelyek sarkain szobrok és urnák díszítenek. Ezek a palota plasztikusan hangsúlyozott és egyben festői homlokzatának sajátos jellegét adják meg. Az áltányt homorúan ívelt tető födi be. A tengelysarkokon, mint forrásaink jelezték, szintén urna- vagy gyermekfigurák állottak volna.[98] Lehet, hogy ez csak terv maradt. Az ívelt erkélytetőt nyomatékkal koronázza a kőből faragott Bánffy-címer: hátsó lábaira emelkedő két szárnyas griff tartja a királyi koronából kiemelkedő és kardot tartó harmadik griffet s fölötte az egykor kilenc, ma hétágú korona (mivel a palota később a bárói ágra szállott). Az attikán felváltva vonulnak végig a szobrok és az urnák. Északról nézve az első Zeüsz szobra, csípőre tett kézzel támaszkodik fatörzshöz az isten. Őt egy díszes Louis XV. urna követi, majd egy Louis XVI. stílű. A negyedik tengelyen áll, hullámzó redőjű, díszes öltözetben, babérkoszorúval, lanttal Apolló; az ötödik tengelyen a Louis XVI., majd — a hatodikon — a Louis XV. urna. A balkon sarkán marcona arccal, pajzzsal, tollas sisakban Mars áll, a másik sarkon csípőre tett kézzel, méltóságteljes contrapostóban, sisakkal Pallas Athéne. Őt a Louis XVI., majd a Louis XV. urna követi, nyomukban kecsesen meghajolva, fején félholddal, lába mellett egy nagyon realisztikusan mintázott vadászkutyával Diana. Ez a legszebb homlokzati szobor. A két — aritmikusan, felcserélve következő — urna után a homlokzat déli sarkán Zeüszhöz hasonló, szakállas, mezitelen isten (Poseidon?). A szobrok és urnák nem jelentéktelen kéz művei. Mind ezek, mind a griffek Blaumann munkái, de mindenesetre az ő rajzai nyomán készültek.

Négy díszes, girlandos szemöldökű, ívelt párkányú, lángdíszes pad-

[97] Jakab Elek: *Kolozsvár története világosító rajzai.* Bp., 1888. Kőre metszette Haske Ferencz. XXVI. tábla.

[98] L. az 54. jegyzetet.

lásablak helyezkedik el az aránytalanul magas, kettős törésű mansard-tető alsó részén. A tető a homlokzat festőiségéhez és aránylagos könnyedségéhez képest igen nehézkes és komor.[99]

A főhomlokzat eredeti ritmusa tehát:

c - c - c - c - c - c [b' - b'' - b''' - b''''] c - c - c - c - c - c
a - k''' - a - k''' - a - k''' |k'' - -K' - k''] k''' - a - k''' - a - k''' - a

Az eredetileg háromosztatú,[100] mély perspektivájú, hevederes és csehboltozású kapualjból balra nyilik a két lépcsőház, az egyik a főlakosztályba, a másik az emeleti folyosóra vezet. Az udvar külön dísze a palotának — 9×10 tengelyes.[101] A földszint árkádos ívsora sávozott pilléreken nyugszik s karcsú oszlopsor tartja az emeleti folyosót. A mellvéd szallagfonatos motivumú, a síma törzsű oszlopok négyoldalt fűzérdísszel összefogott iónfejezetesek, a párkány római tagozású. A földszinti folyosó hevederekkel és csehkupolával boltozott, az emeleti síkmennyezetes. Az udvarra nyiló ablakok és ajtók egyszerű keretüek, záródíszükben a Bánffy-griffel. Az udvar-emelet első és hátsó frontján négy-négy középső ablak ki van emelve, félköríves záródásuak, szemöldökükben különböző megoldású, girlanddíszes stukkó buste-ök.

A fiókos-dongaboltozású mély hátsó kapualjon áthaladva, a hátsó udvarra jutunk, ahova a leegyszerűsített, kényelmesebb elosztású hátsó homlokzat néz. Az ablakok száma a homlokzat változatlan szélessége ellenére kevesebb, csak 14 axisos, a középső négy tengely halkan kiemelkedő középrizalitot alkot, melynek tetején szallagfonatos attika húzódik. A sávozott földszíntet ugyancsak sávozott, egyes lizenák tagozzák, közeiken levéldíszes, szegmentzáródású ablakok nyilnak (a). Az emeleten széles iónfejezetes félpillérek (a rizalit szélein kötegek). A szárnyak ablakai enyhe koszorúdísszel koronázott négyzetablakok (c'), mellvédjük síma tábla, a rizaliton magas félköríves ablakok, szemöldökükben gazdagabb girland- és virágdísszel. (b''''''). A hátsó frontnak finom, artisztikus hatását csak emeli a nagy kapu fölötti 2 axisos, egyszerű vasrácsos erkély, melynek kidomborodó ívét három, nagy plaszticitással és művészettel faragott, de ma már sajnálatos állapotban levő griffmadár tartja, amelyek a palota kiváló ékességei.

A hátsó front ritmusa:

c' - c' - c' - c' - c' [b'''' - b'''' - b'''' - b''''] c' - c' - c' - c' - c'
a - a - a - a - a [- a - K - a] a - a - a - a - a

[99] Eredetileg (L. Jakab id. rajzát) négy nagy kémény állott a tetőn, most ez megváltozott, négy kisebb és két régi nagy emelkedik.

[100] L. a rekonstruált földszínti alaprajzot.

[101] Fájdalom, a legújabban beépített hatalmas moziépület egészen elektelentii az udvart, a földszínti alaprajzon is tetemesen változtatott, az északi oldalszárnyat át kellett építeni; egyébként is nagyon megviselt állapotban van a palota és alapos renoválásra szorul. Közölt földszinti alaprajzunkon igyekeztünk az eredeti beosztást és boltozatokat feltüntetni. Emeleti alaprajzunk a jelenlegi s csak néhol átalakított alaprajzot adja. Itt említjük meg, hogy a Bólyai-utcára néztek a palota istállói, amelyek a XX. század elején még állottak. Ma bérpalota emelkedik helyükön.

A palota belső architekturája igen arányos és kényelmes. A földszínti termeket fiókos dongaboltozás födi, az emeleti tractusok síkmennyezetesek. A főhomlokzati Bánffy-lakosztály egymásbanyiló tág szobáinak mennyezetei gazdag stukkóval vannak díszítve, stílusuk azonban Ferenc József 1887-i látogatásának idejére vall. A fehér ajtók, faburkolatok aranydíszei Louis XVI. stílusuak, a copfba hajló rokokónak alkotásai, jellemző megszelídült rocaille- és feszton-díszeikkel. Az álló karosgyertyatartók is a gubernátor korára vallanak. A középső teremben függ a Márgai által említett, Szebenből való gyertyatartó; nyolckaros, gazdagon csipkézett, valóban gyönyörű rokokó-darab. Az ettől balra eső terem csillárja a Bonczhidáról annak idején behozott gyertyatartók egyike (a párja a bonczhidai gróf Bánffy-kastély egyik dísze). Igazi barok nagyszámú, csillogó üvegfüggőivel. A kályhák és egyéb berendezés különböző korból valók.

Ferenc császár és Karolina császárnő 1817-i kolozsvári látogatásának emléke a főhomlokzati erkély két középső ablaka közé emelt feliratos empire-emléktábla. Antik formákban tartott párkányzatú tábla, tetején szárnyas, pálmaágas babérkoszorura támaszkodó s másik kezében harsonát tartó nemtő fekszik. A tölgyfakoszorús posztamensen két keresztbefektetett égő fáklya pihen.[102] A nemtő mintázása nem vall nagy mesterre, esetlen, merev, figurális és sztatikai megoldása kezdetleges. Alkotója eleddig ismeretlen. Alatta kis rézplakett, Ferenc József 1887-i látogatásának emléke.[103]

*

Nem tudjuk, nem ismerjük, kinél tanult Blaumann, tanulmányaiban melyik nagy mester volt reá hatással. Szobrásznak indult, mint tudjuk, s művei felfogásában inkább festői, elgondolásaiban a plasztika, a fény és árny barok játéka sokkal döntőbb szerepet visz, mint a puszta architektonikus gondolat. Nyilvánvaló, hogy a barok építőművészet általános elemeit jól ismerte, de ezek nem váltak annyira egységgé benne, mint sok más — és egyben önállótlanabb — építészben. A XVIII. század stílusváltozásait nem élte végig következetes egymásutániságban, hanem ezek az időrendben következő mozzanatok sajátos és mégsem összhangtalan módon keverednek eddig ismert alkotásain: a kolozsvári Bánffy-házon, a bonczhidai kastély két erkélyes portáléján és a minorita-templom homlokzatán. Bizonyos, hogy Szebenben, Kolozsvárott s másutt Erdélyben még egynéhány épület az ő alkotása. Blaumann teljes munkásságának feltárása a későbbi kutatás feladata.[104]

A Bánffy-házban egy világias, derült hangulatú városi palota lebegett szeme előtt. A tér, a telek kötött volt számára, mintegy bele kel-

[102] Rajzát és feliratát közli Jakab Elek: *Kolozsvár tört. világosító rajzai*, X. tábla.

[103] Felirata: / I. FERENCZ JÓZSEF Ő FELSÉGE A KIRÁLY / EZEN HÁZBAN LAKOTT 1887 SZEPTEMBER 23—25 / MELY IDŐBEN ENNEK TULAJDONOSA / LOSONCZI BÁRÓ BÁNFFY GYÖRGY FOGADTA. /

[104] Tanulmányunk már sajtó alatt volt, mikor Dr. Julius Bielz úr a következőket közölte velünk Blaumann szebeni *szobrászi* tevékenységére vonatko-

lett komponálnia a környező házakba a palotát. Ez érzik is a kissé zsúfolt, szűk főhomlokzaton s a belső térmegoldás ökonómiáján: minél kevesebb téren minél többet adni. Az uralkodó hangsúlyú, központi elhelyezésű, térbeívelő vonalú erkélypavillon a telivér barok gondolata, de architektonikus elemeiben már a rokokóhoz hajlik. A karcsú oszlopok, fellazított faltömegek, tág ívelésű ablakok nem az érett barok súlyos, monumentális pompáját, hanem a rokokó világias könnyedségét képviselik. Az alkonyuló XVIII. század bélyege ez, a sávos földszíntű, lizenákkal tagozott emeletű homlokzat hagyományai mellett a sok díszítő elem: a ballusztersorok, a párkányzatok sokrétű rajza, jellegzetes német rokokó előadásban. A tető szoborcsoportozatai az olasz barok maradandó hagyománya; a görög istenszobrok a kor allegorizáló-mitológiai érdeklődéséről beszélnek. Az attika szallagfonatos dísze már a tereziánus művészet tipikus jegye s mily sajátosan jelképezi a két felváltva ismétlődő Louis XV. és Louis XVI. urna az egymást követő stílárnyalatok sajátos keveredését! Az érett barok, a rokokó és a Louis XVI. stílus (amely utóbbi tudvalevőleg a Habsburg-birodalom országaiban sajátos, úgynevezett „copf" jellegű), alapjában véve egyazon stílus különböző árnyalatai, egészen az új klasszicizmusig s szigorú határvonal csak teoretikusan és kronológiailag vonható. Blaumann elméletileg nem képzett. Igy keverten olvasztja magába a különböző hatásokat s előnyben részesíti a plasztikai jelleggel bíró mozzanatokat. Hatással volt reá kétségtelenül Szeben is, a szász késő-gotika, a homlokzati balkon tetőzetének lejtős megfogalmazásában. Az aránytalanul magas, súlyos mansardtető is sajátos ellentmondás a könnyed, fellazított homlokzathoz képest. Ez a jelenség, Bánffy Miklós gróf megfigyelése szerint,[105] az erdélyi barok sajátos vonása. Az aránytalanul magas tetőszerkezet így mintegy hagyománya a transsylván építkezésnek (gondoljunk csak az ákosi vagy harinai templomra!).

A Bánffy-ház nem sorolható a tereziánus-jozefinista barok úgynevezett provinciális alkotásai közé. Annál sokkal kiemelkedőbb. A főhomlokzat reprezentativ, festői-plasztikus és rokokó ízű. Az udvar komoly, ünnepélyes loggiái megragadó hatásúak, még a hátsó front közeledik a copfhoz legjobban. Blaumann nem szigorú szellem; méréseink egész sereg pontatlanságra és szimmetriátlanságra jöttek rá; a homlokzati urnák felcserélése sem mutat az építészet szabályaihoz és természetes ritmusához való szigorú ragaszkodásra. Barok alapfelfogását mindamellett más munkáiban is megőrzi. A bonczhidai erkély ívelése a kolozsvári házéra üt s ugyanezt a hajlékony, térbeívelő megoldást képviseli a minorita-templom homlokzata. Bonczhidán mintegy kikristályosítva, a kastély előkelőségéhez való szerencsés hozzásimulásban jelennek meg

zólag: A Bruckenthal-múzeumban egy kis ólomtábla őriztetik, melynek felírása szerint Blaumann epitáfiumokat készített Daniel Edl. v. Clockner (†1754), Samuel v. Dobosi (†1759), Petrus Binder v. Sachsenfels (†1768) és Michael Czekeli v. Rosenfeld (†1770) számára. Ezen epitáfiumok a szebeni ev. plébániatemplomba vannak befalazva. „*Korrespondenzblatt für siebenbürgische Landeskunde*", Jg. XXXVIII. 1915, S. 19.

[105] Nagybecsű szóbeli közlése.

Blaumann oszlopai, balluszterjei, szobrai kecses megoldásával és dekoratívitásával. A minorita-templom már szigorúbb, nem szobrászi, erősebben hajlik a klasszicista tagozás felé; derűs, hajlékony és harmónikusan komponált, de a dekoráció hiánya az idők változásának szele. Lehetséges, hogy nem Blaumann fejezte be.

Blaumann hajlékony, ötletes és művészi szellem volt, s hisszük, hogy az elkövetkezendő kutatás csak megerősíti véleményünket eddig ismeretlen művei feltárásával. Nem kétséges azonban, hogy fő munkáját ismerjük, amely az erdélyi XVIII. századi építészet sok sajátos vonását tükrözi vissza: a különböző stílelemek önkényes egybeolvasztását, az architektonikus pedantéria hiányát s a dekoráció találékony játékát, amelyeknek valami transsylván komolyság ad sajátos helyi jelleget. Nagyúri ízlés, teremtő akarat, önálló művészegyéniség és sajátos helyi stílus szerencsés találkozása a kolozsvári Bánffy-ház, Erdély egyik legjellegzetesebb műemléke.

Dr. Biró József.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Szenczi Molnár Albert halála ideje.

Magyar multunk e nagy alakjának eltávozását már csaknem két évszázad óta találgatják a nélkül, hogy a biztos időpontot megállapították volna. Figyelmen kívül hagyva a régibb írók (Bod Péter,[1] Horányi Elek,[2] Benkő József,[3] Szathmári Pap Zsigmond,[4] majd Toldy Ferenc[5]) találgatását, illetve azt a megindokolás nélküli állítását, amely 1629-től 1634-ig terjedő időközbe helyezi Molnár halála idejét, a határkörnek biztos és kifogástalanul helyes meghúzását egyedül csak Dézsi Lajosnál találjuk meg.[6]

Dézsi Tályai Z. Márton kolozsvári volt scholamester, azidétt leydeni akadémiai hallgató 1632. VI. 26.-án, illetve 1634. V. 26.-án nyomtatásban kiadott munkáinak ajánló sorait használta fel meghatározása alapjául. Ugyanis ajánló sorai szerint Tályai e műveit a serdülő kolozsvári kálvinista egyház névszerint felsorolt több oszlopának ajánlotta, akik közül az első munkában megnevezett Szenczi Molnár Albert neve az utóbbiból már kimaradt. E körülményt összevetve Suri Orvos Mihálynak egyik régebbi keletű levelére maga Molnár által 1633-ban írt feljegyzésének időpontjával, jogosan tételezhette fel Dézsi, hogy Molnár Albert az 1633—1634. V. 26.-i időközben halt meg.

Időrendben ezután Oláh Gábor hívta fel a figyelmet[7] Medgyesi Pál *Praxis pietatis* c. műve ajánló levelének Molnár Albertre vonatkozó soraira.[8] E szerint Molnár 1633-ban „az keresztyén patronus uraktul collecta gyűjteni" járt többek közt Ecseden, majd Debreczenben is. A körút végezte után pedig hazatérve Erdélybe — „nem sok idő mulva, halála előtt csak hamar" még levelet küldött Keresszegi István tiszántúli ref. püspöknek s kéziratot Medgyesinek. Medgyesi e sorainak közelebbi időhatározó vonatkozását először Zoványi Jenő hangsúlyozta olyan értelemben,[9] hogy Molnár (a hosszabb időt igénybevevő körút után) legkorábban ha az 1633. év vége fele halt meg.

Zoványi következtetése eleddig a legkifogástalanabb alapon a leghelyesebb eredményt érte el, — a végső korhatár megállapításánál azonban e különben igen lelkiismeretes tudósunk nagyot tévedett. Mert bár épen a Dézsi által felhasznált bizonyítékok alapján akarta a gyűrűt még szorosabbra vonni, teljesen helytelen eredményre jutott, minthogy a kiinduló pontja maga volt helytelen. Ugyanis Tályai az 1632. évi értekezését többek között Tiszabécsi P. Tamás kolozsvári első és Tiszabécsi P. István ugyancsak idevaló második papnak is ajánlotta, — Dézsi szerint azonban, aki Szabó Károly közléséből indult ki, Tályai 1634. május 26.-án keltezett értekezésének ajánlásában[10] nemcsak Szenczi Molnár Albert, de Tiszabécsi P.

[1] Magyar Athenas (1766.) 184. l.
[2] Memoria Hungarorum (1776.) II. k. 652. l.
[3] Transsilvania (1778.) II. k. 345. l.
[4] Erd. Préd. Tár (1837.) VII. füz. XXXIV. l.
[5] Magy. Költ. Kézikönyve. 2. kiad. (1876.) I. k. 119. l.
[6] Szenczi M. A. naplója, levelezése és irományai. (1898.) 397. l. jegyzetben.
[7] Irod. tört. Közl. 1905. évf. 370. l.
[8] Praxis pietatis (1636.) 4. A. levéltől 5. B. levélig.
[9] Sz. M. A. halála ideje. (Prot. Közl. 1932. évf. 122—124. l.)
[10] Régi Magyar Könyvtár III/1. k. 1503. sz.

István neve sem szerepel. Ellenben Zoványi szerint (legalább is ilyenformán értelmezem szavait) ez utóbbi névnek a következtetésből való kimaradása Dézsinek és Szabó Károlynak a tévedése. Ezen az alapon elindulva tehát, minthogy Tályai Szenczi Molnár nevét az ajánlásból kihagyta, már kellett értesülnie az ő haláláról, holott az 1634. február 7.-én már mint marosvásárhelyi első pap és esperes Tiszabécsi P. Istvánnak[11] Kolozsvárról való eltávozásáról — ugyancsak Zoványi szerint — még semmit sem tudott. Ez azt jelentené, hogy Molnár előbb halt volna meg, mintsem Tiszabécsi eltávozott volna Kolozsvárról, vagyis tehát még az 1633. évben. Csakhogy — az eredeti forrásból megállapítva — nem Dézsi, hanem Zoványi tévedett, mert Tiszabécsi P. István neve sehol sem fordul elő a Tályai *Anatome Samosatenianismi* c. könyve 1634. május 26.-án kelt ajánlásában.[12] Ennek következtében Zoványinak Szenczi Molnár Albert 1633-ban való elhalálozásával kapcsolatos csaknem minden megállapítása teljesen összeomlik.

Mindezek ellenére is Molnár Albert halála napját mégis egész bizonyossággal megállapíthatjuk.

A kolozsvári unitárius számadáskönyvekben ez adat után kutatva,[13] az 1633. XII.—1634. XI. évi egyházfiaknak a harangozásból befolyt jövedelmek csoportjába beírt következő sorai találhatók:

1634. „18. Jan(uarii) puls(atum est) R(everendo) Alberto Molnar maj(oribus) 3. vic(ibus. Fecit) f(lorenum) 1 d(enarios) 40."[14]

Az ekkor alig negyedszázada itt templommal biró kálvinistáknak nem volt sem tornyuk, sem harangjuk, úgy annyira, hogy halottaiknak ők is az unitáriusoknál harangoztattak. Ezért nem csodálandó, hogy a Molnár Albert temetésére vonatkozó feljegyzés az unitárius egyházfiak számadáskönyvéből került elő.

A temetés időpontjának e pontos megjelölése után visszatérve Zoványi fentebb tárgyalt cikkének ama szakaszára, amelyben megemlíti, hogy a kolozsvári unitárius schola seniorainak anyakönyve szerint 1633 augusztus 21-től egészen december 31-éig pestis dult Kolozsvárt,[15] — nagyon valószínűnek tartja, hogy e betegség ragadta el Molnárt is.

Fentiekből következőleg azonban a december 31-éig tartó pestisjárvány a rákövetkező januáriusban — a látszat szerint — nem ragadhatta el Szenczi Molnárt! Csakhogy itt is tévedés forog fenn. Ez azonban már nem a Zoványi részéről keletkezett, hanem az általa forrásul felhasznált „Unitárius halottak és temetések" c. cikkben Benczédi Gergely hibásan közli, illetve helytelenül vonja össze a seniori anyakönyv adatait ilyen formán: „1633. aug. 21.—dec. 31.-ig rettenetes pestis dühöngött Kolozsvárt. A diákok reggeli 8 órától estig sokszor minden órában temetni vannak s naponként 8—10-et temetnek. Az isk. főnök dec. végén megjegyzi, hogy körülbelül 455-öt temettek a diákok.[16]

[11] Régi Magyar Könyvtár III/1. k. 589. l. 1924. sz.

[12] Anatome Samosatenianismi. (1634.) 2. A. levél. (Eredetije a kolozsvári ref. koll. könyvtárában.)

[13] Itt mondok hálás köszönetet nagytiszteletű Ürmösy Károly unitárius esperes, valamint Kelemen Lajos tanár uraknak, hogy az egyházközség levéltárának e roppant becses anyagát kutatás céljából rendelkezésemre bocsátották.

[14] „Regestum Ecclesiae Claudiop. / Diaconor Georgi Lakatos et Georgi Wolman / de Bonis acceptis et exhibitis. Judcib3 Cittis / Primario Joanne Tolnay Regio vero Bened. / Henzler, Dnis exactorib3 traditum A. / M. D. C. XXXIIII. Die 4. Dec." // c. kéziratos számadásfüzet 4. A. levelén „Az Pulsatumbol ualo Jeõuedelmek perceptioia" alcim alatt.

[15] Keresztény Magvető XXI. köt. (1886. évf.) 155. l.

[16] U. ott.

Az itt közölt időpontot azonban világosan megcáfolják az alább felsorolt bizonyítékok. Mindenekelőtt a pestis kezdetének időpontja hibás. Ugyanis az unitárius egyházfiak következő feljegyzése azt egy hónappal korábbi kezdőpontra állapítja meg: 1633. „27 Julii puls(atum) e(st) juve(ni) quond(am) Coron(ensi. Habitavit) extra moen(ia). M(ajoribus) 3 vicibus." Ez alá más, de teljesen egykorú kézírással: „Hic juvenis Coronensis primus peste defunctus est et ab eo contagio lues in alios dimanavit."[17]

E dögvész kiterjedésére nézve pedig Segesvári Bálint krónikájában találunk biztos adatot: „1633. juliusban indultatott egy nagy pestis, mely tartott 1634-ig. Az kikre számot tartottam bizonyosan, az városból az thordai utszai ajtón kihordottak nro 1098, az 1634. esztendőn kivül; azon kivül az kiket az hostadból oda hordtak, és az Sz. Péterben és az hidelvi ispotályban temetének."[18]

Tehát ebből bizonyos, hogy a döghalál pusztítása még az 1634. évre is áthuzódott. De megerősít ebben az unitárius egyházfiak számadáskönyvéből[19] összeállított statisztika is, jóllehet e számadásokba csak azoknak az elhalálozottaknak a neve került bele, akiket harangszóval temettek el, vagyis, Segesvári Bálint fenti hozzávetőleges számadatait véve alapul, a pestis által elpusztítottak közül körülbelül csak az egyharmad részének harangoztak. Ennélfogva az 1633. évnek legkisebb harangozási számmal (3) bíró hónapja: július után, augusztus 35, szeptember 127, október — mint legnagyobb számú — 160 s az ezután csökkenő november 128, december 40, az 1634. év januárja pedig 28 halottal. Februárra már csak 13 harangozási szám van feljegyezve, tehát e hónapra minden bizonnyal meg is szünt a döghalál.

Zoványi valószínűnek tartja, hogy a pestis ragadta el Szenczi Molnár Albertet. E vélekedése annál is inkább lehetséges, ha elgondoljuk, hogy a 60-ik éve küszöbét taposó Molnár Albert halála előtt talán félévvel, talán még rövidebb idővel, — amint Medgyesi Páltól előbb már értesültünk, — mindenesetre hosszabb időt igénybe vevő s különösen az akkori rossz utak, meg a rázós járművek okozta fölötte fárasztó hosszú körutazást fejezett be, amire magasabb életkorban levő beteges, gyönge ember semmiesetre sem vállalkozhatott volna. Tehát Molnárnak ebben az időben feltétlenül egészséges testi állapotban kellett lennie. Némileg ezt támogatja még javakorából fennmaradt arcképe is, amely őt széles vállú, domború mellkasú, erőskötésű, egészséges férfiúnak ábrázolja. Minthogy pedig Debreczenben léte után „nem sok idő mulva" elhalálozott, legnagyobb a valószinűség, hogy valamelyes gyors lejáratú betegség, mégpedig az akkor még mindég pusztító döghalál vetett véget sokat hányatott életének.

Most már a nagy bizonyossággal megállapított halál okából kiindulva, pontosan meg lehet állapítani a halál napját is. Ugyanis, ha utánakutatunk a protestáns papirenden levő, közel e korból való egyének halálozási és temetési adatainak, úgy találjuk, hogy Alvinczi Péter kassai kálvinista lelkipásztort, aki 1634 november 22-én halt meg, ötödnapra temették el nagy pompával a kassai templomban.[20] Gyöngyösi Kiséri András kolozsvári kálvinista lelkipásztor-esperest, aki 1622. december 28-án hunyt el, nyolcad napra, vagyis 1623. január 5-én temették el ugyancsak nagy pompával a kolozsvári óvári kálvinista templomban.[21] Egészen az elhantolásig pedig minden

[17] Unit. egyházfiak 1632. XII./1633. XI. évi számadáskönyve. (Kvári unit. ekkla lev. tára.)
[18] Erd. Tört. Adatok IV. köt. (1862.) 207. l.
[19] Lásd a 14. sz. jegyzetet!
[20] Imre Sándor: Alvinczi Péter kassai magyar pap élete. (1898.) 117—118. l.
[21] Segesvári Bálint krónikája. (Erd. Tört. Adatok. IV. k. 182. l.)

nap harangoztak a piaci nagyobbik unitárius templom harangjaival.[22] Radecius Bálint kolozsvári unitárius plebános felett 1632. augusztus 22-ig harangoztak összesen tizennégy, vagyis augusztus 18-tól kezdődőleg naponta három haranggal.[23] Csanádi Pál a kolozsvári unitárius schola rector primariusa, azidei püspök számára, aki 1636. december 3-án halálozott el,[24] december 4-től 9-ig minden nap harangoztak.[25] Id. Graffius Gáspárért, a kolozsvári szász reformátusok papjáért, temetése napjáig, 1658. január 13-ig, összesen nyolc úttal harangoztak,[26] ami az elhalálozás utáni négy napi harangozásnak felel meg.

Tehát már ezekből is világosan látszik, hogy a papirendű férfiakat — a főbbrendüekkel s a tekintélyesebb polgárokkal egy sorba helyezve — rendes körülmények között több napig tartották koporsóban temetetlenül s érettük minden nap harangoztak. Már most, ha Szenczi Molnár Albert felett csak egyetlen egy napon húzták össze a harangokat, akkor abból az következik, hogy teste csak egy napig, illetve helyesebben csak másodnapig volt temetetlenül. Különben is azt látjuk Csanaki Máténak Kolozsvárt épen 1634-ben írt könyvéből, hogy kiváltképpen külföldön u. m. Angliában, Hollandiában, Velenczében igen erősen féltek a pestises betegtől. De „ez (úgy mint nem csak idegen országokban, hanem itt is az erdélyi szászok között igen közönséges) majd szenvedhető, hogy az dögös embereket nem csak magok házokból, de még városoktul is eltiltják és elrekesztik."[27] Pápai Páriz Ferenc 1687-ben mint óvintézkedést írja: „el kell távoztatni (ha lehet) minden megdöglöttekkel való közösködést, mulatást, azoknak házokban való beszállást, ruhájokban való öltözést, a szokott halottak látogatását."[28] Hermányi Dienes József életiratában az 1717. évben országosan pusztító pestissel kapcsolatosan beszéli el,[29] hogy az ilyen mirigyes betegtől féltek, sőt hatósági intézkedésre (Enyeden s Udvarhelyt) tövis-sövénnyel zárták el a megfertőzött háztól a ki- s bejutást. A koporsót is a tövisek alatt csúsztatták be. Mindenesetre sürgősen temették is az ilyen halottat.

Mint bár negativ, de az előbbieknél is jelentősebb bizonyítékképen használható fel az a körülmény is, hogy a helybeli városi sáfár-polgár aprólékos pontossággal vezetett számadáskönyvében ebben az időtájban senki nevezetes idegennek Kolozsvárra való érkezését és itt vendégül való ellátását nem találhatni.[30] Pedig, ha nem ez a veszedelmes kór vitte volna el Molnárt s ha több idő marad a temetés napjáig, föltétlenül részt vett volna ezen Geleji Katona István, a kálvinisták új püspöke, továbbá a fejérvári academicum collegium nagyhírű külföldi tanárai: Alstedius, Piscator, Bisterfeld, akik különben is magasra értékelő tisztelői voltak Szenczi Molnár Albert tudásának, munkásságának. Ezt bizonyítja a halála alkalmával Bisterfeld által írt latin sírvers és Alstedt kétsoros epicedionja is.[31]

Ezek után összevonva a különböző bizonyítékokat, nyugodt lelkiismerettel meghatározhatjuk Szenczi Molnár Albert halála okául a döghalált,

[22] Unit. egyházfiak számadáskönyve. 8. l. (Kolozsvár város ólevéltárában.)

[23] U. o. az 1632. évből.

[24] Sirköve a kolozsvári köztemetőben: II. osztály, A. tábla, 306. sz.

[25] Unit. egyházfiak számadáskönyve a kvári unit. egyházközség levéltárában.

[26] Kolozsvári ref. harangoztatógazdák számadáskönyve az 1655/59. évről. 30. l. (Kolozsvári ref. egyházközség levéltára.)

[27] Az döghalálról való rövid elmélkedés. (1634.) 97. l.

[28] Pax corporis. (1690.) 301. l.

[29] Kelemen Lajos: Hermányi D. J. emlékirata. (1925.) 71.—83. l.

[30] V. ö. a város oklevéltárában levő ez évből való összes számadáskönyvekkel.

[31] Erd. Préd. Tár. VII. füzet (1837.) XXXIV.—XXXV. l.

halála napjául 1634. január 17-ét, amely akkor keddre esett, elhantolása idejéül pedig az ezt követő napot, vagyis az adatok közt megtalált január 18-át. Temető helyére nézve pedig — bár Szathmári Pap Zsigmond egyszerű állításán kívül[32] erre nézve semmi más utalásunk nincsen — mint igen valószínűt el kell fogadnunk, hogy sírját a kolozsvári köztemetőben ásták meg, mégpedig — hozzáfűzhetjük — a mai ú. n. cigánytemetőnek azon a részén, ahol fiának, 1646. julius 25-én ugyancsak pestisben elhunyt Szenczi Molnár Jánosnak, a kolozsvári kálvinista vallású szászok lelkipásztorának sírköve még két évtizeddel ezelőtt is sértetlenül állott (a mai temetőoszályozás szerinti III. osztály A. táblában).[33]

Szathmári Pap Zsigmond szerint Molnár Albert sírját pedig akárki által is könnyen elvihető kis emlékkővel jelölték meg, amelyre Bisterfeld 20 soros latin versét vésették fel. Azonban, ha ennek egy kissé utánagondolunk, föltétlenül helyesbítenünk kell Szatmári Pap Zsigmondnak a kő nagyságára vonatkozó feltevését azon az alapon, hogy a hexameterben írt ily terjedelmű vers bizony nem fért volna el akármilyen kis kövecskére, kiváltképen pedig ismerve e vésetek természetét, miszerint a kő déli lapján az életrajzi utalásokat is tartalmazó emlékversnek, az északi lapon pedig a részletes életrajzi adatoknak föltétlenül el kellett férniök. (Ez az utóbbi lap esetleg üresen is maradhatott a hozzátartozók számára, de semmiesetre sem oszthatta meg a déli lap emlékversét.) Valószinű tehát, hogy sírja fölé az ekkor általánosan szokásos nagyobb méretű kőkoporsót helyezték emlékezetképen, amelyet azután az idő viszontagságai már egy évszázad eltelte alatt, sajnos, elpusztítottak. Igy ment azután feledésbe halála ideje is, mert nem volt, ami azt állandóan emlékezetben tartsa.

Herepei János.

[32] U. ott.

[33] Herepei János: Szenczi Molnár János. (Erd. Helikon I. (1928.) évf. 142. l.) és Kohn H. — Zsakó Gy.: A kolozsvári házsongárdi temető sirkövei. (Erd. Múz. 1911. évf. 300. l)

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

Jelentés

az Erdélyi Múzeum-Egyesület megbízása és a Műemlékek Bizottsága Erdélyi Osztályának engedélye alapján Makfalva és a vele szomszédos Székelyszentistván—Csókfalva községek határában 1932. év július havának 3—15. napjain végzett régészeti kutatásokról.

Makfalva nagyközség telepedési vonala, amely a Kisküküllő jobb- és balpartján, annak felső folyásánál, a szovátai-parajdi sóvidék közeli szomszédságában terül el, a folyó kanyarulataiba mélyen beszögellő hegyláncaival mind a természet-nyújtotta vízi és vízmenti úton, mind a vízválasztók átjáróin kizárólagosan uralkodik. Bár a Kisküküllő völgyének e szakasza a fent vázolt adottsága révén minden korban alkalmas lehetett a letelepedésre, régészeti szempontból mégis fölötte szegénynek és kevésbbé változatosnak bizonyult. Lehetséges azonban az is, hogy a jelen kutatásnak azért nem lehetett meg a kívánt eredménye, minthogy a bolygatatlan lelőhelyek a rövid idő által megengedett legszorgosabb nyomozás ellenére is még mindig lappanganak.

E vidékről eleddig a régészet szempontjából csak a br. Orbán Balázstól *A Székelyföld leírásá*-ban (IV. köt. 25. l.) leírt vármaradvány, valamint a Szolokma felé irányuló oldalvölgyben az 1908. évben előkerült szkitha bronztükör (Roska: *A Székelyföld őskora*, „Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára", 303. l.) volt ismeretes.

Kutatást sem folytatott e tájon eleddig senki sem. Dr. Ziegler Albert földbirtokos volt az első, akinek feltünt a föld felszínén itt-ott előforduló préhisztorikus cserép, továbbá a víz által kimosott ősállati fogak s a várhegy oldalában talált középkori pallós.[1]

Végigkövetve tehát mindazt a helyet, amelyet Ziegler úr, vagy a helyszíni nyomozás megjelölt, a régi emlékeknek erősen bolygatott halvány nyomát lehetett csak megtalálni, vagyis jelen kutatás csak a régészeti statisztika számára szolgáltathat egyes adatot a nélkül, hogy azokból mélyebb következtetéseket lehetne levonni.

1. Makfalva: Kövesdomb.

A községtől délnyugatra a Kisküküllő folyó jobbpartján, a völgyet nyugati irányban határoló hegysor „Kövesdomb" nevű s Dósa György földmivelő tulajdonában levő elődombjának meredek oldalában leszakadó vízmosásos

[1] Itt hangsúlyozom, hogy csak dicséret illeti dr. Ziegler Albert úr önfegyelmezettségét, hogy, bármennyire is kedveli a régészetet, nem maga kísérelte meg hajdani kincskeresők, földet mivelők és házat építők által amúgy is teljesen felturkált lelőhelyek további megbontását, hanem a talált tárgyakról illetékes helyen jelentést tett s kérte azoknak kiküldött által való felülvizsgáltatását. Ő maga pedig önzetlenül gondoskodott a kiküldött lakásáról és teljes ellátásáról. Hasonlóképen cselekedett a szentistváni ref. lelkipásztor, Györke János úr is. Mindkettőjüket hálás köszönet illesse dr. Kántor Lajos titkár úrral együtt, mint akinek köszönhető, hogy az EME-nek hosszú idő óta első ilynemű életmegnyilvánulása végre lehetségessé vált. Hangsúlyozni kívánom még dr. Daicoviciu C. egyetemi tanár, műemlékbizottsági titkár úrnak az ásatási engedély megadása körül tapasztalt jóindulatát.

„Fűpatak" jobboldali falának agyagpalás rétege fölötti márgarétegből a koratavaszi olvadás a mammut 2 darab hátsózápfogát és könnyen málló agyarrészletét mosta ki. Ezek közül az egyik alsó jobb-hátsó zápfogat Ziegler Albert úr ajándékából az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyüjteményében elhelyezés céljából magammal hoztam.

A három méter mélységre s közel ugyanannyi szélességben és hosszúságban végzett kutató ásás azonban az ősállatnak semmi maradványát nem fedte fel. Ennek magyarázata talán a késő-tavaszi árvizek miatt bekövetkezett földsuvadások okozta rétegeltolódásokban keresendő.

2. Makfalva: Lok.

A községtől északkeletre közvetlenül a Kisküküllő balpartján, arra merőlegesen emelkedő „Lok" elnevezésű dombon a „Szöllő-uta" alján a „Nagyomlás"-ban martomlás következtében leszakadt és teljesen tönkretett s ugyanazon évben pusztított árvíz által elmosott telep egynehány rézkori típusú edénytöredéke került elő. Az egyes cserépdarabokat durvább iszapolású, de jól kiégetett vörös, barna, fekete, részben bevont és símított felületű oldal és peremrészek alkotják. Egyedüli diszített elemük a rátett borda ujjbegy- és pálcika-benyomkodással díszítve.

3. Makfalva: Várhegyese.

Ugyancsak a Kisküküllő balpartján, a községtől keleti irányban elterülő Várhegyesén feküdt az Orbán Balázs által is leírt vár. Tekintettel azonban arra, hogy nemcsak a hagyomány tartja, de a helyszíni előzetes szemle is már bebizonyította, hogy a várfal köveinek nagy részét az elmult évszázadok folyamán, még a földből is kiásva, a falubeli egyházi és világi épületek építésére elhordották, első pillanatra is látható volt, hogy a hegytetőt borító erdő letarolása s a várterület teljes mértékben való kiásása nem fizetné ki a rája fordítandó nagyobb költséget, úgysem hozván meg az óhajtandó eredményt. Mindezek alapján a végzett munka csak a vár térképezésére, a várságnak és a várfalnak egy-egy helyen való átvágására s a vár belsejében egy-egy hosszanti és széltében irányított kutató árok megásására, valamint a várpiac nyugati végében elterülő terazzo-szerű réteg kitisztítására szoritkozott.

A Várhegyese csúcsának északkelet-délnyugati tengely irányában ívelő ellipszis formája van, s ezt az alapformát átvette maga a vár is. A várat tulajdonképen két védelmi vonal alkotta: egy belső falgyűrű s egy ezzel párhuzamosan kiképzett sánc. Ezenkívül védelméül szolgált a hegycsúcs körösköruli meredeksége, míg a dél-délnyugati irányú szomszédos csúcs áthidalásául szolgáló enyhén süllyedő nyakoromzatnak ma is felismerhető átvágásával mintegy a harmadik védelmi vonalat alkották meg.

A vár belsejének méretei: hossz-tengelyének irányában 32 méter, míg legnagyobb szélességének átmérője 17 méter 20 centiméter. Ezt a területet határoló, ma már csak az északkeleti oldalon teljes hosszúságában meglevő alapfal képezhette vizsgálódásunk biztosabb alapját. A meglevő falkanyarulat derekán 80 cm. szélességű, 400 cm. hosszúságú átvágással a legmélyebb alapozásig 91.5 cm. mélységig takarította ki a földet az ásó. A talaj itt következőképen rétegződik: felülről számítva mintegy 20 cm.-ig tiszta humusz, ezalatt további 20 cm.-ig humusszal vegyült agyag, míg alatta tiszta agyag következik. A fal átmérője itt 157 cm. Építő anyaga: folyami nagy kavics, valamint homokkő. Mindkettőt a víz állandó romboló munkája következ-

tében a Küküllő medre hordja össze ma is a legnagyobb mennyiségben. A fal anyagában itt-ott arragonit is fordul elő, amely a nem messzi Korond vidékéről került ide. A köveket megdolgozatlanul kötőanyag nélkül „opus incertum" módjára építették egymásra. A föld felszíne felé azonban ma már sehol sem emelkedik a fal.

A várfal alatt elhuzódó sánctól mintegy 50°-os meredeken 520 cm.-re emelkedik ki a várat koronául viselő hegycsúcs, míg lent a tulajdonképeni sánc mintegy 410 centiméternyi szélességben húzódik el. Ennek árkolását átvágva, legnagyobb, vagyis középen 140 cm. mélységig színeződik a föld, míg a tiszta agyagtalajt elérhetjük. Mint ma, itt vezetett el egykor is az út, amely a dél-délnyugati irányból a szomszédos hegycsúcs felől huzódó nyakoromzaton keresztül a várat északkelet felé megkerülve s az északi csúcsnál megfordulva oly irányban haladt fel a várba, hogy az itteni csekély emelkedést megmászó embernek jobboldalával kellett a vár felé fordulnia.

A vár belsejét kik és miképen használták fel lakó- és védelmi helyül, a terület teljes bolygatottsága miatt ma már megállapítani nem lehet. A várpiac délnyugati oldalán nagyobb mélyedés mutatkozik, amelyen keresztül délnyugat-északkelet irányban huzott kutatóárok egypár rendszertelenül fekvő, durván iszapolt, korongolatlan, vastagfalú cseréptöredéket hozott napvilágra.

A másik kutató árok épen a vár szívében északnyugat-délkeleti irányban 320 cm. hosszúságban s az erdő fái által kormányzott, de középarányosan 75 cm. szélességben ásatott ki. Itt is rendszertelenül, minden rétegződés nélkül, különböző, átlagosan azonban 30—40 cm. mélységből egy és ugyanazon technikájú és típusú edénytöredékek kerültek felszínre. Ezek korongolatlan, vörös és rózsaszínű, általában véve díszítetlen cserepek, egy nagyobbbacska bögre peremes oldalát kivéve, amelynek nyakától lefelé hosszanti irányban ráhelyezett benyomkodásokkal díszített keskeny bordadísz ered. Agyagpereszlen, símítókő s állati csontok egészítik ki e lelettárgyakat. Ugyancsak itt került elő, egy jóval későbbi korra való úgynevezett „szláv" edény peremes töredéke.

A vár belsejének északkeleti sarkában a bejárat mögött római jellegű nyomokat tárt fel az ásó. A mondott sarokra merőlegesen húzott árok mintegy 30 cm. mélységben kisszemű kaviccsal és kevés cserépdarabbal összekevert 8 cm. vastag mészréteget fedett fel, amely a maig meglévő mintegy 70—90 cm.-es négyzetformában kétségtelenül kunyhó (őrszoba) padlójának tartozékául szolgált. Ugyaninnen való egy római-kori bögrének kis peremrészlete.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a korra nézve 3 ezer év körüli vár talán minden időben lakott terület volt. Ezt bizonyítja a lábjából előkerült s Ziegler Albert úr ajándékozásából szintén e Múzeum birtokába jutott nagy, kétélű pallós, amely egyenes keresztvasával, nyelének nagy lapos gombú végződésével a XIII. sz. végére, illetve a XIV. sz. első felére utal.

4. Csókfalva: Várdombtető.

A Makfalvától délnyugati irányban fekvő Székelyszentistvánon—Csókfalván, mint a Küküllő völgyében s e völgyet határoló hegyek folytatásában, ugyanazon kultúra, illetve annak azonos emlékei kerültek felszínre.

Ugyanannak a hegyvonulatnak, amelynek egyik pontján a makfalvi Várhegyese terül el, Csókfalva határában a Várdombtető emelkedik. E helyen is kétségtelenül megállapítható e hegynyulványra vezető nyakormon

eszközölt egykori nyeregátvágás. Megállapítható némely helyen a meredek hegy tojásdad alakú csucsát körülövező földsánc maradványa. Várfalra azonban több helyen is megásott kutatóárokkal sem lehetett ráakadni. Igaz ugyan, hogy e terület későbben hasonlóképen erős bolygatásnak volt kitéve úgyannyira, hogy a történelemelőtti leletekkel a római jellegű emlékek csaknem mindenütt egyszerre, egy zavart rétegben fordultak elő.

A Várdombtető délnyugati végében kelet-nyugati irányban húzott árok által feltárt rétegződés 29 cm. vastag sárga homokos-televényföld alatt 24 cm. vastag tiszta, fekete televényföld-réteget mutatott, amelynek aljában az alatta levő sárga homokba mélyített alapú, tűz által elpusztult 170×154 cm. átmérőjű kunyhó maradványai: égett agyagrönkök, faszén, csontok, durva iszapolású barna és vörös alapszínű díszítetlen cseréptörmelékek kerültek elő. Más helyen, de különösen a föld felszínén s a Várdombtető aljában elterülő szántóföldeken igen nagyszámú római jellegű cserépedény található a közönségesebb típusoktól miben sem eltérő példányok töredékeiben. Tekintettel azonban arra, hogy e hegy már hosszú idő óta legelő s még előbb szántóföld is volt, vagyis a földet itt erdő nem kötötte, a víz munkája e helyen még az emberi kéznél is nagyobb pusztítást vitt véghez.

E szórványos leletek közül megemlítendő a föld tulajdonosától, ifj. Kovács D. András kisgazdától, itt talált s most az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek ajándékozott, belül üreges, szemölcsös vasbuzogány feje.

5. Csókfalva: Fenesbüke patak balpartja.

A Várdomb aljában folyó Fenesbüke patak balpartján levő egymásmelletti kb. 2—2.5 m. magas nyolc szabályos domb egyikének átvágásával bizonyságot nyertünk a néphit amaz állításával szemben, hogy e dombok temetkezési helyeket jelölnének. Ugyanis megállapítható volt, hogy ezek hegysuvadás következtében keletkezett természetes alakulatok.

6. Csókfalva: Kozmáné.

A makfalvi—csókfalvi hegyvonulat középtagozatában, a csókfalvi határnak a szentistváni határral való érintkezési pontján elterülő „Kozmáné" nevű hegyen suvadás következtében előállott nagy szakadék délnyugati oldalában a partból kiállólag cserépdarabok váltak láthatókká. Itt egy 2×2 méter területű föld-lefejtés következő rétegződést mutatott: 26 cm. vastag humusz alatt 15 cm. vastag homokkal keveredett humusz, ez alatt pedig bolygatatlan homokréteg. A közbülső 15 cm. vastag réteg tartalmazta az egykori kultúra emlékeit. Közvetlenül a hegyszakadék mellett 200 cm. szélességben s mintegy 40 cm. mélységig vékony, 4—5 cm. vastag agyagtapaszrétegen sorjában 18 darab kisebb-nagyobb összeomlott edénynek a suvadás által megfélegesített darabjai, továbbá egy kevés szuvatrönk (háztapasz) került elő. Mindez kunyhó belsejére, illetve tüzhely-patkára utal.

Az edények túlnyomó része belül vörös, kivül fekete, hornyolt díszítésű, vastagfalú, rossz iszapolású és égetésű, jobbára nagyobb méretezésű. Közülök különösen egyiknek oldalfala — a nehézkes, rossz anyag dacára is — tetszetős formát mutat, hosszú, lefelé szűkülő nyakától kiindulólag erősen kivállasodott s attól kezdve az alj felé erősen ívelő urna-típusú edény darabjai, amelynek külső tagolása barázdás dinnyére emlékeztető ormós és hornyolt összetett díszítés. Mindez kizárólagosan a kora-vaskor „Villa Nova" névvel jelölt alperiódusának jellegzetes sajátságait tünteti fel.

7. Székelyszentistván: Kozmáné.

A Csókfalvánál leírt suvadásnak északkeleti oldalán, amely már a szentistváni határhoz tartozik, ugyancsak „villa nova"-i típusú edénymaradványokat tartalmazott, erősen megbolygatott teleprészletet tárt fel az ásó. Ugyancsak réteg megállapíthatása nélkül többek közt egy, a perem fölé magosan kiemelkedő fülű, barnás szürke színű finomabb kidolgozású csupor nagyobbacska peremes, füles oldaldarabja került ki. E típus, bár már a bronzkorban veszi eredetét, nagyobb virágzásban mégis a vaskori emlékek közt található. Jelen esetben ide utal típusán kívül a leletkörülmény is.

8. E telepmaradványtól északra, vagyis a lejtőn lefelé haladva, de ugyancsak a suvadás mentén homokos-agyagos földben 110 cm. szélességben s ugyanolyan mélységre kitapasztott katlant fejtett ki az ásó és kés. A katlan lefelé-fordított gömbölyű formájú kucsmát s ennek tetejére helyezett még egy fiókkucsma-formát mutat, aljában vékony fahamu- és szénréteggel. A katlanban három edényke foglalt helyet: rossz égetésű, rossz iszapolású, korongolatlan, egyet kivéve díszítetlen példányok. A díszített edény hornyolásos, azonban mind az edénykék kidolgozása, mind anyagösszetétele teljesen eltér az előbbi, „villa-nova"-i tpustól s határozottan korábbi időre, a bronzkorra utal.

9. Közvetlenül e terület alatt lejtősen elterülő szántóföld felszínén nagy területen szétszórva igen sok bronzkori-típusú cseréptöredék található. Ugyanitt leltek szentistváni földmívesek 2 darab ép bronz tokosvésőt a szokásos ovális szájjal s a megerősítésül szolgáló kis fülecskével. Ezeket azonban nem sikerült megszerezni a tulajdonosok kapzsisága miatt.

10. Vegyes.

A fenti leleteken kívül még az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyüjteménye számára ajándékozott dr. Ziegler Albert úr egy darab török-típusú XVII. századvégi pisztolyt s egy darab valószínűleg bronzkori készítésű csiszolt kőeszköznek közép-tagját. Ez utóbbinak lelőhelye azonban Nagyajta község.

*

A fentiekben van szerencsém megbizatásom ideje alatt végzett munkámról és annak eredményéről összefoglalólag beszámolni, hangsúlyozva még egyszer azt, hogy e szűk korhatárok közé szorított s ma már erősen bolygatott egyes telepedések feltárt emlékei kizárólag csak az őskor újabb szakaszainak, valamint az ó- és középkornak statisztikáját gyarapítják.

Úgy látszik tehát, hogy az emberi művelődés nyomai e környéken a rézés bronzkorral jelentkeznek először annál is inkább, mert a kőkorok és az átmeneti időszak számára nélkülözhetetlenül szükséges kemény kőzet e tájon egyáltalán nem fordul elő. Némileg ezt támogatja az e vidékhez tartozó Erdőszentgyörgyön szórványosan lelt s szóbeli leírás alapján megismert bronzkori bögrék és bronztárgyak előfordulása is. Jellegzetes korhatározóképen szerepelnek még a szkita-periodushoz közelkorú „villa nova"-i telepedés maradványai, valamint a Kisküküllő külső, vagyis balpartján végighuzódó hegyélen, úgy látszik, folytatólagosan megjelenő római kori védelmi vonal őrhelyei. Végül a középkor magyar vonatkozású emléke is jelentkezett.

Herepei János.

BIBLIOGRAFIA

Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája. 1932. év.

Összeállította: **Dr. Ferenczi Miklós.**

Az erdélyi magyar irodalom ez évi számbavételekor, mint az már évek óta történni szokott, panaszkodnom kellene. Ez alkalommal azonban a megszokott panaszkodás elmarad, mivel az 1932. évi termelés semmivel sem maradt el az előző évitől, pontosan elérte az 1931. évi eredményt. Ez a 240 mű, melyről bibliografiánk számot ad, az erdélyi magyarság számarányához és kulturális szükségletéhez képest ugyan vajmi kevés, de az a körülmény, hogy gazdasági szempontból az 1931. évnél rosszabb 1932. esztendőben elértük az előbbi év mennyiségét, elhallgattatja panaszszavunkat. Be kell vallanom, hogy — mikor a számadatokat összeállítottam — nekem magamnak is meglepetés (hozzá kell tennem, hogy kellemes meglepetés) volt ez az eredmény, melyből azt lehetne következtetnünk, hogy elértük a mélypontot, ha nem kellene számolnunk a következő évben a már most előrelátható csökkenéssel.

1932. évi bibliografiánk *257 (257) címszót ölel föl* és 17 gyűjteményes összefoglaló címszó levonásával *240 (239) műről számol be.* Tartalom szerint csoportosítva az anyagot, a következő adatokat nyerjük:

I. Szépirodalom	37 = 15·5%	(47 = 19·5%)
ebből a) Verses művek	5 = 13·5%	
b) Szépprózа	23 = 62·0%	
c) Színdarabok	9 = 24·5%	
II. Tudományos és ismeretterjesztő művek	73 = 30·5%	(69 = 29·0%)
III. Vallásos irodalom	20 = 8·3%	(22 = 9·0%)
IV. Tankönyvek	10 = 4·0%	(25 = 10·5%)
V. Törvények, rendeletek, szabályok	27 = 11·2%	(5 = 2·0%)
VI. Időszaki irodalom	46 = 19·3%	(46 = 19·5%)
ebből a) Évkönyvek, jelentések, jegyzőkönyvek	9	(11)
b) Iskolai értesítők	10	(6)
c) Naptárak	27	(29)
VII. Különfélék	27 = 11·2%	(25 = 10·5%)

(A zárójel közé tett számok az 1931. évi eredményeket mutatják.)

A szépirodalmi művek újabb csökkenését állapíthatjuk meg s ez a megállapítás már valóban elszomorító. Az 1923—1928. években ennek a csoportnak az adatai százon felül voltak s most $^1/_3$ részére esett le. A százalék szerinti összehasonlításnál is jelentékeny, csaknem 50%-os apadás mutatható ki. Ezzel szemben a „Tudományos és ismeretterjesztő művek" csoportja némi kis emelkedést mutat. Jelentékenyen apadt a tankönyvek rovata, a törvénykiadványok száma viszont ötszörösére emelkedett. Ennek oka főleg a mezőgazdasági adósságok rendezéséről szóló törvény különféle fordításaiban rejlik. A többi csoportok számadatai körülbelül megfelelnek az előző évi eredményeknek.

*-gal jelöltük az erdélyi szerzőknek Magyarországon megjelent műveit, melyek száma 9 (13)..

Az 1932. évi eredménnyel az erdélyi magyar irodalom termelése *az 1919—1932. években 4277 darabot tesz ki.*

I. SZÉPIRODALOM.

a) Verses művek.

A *havas balladái.* Román népdalok, dalok és románcok. Az eredeti versmértékben fordította *Kádár Imre.* Kolozsvár. 8° 64 l., 2 lev. Az Erdélyi Helikon kiadása. (Minerva rt.)

Lobstein Rudolf, D. A „Tegnap." Versek. Cluj, év n. 8° 42 l., 1 lev. Grafic-Record.

Molnár Sándor. Álarc nélkül. — uj versei. Tg.-Jiu, év. n. 8° 64 l. Tip. Miloşescu.

* *Reményik Sándor.* Kenyér helyett. Versek. Budapest. 8° 44 l., 1 lev. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. (Első Kecskeméti Hirlap kiadó és Nyomda Rt.)

Vas Anna, K. Mindnyájunk élete. — verseskönyve. Arad. 8° 136 l. Tip. Lovrov & Co.

b) Szépprózа.

(Regények, elbeszélések, mesék, stb.)

Bárd Oszkár. Liszt. Szinpadi regény. Kolozsvár. 8° 243 l.; 1 mell. Erdélyi Szépmíves Céh. (Minerva rt.) (Erdélyi Szépmíves Céh. VI. sorozat. 7—8. sz. könyv.)

Daróczi Lajos. Gyeptörés. Regény. Oradea. 8° 100 l. Sonnenfeld rt.

Demel Edwin. A Loreley kalandja. Fordította: *Kostyala Árpád.* Temesvár. 4° 32 l. (Temesvári Hirlap Regények. 29. sz.)

Dumas Sándor, id. A gályarab. Regény. Arad, év n. 16° 127 l. „Aradi Ujság" kny. (Az Erdélyi Friss Ujság Kis Regénytára.)

Edelmann Hédi. Fáradt emberek. Novellák. Oradea, év n. 8° 109 l., 1 lev. Adolf Sonnenfeld S. A.

Hellermann, Helma v. Ut a boldogság felé. Forditotta *Kostyala Árpád.* I.—II. rész. Temesvár. 4° I. rész. 32. l. — II. rész. 32 l. (Temesvári Hirlap Regények. 25.—26. sz.)

Kalkovits Gyula. Tűzimádók. Marosvásárhely. 8° 128 l., 2 lev. Révész Ernő műnyomdája.

Karácsony Benő. Új élet kapujában. Regény. I. II. Cluj-Kolozsvár. 8° I.: 165 l. — II.: 178 l. Erdélyi Szép-

míves Céh. VI. sorozat. 3—6. sz. könyv.)

Ligeti Ernő. Az idegen csillag. Ira Aldridge regényes élete. Kolozsvár. 8° 211 l., 2 mell. Erdélyi Szépmíves Céh. (Minerva rt.) (Erdélyi Szépmíves Céh. VI. sorozat, 15.—16. sz. könyv.)

May Károly. A karós emberek. A regényt *Nagy József* fordította. Kolozsvár. 1931., k. 8° 78 l. „Ifjú Erdély" kiadás. („Minerva" grafikai műintézet, Nagybánya.)

Mitteweider, Hans. Kisért a mult. *Kostyala Árpád* fordítása. A Temesvári Hirlap karácsonyi ajándékregénye karácsonyi lapunk minden olvasójának. (Temesvár), év n. 4° 24 l.

Nagy István. Földi Jánost bekapta a város. Szerző kiadása. Cluj. 8° 30 l., 1 lev. Tipografia „Victoria".

Nagy István. Mivé lettek? A szerző kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 15 l. Mercur kny.

Sonneborn Marlise. Gyár. Fordította: *Gárdonyi István.* I.—II. rész. Temesvár. 4° I. rész. 24 l. — II. rész. 24 l. (Temesvári Hirlap Regények. 27.—28. sz.)

Szigethy László. A fegyencbáró fia. Regény. I. II. kötet. Arad, év n. 8° I. kötet. 128 l. — II. kötet. 159 l. Aradi Ujság kny. (Az Erdélyi Friss Ujság Kis Regénytára.)

Sziklay Györgyike. Az élet. Elbeszélések. Nagyvárad. 8° 128 l. Sonnenfeld Adolf kny.

Szilágyi András. Az idő katonái. (Fülöp és Kornél.) Cluj. 1931. 8° 142 l. Rika-kiadás. Tipografia „Victoria".

Tamási Áron. Ábel a rengetegben. Regény. Kolozsvár. 8° 192 l., 1 lev. Erdélyi Szépmíves Céh. (Minerva rt.) (Erdélyi Szépmíves Céh. VI. sorozat. 11.—12. sz. könyv.)

Tüzes lelkek. Elbeszélések. Összeállitották: *Gramantik Margit* és *Dr. Görög Ferenc.* Cluj-Kolozsvár. 8° 105 l. Minerva rt.

Wallenstein, Kurt. Az államügyész bűne. Regény. Arad, év n. 16° 127 l. Aradi Ujság kny. (Az Erdélyi Friss Ujság Kis Regénytára.)

Wild, Paula. A mélység veszélyei. Forditotta: *Kostyala Árpád.* Temesvár, év n. 8° 24 l. (Temesvári Hirlap Regények. 32. sz.)

Wild, Paula. Pénz és szerelem. Fordította: *Kostyala Árpád.* Temesvár, év n. 8° 24 l. (Temesvári Hirlap Regények. 31. sz.)

Worm, Hardy. A vörös levél. Fordította: *Kostyala Árpád.* Temesvár. 4° 32 l. (Temesvári Hirlap Regények. 30. sz.)

c) Színdarabok.

Bálint Vilmos. A dúsgazdag. Bibliai színjáték 4 képben. A régi morálitást színpadra írta —. II. átdolgozott és bővített kiadás. Cluj-Kolozsvár, k. 8° 80 l. Minerva rt. (A Magyar Nép Könyvtára. 46.)

Csűrös Emilia. Csillagszállás. Gyermekszíndarabok és köszöntők. Oradea—Nagyvárad. 8° 142 l., 1 lev. „Erdélyi Lapok" kiadása.

* *Hunyadi Sándor.* Bakaruhában (és öt egyfelvonásos). Budapest. 8° 31 l. Globus ny. (A Színházi Élet 1932. 10. számának színdarabmelléklete.)

Keresztes Károly dr. Két kis székely daljáték. Sepsiszentgyörgy, év n., k. 8° 43 l. Jókai-nyomda.

László Marcella. A mesélő királykisasszony és egyéb mesék. Kolozsvár. 1930. 8° 31 l. „Az Én Kicsinyeim" kiadása. (Tip. „Urania".)

László Marcella. A mindentudó könyv. Gyermekszindarab. Oradea-Nagyvárad. 1931. 16° 33 l. Kálvin kny. (A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Iratterjesztésének Kiadványai. 1. sz.)

László Marcella. Az öreg tanító

háza. Felnőttek, vagy nagyobb gyermekek számára írt színdarab. Oradea-Nagyvárad. 16° 32 l. Kálvin kny. (A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Iratterjesztésének Kiadványai. 3. sz.)

László Marcella. Tiszteld az öregeket! A tündérek békekonferenciája. Ne bántsd az állatot! Gyermekszíndarabok. Oradea-Nagyvárad, k. 8° 33 l., 1 lev. Kálvin kny. (A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Iratterjesztésének Kiadványai. 2. sz.)

Sebesi Samu. A babonások. Falusi bohózat egy felvonásban. Cluj-Kolozsvár, év n. 8° 39 l. „Victoria" könyvnyomtató műhely. (Erdélyi Magyar Könyvtár. III.)

II. TUDOMÁNYOS ÉS ISMERETTERJESZTŐ MÜVEK.

Apostolescu Mária, Steriopolné. Alsóbbrendű testvéreink. — előadása a „St. O. Iosif" liceumból. Fordította: *Chirovicíné Erős Olga.* Odorheiu. 8° 24 l. (Az Állatvédő Liga odorhei fiókjának könyvtára. 1. szám.)

Asztalos Miklós dr. A székelyek őstörténete letelepülésükig. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 21 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 45. sz.)

Bakk József. Uj eszmék és régi igazságok. Az Erdélyi Református Egyházkerület iratterjesztésének kiadása. Cluj-Kolozsvár, k. 8° 20 l. Minerva rt.

Balogh Arthur dr. A székely vallási és iskolai önkormányzat. Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 36. évfolyamának 10—12. számából. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 16 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 39. sz.)

Balogh Ernő dr. A meziádi „Czárán" cseppkőbarlang. Különlevonat az Erdélyi Múzeum 1932. évi 7—12. számából. (Cluj-Kolozsvár), 8° 14 l. (Minerva rt.)

Balogh Jolán dr. Olasz falfestmények Gyulafehérvárt. A Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 6 l.; 1 mell. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 51. sz.)

Bánffy Miklós. Emlékeimből. Kolozsvár. 8° 170 l.; 1 mell. Erdélyi Szépmíves Céh. Minerva rt. (Erdélyi Szépmíves Céh. VI. sorozat. 9—10. sz. könyv.)

Banfi Florio dr. Filippo Scolari temesi főispán s az Oratorio degli Scolari Firenzében. Különlenyomat az Erdélyi Múzeum XXXVII. évfolyam, 1932. 4—6. számából. Cluj-Kolozsvár. 8° 9 l. Minerva rt.

Bányai János. A hargitai opálbarlang. Különlevonat az Erdélyi Múzeum 1932. évi 7—12. számából. Cluj-Kolozsvár. 8° 9 l. (Minerva rt.)

Barabás Endre. Epizódok a románság történetéből a magyar uralom alatt. — adatgyűjteménye és feldolgozása alapján közzéteszi: *Papp József dr.* Lugos. 8° 191 l. Husvéth és Hoffer kny.

Biás István, D. A Marosvásárhelyi Kaszinó száz éve. (1832—1932.) Marosvásárhely. 8° 158 l. Benkő László kny.

Biró Vencel dr. A kolozsvári piarista templom alapítása. Tóth István rajzaival. Előadás az Erdélyi Katholikus Akadémia 1932. április 12.-i felolvasó ülésén. Cluj-Kolozsvár. 8° 42 l. Az Erdélyi Katholikus Akadémia kiadása. (Minerva rt.) (Az Erdélyi Katholikus Akadémia Felolvasásai. I. osztály. 6. szám.)

Braun Dezső. Járosy Dezső élete és működése. Timişoara, év n. 8° 36 l. Hunyadi.

Csekey István. A nemzetiség bevallási szabadságának büntetőjogi védelme. Lugos. 8° 22 l. Husvéth és Hoffer kny.

Demeter Béla. Az erdélyi falu és a szellemi áramlatok. Cluj-Kolozsvár. 8° 36 l. Az Erdélyi Fiatalok ki-

adása. (Minerva rt.) (Az Erdélyi Fiatalok Falu-Füzetei. 3. szám.)

Dömötör Sándor dr. A cigányok temploma. Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 36. évfolyamának 10—12. számából. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 15 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 41. sz.)

Dömötör Sándor dr. Vida György facetiái. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 24 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 48. sz.)

Az *Erdélyi Múzeum-Egyesület* Nagyenyeden, 1931. augusztus 28—30. napjain tartott tizedik vándorgyűlésének emlékkönyve. Szerkesztette: *György Lajos.* Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Kolozsvár. 8° 115 l. Minerva rt.

Ferenczi Miklós dr. Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája. 1931. év. Összeállította: —. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 19 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 52. sz.)

Fischer József dr. A cionizmus mint modern világszemlélet. Cluj, év n. 8° 28 l. „Fraternitas" Könyv- és Lapkiadó R. T. (Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség cluji helyi csoportjának szabadegyetemi előadássorozata. II. füzet.)

Fleischer Béla dr. A modern kontrakt bridge kézikönyve. Alapismeretek. Az internacionalis irás. A Culberston rendszer ismertetése. Összeállította: —. Oradea. 8° 52 l. Sonnenfeld Adolf R. T.

Front. Le az imperialista világháborúval. Kollektiv könyv. Cluj, év n. 8° 32 l. Grafic-Record.

Gelber, N. M. dr. A zsidó kérdés három béketárgyaláson. Wien-Berlin-Paris. 1814—1878—1920. Fordította: *Strausz Béla.* Kiadja az E. Zs. N. Sz. helyicsoportja. Cluj, év n. (1931.) 8° 31 l. Fraternitas rt. (Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség cluji helyicsoportjának szabadegyetemi előadássorozata. I. füzet.)

Gelber, N. M. dr. Keresztények a zsidó fronton. Fordította és jegyzetekkel ellátta: *Dr. Kupfer Miksa.* Arad, év n. 8° 120 l. Lovrov et Co. kny.

Góbé. Uj természetrajz munkások részére. Összeállította: —. Cluj. 8° 8 l. Tip. „Victoria".

Gyárfás Elemér. A mezőgazdasági adósságok szanálása s a kapcsolatos pénzügyi törvények. — beszédei a Szenátus 1932. április 5-iki, 11-iki, 15-iki, 18-iki és 19-iki ülésein. Lugos. 8° 40 l. Husvéth és Hoffer kny.

Gyárfás Elemér. A módosított konverzió. — beszédei a Vaida-kormány pénzügyi javaslataihoz a Szenátus 1932. szeptember 13-iki, 21-iki, 22-iki, október 8-iki és 9-iki ülésein. Különlenyomat a „Magyar Kisebbség" 1932. évfolyamából. Lugos. 8° 48 l. Husvéth és Hoffer kny.

* *Gyergyai Árpád, Kissolymosi.* Új utak a fülkürt megismerésére. Budapest. 8° 24 l. Egyetemi ny.

György József, P. A Ferencrendiek élete és működése Erdélyben. A 200 éves jubileum alkalmából közreadja: —. Cluj-Kolozsvár. 1930. 8° 955 l., 1 lev. Szent Bonaventura kny.

György Lajos dr. Eulenspiegel magyar nyomai. Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 36. évfolyamának 10—12. számából. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 41 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 40. sz.)

* *György Lajos.* Kónyi János Democritusa. Székfoglaló értekezésül felolvasta a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1931. március 2-i ülésén Budapest. 8° 175 l. A M. Tud. Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága. (Sárkány Nyomda R. T.)

Hofbauer László dr. Az Erdélyi Hiradó története. (1827—1848.) Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 37. évfolyamának 1—3. számából. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 18 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 43. sz.)

* *Hory Etelka.* Erdélyi hősök Garibaldi alatt. Különlenyomat a „Napkelet" 1932. évi augusztus hó 1-i számából. Budapest. 8° 23 l. Stephaneum ny.

Imre Lajos dr. A protestantizmus és a proletariátus. Cluj-Kolozsvár. 8° 23 l. Minerva rt. (Dolgozatok a református theologiai tudomány köréből. 12.)

Iskoláink napja. I. 1932. február 7. Kiadja és iskoláink javára forgalomba hozza a nagyszebeni ref. egyházmegye Nőszövetsége. Segesvár. 16° 48 l. Markus nyomda.

Iván László dr. Világnézetünk válsága és a vallási igazság. Cluj-Kolozsvár. 8° 16 l. „Corvin" kny. (A „Keresztény Magvető" Füzetei. 7.)

Jakobovits Elemér. Ada-Káhlén és a Kazán-szorosnál. Mozaikok a N. A. C. turistáinak ezer kilométeres autóútjáról. Oradea. 8° 31 l. Sonnenfeld rt.

Jancsó Elemér dr. Az erdélyi irodalom útjai, 1918—1931. Különlenyomat az „Új arcvonal" c. antológiából. Cluj-Kolozsvár. 1931. 8° 18 l. Minerva rt.

Jancsó Elemér. Északi rokonainknál. Nagyvárad. 8° 110 l., 1 lev.; 40 mell. Erdélyi Lapok kiadása. (Szent László ny.)

Kemény Katalin. Erdélyi emlékírók. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 62 l., 1 lev. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 47. sz.)

Koleszár László dr. Parádi Kálmán alkattani megvilágításban. Serlegbeszéd, melyet a Kolozsvári Ref. Kollegium Pártfogó Egyesületének 1931. június 28-án Parádi Kálmán emlékére rendezett díszlakomán elmondott: —. Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 36. évfolyamának 10—12. számából. Cluj-Kolozsvár. 8° 7 l. Minerva rt.

Kós Károly. Kalotaszeg. Kolozsvár. 8° 174 l. Erdélyi Szépmíves Céh. (Minerva rt.) (Erdélyi Szépmíves Céh. VI. sorozat. 1—2. sz. könyv.)

Kristóf György dr. Báró Eötvös József utazásai Erdélyben. Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 37. évfolyamának 1—3. számából. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 53 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 42. sz.)

Kristóf György dr. Kazinczy és Erdély. Emlékbeszéd az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagyenyedi vándorgyűlésének díszülésén, 1931. augusztus 28-án. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 22 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 44. sz.)

Láng Ferenc dr. Egy darab Szatmár multjából. A „Szatmári Jótékony Nőegylet" története. 1851—1931. Satu-Mare. 8° 111 l. „Patria" műintézet kny.

Major László Károly. A béli református egyházközség története. A szerző kiadása. Ineu (Borosjenő). 8° 48 l., 1 lev. Ungár J. kny.

Makkai Sándor. Erdélyi szemmel. Kolozsvár. 8° 179 l., 1 lev. Erdélyi Szépmíves Céh. (Minerva rt.) (Erdélyi Szépmíves Céh. VI. sorozat. 13—14. sz. könyv.)

Maros Tamás. (Dr. Turnovszky Sándor). Marosportustól Moszkváig. I. Marosportustól Berlinig. Nagyvárad. 8° 196 l. Franklin ny.

Maurüber, Albert. Harc a hatalomért. Munkások és parasztok gazdasági közössége Romániában. A Másik Út kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 21 l. Mayer kny.

Mi a Bedő? A kapitalista racionalizálás módszerei. Kiadja az Ipari és Gyári Szakszervezetek Tanácsa, Timişoara. A kiadásért felel: *Friedmann Mátyás.* Timişoara. 8° 20 l. Tipografia Rapid.

Mikó Imre. Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés. Cluj-Kolozsvár. 8° 134 l, 1. lev. Az Erdélyi Fiatalok kiadása. (Minerva rt.) (Az Erdélyi Fiatalok Falu-Füzetei. 4. szám.)

Mikoss Aladár, beczkóvári. A katholikus egyház és a zsidó egyház. Értekezés. Fölolvasta Aradon 1932.

június 4-én —. Arad. 8° 24 l. Lovrov et Co.

* *Nagy Géza dr.* Barth theologiájának előzményei, kritikája és jelentősége. Különlenyomat a Theologiai Szemle VI. évf. 4—6. számából. Kiadja: az Országos Református Lelkész-Egyesület. Debrecen. 1931. 8° 36 l. Városi ny. (Theologiai Tanulmányok. 12. sz.)

Neuländer Ottó és *Maroevich Iván.* Útmutató a kettős könyvvitel gyors és könnyű elsajátitására. Cluj-Kolozsvár. 8° 29 l. Concordia-ny.

Oberding József György dr. A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 22 l., 1 lev. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 49. sz.)

Ocskó Lajos dr. A mélységek lelkülete. A szerző kiadása. Szilágysomlyó, év n. 8° 242 l., 1 lev. „Lázár"-nyomda.

Orvos. Gümőkór. (Tuberculosis.) H. n., év n., k. 8° 16 l.

Pártos Ervin dr. A bőrgyártással kapcsolatos betegségek. Különlevonat az Erdélyi Múzeum 1932. évi 7—12. számából. (Cluj-Kolozsvár). 8° 4 l. (Minerva rt.)

Rajka László dr. Jókai Kalandora. Székfoglaló az Erdélyi Katholikus Akadémia 1932. február hó 16-i felolvasó ülésén. Cluj-Kolozsvár. 8° 22 l. Az Erdélyi Katholikus Akadémia kiadása. (Minerva rt.) (Az Erdélyi Katholikus Akadémia Felolvasásai. I. osztály. 5. szám.)

Raste, G. I. Kis könyv a dialektikus materializmusról. II-ik kiadás. Cluj-Kolozsvár, k. 8° 84 l. Tipografia „Victoria".

„*Status Romano-Catholicus Transsylvaniensis*". De institutione catholica: —. De evolutione historico-iuridica. De legalitate iuxta leges civiles. De iure personalitatis. De canonica institutione. Cluj-Claudiopoli. 8° 40 l. Minerva rt.

* *Szabó T. Attila.* Közép-szamos-vidéki határnevek. Különlenyomat a Magyar Nyelv XXVIII. évfolyamából. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Budapest. 8° 15 l. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 50. sz.)

Szabó Imre. A zsidó Marx. Arad, év n. 8° XXX l. Tip. Reismann.

Szádeczky K. Gyula. A helvetien transgessió konglomerátja és sarmatien kavicsok Kolozsvár környékén. Az Erdélyi Múzeum Egylet Természettudományi Szakosztályának 1931, dec. 7-i ülésén tartott szakelőadás. (Kolozsvár). 8° 25.—39. l. (Minerva rt.) (Az Erdélyi Múzeum-Egyesület természettudományi szakosztályának közleményei. 1932.)

Szalay Béla dr. Székely bölények. H. n., év n. 8° 4 l.

Szendrei Mihály. Ötven év a színészetből, Arad. 8° 132 l.; 1 mell. Lovrov & Co. kny.

Szentmártoni Kálmán. A Székelykeresztúri Jótékony Nőegyesület ötven éve. (1882—1932). Kiadta: A Székelykeresztúri Jótékony Nőegyesület. Odorheiu—Székelyudvarhely. 8° 45 l. Globus-kny.

A *Társadalom* élete, 1872.—1932. Kiadatott a Társadalom fennállásának 60 éves jubileuma alkalmából. Cluj-Kolozsvár. 8° 86 l. Szent Bonaventura kny.

* *Tavaszy Sándor dr.* A dialektikai theologia a főiskolai oktatásban és nevelésben. A pápai református theologiai akadémia felkérésére a theologiai tanárok országos értekezletén Pápán, 1931. december 16-án tartott előadás. Debrecen. 8° 8 l. Theologiai Szemle kiadása. (Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület kny.-vállalata.) (Theologiai Tanulmányok, 20. sz.)

Tavaszy Sándor dr. Református keresztyén dogmatika, Cluj-Kolozsvár. 8° XII, 292 l. Minerva nyomda.

Temesváry János dr. Az erdélyi püspöki szék betöltése. (1696.—1897.)

Felolvastatott az Erdélyi Katholikus Akadémia 1932. április 12-i ülésén. Cluj-Kolozsvár. 8° 39 l. Az Erdélyi Katholikus Akadémia kiadása. (Minerva rt.) (Az Erdélyi Katholikus Akadémia Felolvasásai. I. osztály. 7. szám.)

Varga Béla dr. Az individualitás kérdése. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 52 l., 1 lev. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 46. sz.)

Vásárhelyi János. A család élete. Cluj-Kolozsvár. 8° 127 l., 1 lev. Minerva rt. (A Károli Gáspár Irodalmi Társaság Házi Kincstára. 1. szám.)

III. VALLÁSOS IRODALOM.

Értelem, erő, akarat. A leányszövetségek és fiu bibliakörök értelmi, testi és szolgálati nevelésének programmja. I. füzet. Ifjú Erdély kiadása. Cluj-Kolozsvár. 1931, k. 8° 63 l. „Fortuna" kny. (Élő Könyvek. 16. sz.)

Értelem, erő, akarat. A leányszövetségek, ifjúsági keresztyén egyesületek és fiu bibliakörök értelmi, testi és szolgálati nevelésének programmja. II. füzet. Ifjú Erdély kiadása. Cluj, k. 8° 40 l. „Grafic-Record" sokszorosító ipari szövetkezet. (Élő Könyvek. 16. sz.)

Fosdick Emerson Harry. Hit és értelem. Angolból fordította: *Szent-Iványi Sándor.* Cluj-Kolozsvár, k. 8° 14 l. „Grafic-Record".

Hitvallás. A második helvét —. Az 1566. évi első kiadás latin szövege nyomán fordította, bevezetéssel ellátva sajtó alá rendezte *Erdős József.* 2. átnézett kiadás. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° XXIX, 101 l., 1 lev. Minerva rt. (Erdélyi Református Egyházi Könyvtár. XV.)

Az *ismeretlen tanitvány* megszólal. (By an Unknown Disciple). Az angol eredetiből fordította: *Lőrinczy Dénes.* Hatęg, k. 8° 263 l. Nagy Bálint kny.

„Itt az Isten köztünk." Bibliaolvasó kalauz, 1932. Az Ifjú Erdély kiadása. Cluj-Kolozsvár, k. 8° 107 l. „Fortuna" kny. (Élő Könyvek. 11. sz.)

„Itt az Isten köztünk." Bibliaolvasó kalauz, 1933. Cluj-Kolozsvár, k. 8° 94 l. Gutenberg kny. (Élő Könyvek. 11.)

A *keresztény gyülekezet.* I. rész. Kiadja: A cluji baptista szabad gyülekezet. Cluj. 16° 32 l. Tip. „Transilvania". (Mit mond az Irás? 1. szám.)

* *Makkai Sándor.* „Nem békességet..." Evangélium és humanum. Az evangélium szociális üzenete. Evangélium és egyház. Budapest. 8° 62 l. Soli Deo Gloria kiadása. (Bethlen ny.)

Mott János. A legkeményebb küzdelem az ifjú életében. Az Ifjú Erdély kiadása. Cluj, k. 8° 15 l. „Gutenberg" kny. (Élő Könyvek. 17. sz.)

Nagy József. Krisztus és Antikrisztus Oroszországban. Az Erdélyi Református Egyházkerület iratterjesztésének kiadása. Cluj-Kolozsvár, k. 8° 20 l. Minerva rt.

Némethy Gyula dr. Esketó intelem Némethy Erzsike és Ifj. Imrik Sándor egybekelése alkalmából a nagyváradi róm. kath. székesegyház Jézus Szíve kápolnájában 1932. február 9-én elmondotta: —. Nagyvárad. 8° 7 l. Szent László-nyomda rt.

Némethy Gyula dr. Intelem ifj. Imrik Sándorék uj házának megáldásakor, 1932. augusztus 3-án Berettyóujfaluban mondotta: —. Oradea-Nagyvárad, k. 8° 7 l. Szent László-nyomda rt.

Reggeli és esti imádság. Nagyvárad, k. 8° 15 l. Szent László-nyomda rt.

Rutherford J. F. Mi az igazság? E füzet hét bibliai kérdést tárgyal. Kiadja a: Biblia és Traktátus Társulat

M. D. I., Bucarest. Bucureşti. 16° 56 l. Tip. „Cartea de Aur".

Smialy József. Rózsaesőben. Lisieuxi Szent Teréz csodatettei elbeszélések alakjában. Cluj-Kolozsvár. 1931. 16° 111 l. Szent Bonaventura kny.

„Az *Úr csodásan működik.*" Bibliaórai vezérfonal. II. sorozat. 1. füzet. IV. év anyaga. Ifjú Erdély kiadása. Cluj-Kolozsvár. 1931, k. 8° 51 l. „Fortuna" kny. (Élő Könyvek. 10 sz.)

„Az *Úr csodásan működik.*" Bibliaórai vezérfonal. II. sorozat. 2. füzet. V. év anyaga. II. füzet. Kolozsvár, 16° 48 l. Ifjú Erdély kiadása. (Élő Könyvek. 10. sz.)

Vásárhelyi János. Az Úr színe előtt. Református lelkipásztor imakönyve. Cluj-Kolozsvár. 1930. 8° 260 l. Minerva rt.

Weress Béla. „Ime az ember!" A „Ma" prédikátorának eszménye, hite és reménysége. Deva. 8° 155 l. A. Hirsch könyvkiadóvállalat.

Ziegler András. Éjjeli szentségimádás Jézus isteni szívének engesztelésére. — után magyar nyelvre átdolgozta *P. Trefán Leonárd.* Cluj-Kolozsvár. 16° 31 l. Szent Bonaventura kny.

IV. TANKÖNYVEK.

Balázs Ferenc. Kis hittan. Szerző kiadása. Turda-Torda, k. 8° 24 l. Nyomatott Füssy József műintézetében.

Bilinszky Lajos dr. Lélektan és gondolkozástan. Tanítóképzők számára. Cluj-Kolozsvár. 8° 151 l. „Corvin" kny.

Paál Elek. Az egyszeregytanítás vezérkönyve. Târgul-Săcuesc. 8° 37 l. Turóczi István kny.

Református keresztyén hitvallás. (A Heidelbergi Káté kérdéseiből és feleleteiből összeállítva.) Az elemi népiskolák VII-ik, a középiskolák III. osztályos református növendékei és a konfirmándusok számára. Második, átdolgozott kiadás. A szöveg megállapítását végezte: *dr. Tavaszy Sándor.* Revideálták: *dr. Imre Lajos* és *dr. Makkai Sándor.* Összeállították: *Pilder Mária* és *Székely János.* Kizárólagos, kötelező használatra elrendelve az erdélyi református egyházkerületben 3054—1929. ig. tan. sz. alatt. Cluj-Kolozsvár. 8° 70 l., 1 lev. Az Erdélyi Ref. Egyházkerület Iratterjesztésének kiadása. (Minerva rt.) (Az Erdélyi Református Egyház Vallásköny vei. V.)

Székely János. Vallástörténet. Református valláskönyv a középiskolák V. osztálya részére. *Dr. Makkai S.:* „A vallás az emberiség életében" c. könyve alapján. Kizárólagos kötelező használatra elrendelve az erdélyi református egyházkerületben 3054—1929. ig. tan. sz. alatt. Cluj-Kolozsvár. 8° 110 l., 1 lev. Az Erdélyi Református Egyházkerület Iratterjesztésének kiadása. (Minerva rt.) (Az Erdélyi Református Egyház Valláskönyvei. VII.)

Ürmösi József. Bibliai történetek. Ó-szövetségi rész. A népiskolák II-ik osztálya számára az új vallásoktatási tanterv szerint kidolgozta: —. Cluj-Kolozsvár. 8° 45 l., 1 lev. Minerva rt.

Vári Albert. Bibliai képek az újszövetségből. Cluj-Kolozsvár, év n., k. 8° 99 l. „Grafic-Record" kny.

Vári Albert. Keresztény egyháztörténelem. Turda-Torda. 8° 80 l., 2 lev. Füssy József kny.

Vergilius: Georgica. *Szabó András* fordítása. Előszót írt hozzá: *Tompa László.* Székelyudvarhely. 8° 133 l., 1 lev. Könyvnyomda r.-t.

Zalányi István. Neveléstörténet tanítóképzők és a tanítói továbbképzés céljaira. Összeállította: —. Kiadta: Az Erdélyi Református Egyházkerület. Cluj-Kolozsvár. 8° 159 l. Minerva rt.

V. TÖRVÉNYEK, RENDELETEK, SZABÁLYOK.

Debreczy Béla dr. és *Fülöp Kálmán.* A mezőgazdasági adósságok szanálásáról szóló törvény és végrehajtási utasítás rendszeres magyarázata különös tekintettel az erdélyi jogrendszerre. Braşov-Brassó, év n. 8° 292 l., 2 lev. Brassói Lapok könyvosztálya.

Az *Erdélyi Református Egyházkerület* Diakonissza-Intézetének szabályzata és rendtartása. Az Erdélyi Református Egyházkerület hivatalos kiadványa. Cluj-Kolozsvár. 8° 23 l. Minerva rt.

Gáspár Gyula dr. és Váradi Ödön dr. A mezőgazdasági adósságok orvoslásáról szóló (konverziós) törvény népszerű ismertetése. Oradea. 8° 15 l. Tipografia „Cosmos".

Gázszolgáltatási szabályrendelet a földgáznak Torda város területén való szétosztására. Turda, év n. 8° 23 l. Imprimeria „Arieşul" s. a.

Gázszolgáltatási szabályrendelet a Román Földgáz R. T. (előbb Magyar Földgáz R. T.) földgáz szétosztó üzemei részére. Turda, év n. 8° 23 l. Imprimeria „Arieşul" s. a.

Az 1932. év április hó 7-én kihirdetett legujabb *lakbérleti törvény* (Monitorul Oficial No. 83/1932.) valamint az 1927. és 1930. évi lakbérleti törvényekből még érvényben maradt rendelkezések és az ezekben hivatkozott más törvényszakaszok román szövége, fordítása és az új törvény magyarázata. Fordította: *Dr. Petersberger F.* Magyarázattal ellátták: *Dr. Bartha Ignác* és *Dr. Szeghő Imre.* Cluj-Kolozsvár. 8° 40 l. Minerva rt.

Az 1932. év április hó 7-én kihirdetett legujabb *lakbérleti törvény* (Monitorul Oficial No. 83/1932.), valamint az 1927. és 1930. évi lakbérleti törvényekből még érvényben maradt rendelkezések és az ezekben hivatkozott más törvényszakaszok fordítása és az új törvény magyarázata. Fordította: *Dr. Petersberger F.* Magyarázatokkal ellátták: *Dr. Bartha Ignác* és *Dr. Szeghő Imre.* Cluj-Kolozsvár. 8° 23 l. Minerva rt.

Az 1932. év április hó 7-én kihirdetett legujabb *lakbérleti törvény* (Monitorul Oficial No. 83/1932.), valamint az 1927. és 1930. évi lakbérleti törvényekből még érvényben maradt rendelkezések és az ezekben hivatkozott más törvényszakaszok fordítása. Fordították: *Dr. Petersberger F., Dr. Bartha Ignác* és *Dr. Szeghő Imre.* Cluj-Kolozsvár. 8° 15 l. Minerva rt.

Az 1932. év április hó 7-én kihirdetett legújabb *lakbérleti törvény.* 1931/117. sz. Mon. Oficial. Cluj, k. 8° 11 l. Dr. Mandel fordító iroda kiadása.

Lege pentru asanarea datoriilor agricole. — *Törvény* a mezőgazdasági adósságok szanálásáról. Megjelent a „Monitorul Oficial" 1932. április 19-iki 93-ik számában. Fordították és jegyzetekkel ellátták *Dr. Abaffy Aurél, Dr. Parecz György.* Arad. 8° 63 l. Vasárnap irodalmi és nyomdai műintézet.

Lege pentru asanarea datoriilor agricole. — A *mezőgazdasági adósságok* szanálásáról szóló törvény. Közzététetett a Monitorul Oficialnak április 17-iki számában. Bucureşti, év n. 8° 23 l. Tip. „Corvin".

Lege pentru asanarea datoriilor agricole. — *Törvény* a mezőgazdasági adósságok szanálásáról. Közzététetett a Monitorul Oficial 1932. ápr. 17-i, 93. számában. Fordította: *Dr. Nicorescu Eusebiu.* Timişoara. 8° 63 l. Librăria Moravetz.

Legea asanării datoriilor agricole. — *Törvény* a mezőgazdasági tartozások rendezéséről. Fordították és jegyzetekkel kisérték *Dr. Burger Dezső, Dr. Murvai László.* Satumare. 8° 48 l. Concesionarii Presa Libera S. A.

Legea asupra concordatului preventiv cu „Legea de modificare, suprimare şi adăugire unor articole de legea asupra concordatului preventiv

şi pentru abrogarea legii pentru lichidarea datoriilor comerciale." (de 20. Oct. 1932. Mon. Of. No. 246.) — *Kényszeregyezségi törvény* pótolva: „a kényszeregyezségi törvény egyes szakaszainak megváltoztatásáról, megszüntetéséről, pótlásairól és a kereskedelmi tartozások felszámolása törvényének megszüntetéséről szóló törvénnyel." (1932. okt. 20. Monitorul Oficial No. 246.) Fordította és magyarázatokkal ellátta: *Dr. Vajda Iván.* Arad, év n. 8° 31 l. I. Kerpel kiadása. (Tip. Lovrov et Co.)

A *magánbiztosító vállalatok* alapítására, működésére és a biztosítási szerződések szabályozására vonatkozó törvény végrehajtási utasítása. Megjelent a Hivatalos Lap 1931. november 18.-i 270. számában. A Consum közgazdasági ujság kiadása. Cluj, év n. 8° 20 l. Tipografia „Cultura".

A *mezőgazdasági adósságok* rendezéséről szóló törvény és miniszteri indokolásának román és magyar szövege. Fordították és magyarázatokkal ellátták: *Dr. Király Géza* és *Dr. Gombos Miksa.* Cluj-Kolozsvár. 4° 28 l. Minerva rt.

A mezőgazdasági adósságok segítő rendezéséről szóló törvény. Fordították: *Dr. Gabányi Imre* és *Dr. Péterffy Jenő.* Cluj-Kolozsvár. 16° 43 l. „Lapkiadó" rt.

A *mezőgazdasági adósságok* szanálásáról szóló törvény (Agrárkonverzió) végrehajtási útasítása. Monitorul Oficial, 1932/115. Fordította: *Dr. Mandel Béla.* Cluj-Kolozsvár. 8° 48 l. Kiadta „Cultura" hirlapiroda.

A *mezőgazdasági tartozások* orvoslásáról szóló törvény. (Az Agrárkonverzió.) Kihirdetést nyert a Monitorul Oficial 1932. április 19-iki 93. számában. Fordította és magyarázatokkal ellátta *Dr. Szeghő Imre.* Cluj-Kolozsvár. 8° 63 l. Lepage könyvkereskedés kiadása.

Regulamentul legii pentru asanarea datoriilor agricole. — A *mezőgazdasági adósságok* szanálásáról szóló törvény végrehajtási utasitása. Megjelent a „Monitorul Oficial" 1932. május 22-iki 115-ik számában. Fordították és jegyzetekkel ellátták: *Dr. Széll Lajos, Dr. Parecz György.* Arad, év n. 8° 119 l. Tip. „Vasárnap".

A *Romániai magyar református egyház* istentiszteleti rendtartása. Megállapította a zsinat 1932. évi 378. számu határozatával. Cluj-Kolozsvár. 8° 28 l. Minerva rt.

Szakáts Zoltán, Sz. Tudnivalók a mezőgazdasági adósságok törvényes rendezéséről. Kiadja a „Gazdasági Érdekeink" szerkesztősége. Odorhein-Székelyudvarhely. 8° 1 lev., 8 l. Globus kny.

Törvény a háztulajdonosok és lakók közötti jogviszony szabályozásáról. (Közzététetett a „Hivatalos Közlöny" 1932. április 7-i 83. számában.) Timişoara. 8° 15 l. Moravetz könyvkiadóhivatal.

Törvény az ingatlan végrehajtások felfüggesztéséről. — *Lege* pentru suspendarea execuţiilor silite imobiliare. Monitorul Oficial, 301/1932. *Dr. Mandel* fordító iroda. Cluj, év n. 16° 8 l. Tip. „Ardealul".

Törvény az ingatlan végrehajtások felfüggesztéséről. — *Lege* pentru suspendarea execuţiilor silite imobiliare. *Dr. Mandel* fordító iroda. Cluj. év n. 16° 8 l. Tip. Ardealul.

Törvény a mezőgazdasági adósságok szanálásáról. (Konverzió.) Monitorul Oficial 93/1932.. Fordította: *Dr. Mandel Béla.* 2. kiadás. Cluj-Kolozsvár, év n. 16° 38 l. Kiadta „Cultura" hirlapiroda. (Mayer nyomda.)

Az *ügyvédi kar* szervezéséről szóló törvény. Megjelent a „Hivatalos Közlöny" 301-es számában 1931. december 28-án. — *Lege* pentru organizarea corpului de avocaţi. Publicată în: „Monitorul Oficial" No. 301. din 28 Decembrie 1931. Timişoara. 8° 156 l., 1 lev. „Globul" kiadás. (Institutul de arte grafice Unirea Română.)

VI. IDŐSZAKI IRODALOM.

a) Évkönyvek, évi jelentések, jegyzőkönyvek.

Catalogus cleri Alba-Iulia 1933. Albae Iuliae, év n. 8° 38. l. Ex officina tipographica Licei Episcopalis.

Directorium pro anno Domini 1933. in usum dioecesis Alba Iuliensis. Iussu et auctoritate excellentissimi ac reverendissimi Domini episcopi Gustavi Caroli e Comitibus Majláth de Székhely editum. Albae Iuliae, év n. 8° 105 l., 1 lev.; 2 mell, Ex officina tipographica Licei Episcopalis.

Directorium officii divini in dioecesibus Satmariensi et Magnovaradinensi peragendi pro anno Domini MCMXXXIII. Iussu et auctoritate excellentissimi ac reverendissimi Domini Stephani Fiedler Dei miseratione et Apostolicae Sedis gratia episcopi Satmariensis et Magnovaradinensis editum. Oradea, év n. 8° 112 l., 1 lev. Szent László-nyomda rt.

Az *Erdélyi Református Egyházkerület* Kolozsváron, 1931. november 21—22. napjain tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Az Erdélyi Református Egyházkerület 830—1932. III. számú hivatalos kiadványa. Cluj-Kolozsvár. 8° 71, 51, 64 l. Minerva rt.

Az *Erdélyi Római Katholikus Státus* 1931. november 19-én Kolozsvárt tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Cluj-Kolozsvár. 2° 27 l. Minerva rt.

Az *Erdélyi róm. kath. Státus* igazgatótanácsának jelentése az 1932. május 30-iki egyezménnyel ujjászervezett egyházmegyei tanács 1932. évi november 17-ére összehivott alakuló közgyűlése részére. Cluj-Kolozsvár. 8° 133 l., 1 lev. Minerva rt.

Az *Erdélyi Tudósító almanachja.* I. évfolyam. 1933. Szerkeszti *Veress Ernő.* Cluj-Kolozsvár, év n. 8° 168 l. Az „Erdélyi Tudósító" kiadása. (Grafic Record.)

Magyar Unitárius Egyházi Főtanács 1931. évi december hó 13. napján Kolozsvárt tartott ülésének jegyzőkönyve. Szerkesztette *Dr. Varga Béla.* Cluj-Kolozsvár. 8° 51 l. Minerva rt.

Romániai szakszervezeti mozgalom. A —, 1926—1930. A Romániai Szakszervezetek Orsz. Szövetsége központi vezetőségének jelentése. Cluj, év n. 8° 112 l. Gutenberg kny.

b) Iskolai értesítők.

Kézdivásárhely. Az Erdélyi Róm. Katholikus Státus kézdivásárhelyi főgimnáziumának értesítője az 1930—31. iskolai évről. Szerkesztette: *Dr. Boga Alajos.* Târgul-Săcuesc. 8° 39 l. Tipografia lui Ştefan Turóczi.

Kézdivásárhely. A kézdivásárhelyi római katholikus fiúgimnázium és tanítóképzőintézet értesítője az 1931—1932. iskolai évről. Szerkesztette: *Dr. Boga Alajos.* Târgul-Săcuesc. 8° 47 l. Tip. lui Ştefan Turóczi.

Kolozsvár. Az Erdélyi Református Egyházkerület Theologiai Fakultásának értesítője az 1930—31. tanévről. Szerkesztette: *Dr. Tavaszy Sándor.* A Ref. Theol. Fakultás kiadványa. Cluj-Kolozsvár. 1931. 8° 78 l. „Fortuna" kny.

Kolozsvár. Az Erdélyi Református Egyházkerület Theologiai Fakultásának értesítője az 1931—1932. tanévről. Szerkesztette: *Dr. Tavaszy Sándor.* A Ref. Theol. Fakultás kiadványa. Cluj. 8° 75 l. Gutenberg kny.

Kolozsvár. A magyar unitárius egyház teológiai akadémiájának értesítője az 1931—1932. iskolai évről. Szerkesztette: *Csifó Salamon.* Cluj-Kolozsvár. 8° 38 l. „Grafic Record" kny.

Kolozsvár. Az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári leányfőgimnáziumának értesítője az 1930—31. iskolai évről. Az előljáróság megbizásából szerkesztette: *özv. Bátory Józsefné.* Cluj-Kolozsvár. 8° 29 l. Minerva rt.

Kolozsvár. A kolozsvári Marianum tan- és nevelőintézet értesítője az 1930—31. iskolai évről. Közzéteszi az Igazgatóság. H. n. (Kolozsvár), év n. 8° 50 l.

Kolozsvár. A kolozsvári unitárius kollégium értesítője az 1930—31. iskolai évről. Közli: *Gálffy Zsigmond.* Cluj-Kolozsvár. 8° 53 l., 1 lev. Minerva rt.

Székelykeresztúr. A székelykeresztúri unitárius főgimnázium értesítője az 1930—1931. és 1931—1932. isk. évről. Közreadja: *Gálfalvi Samu.* Odorheiu—Székelyudvarhely. 8° 90 l. Globus kny. (Csiky Albert.)

Székelyudvarhely. A magyar tannyelvű és nyilvánossági jogu székelyudvarhelyi fiú-főgimnáziumnak 1931-32. tanévi értesítője. Közrebocsátja: *Biró Lajos.* Odorheiu-Székelyudvarhely, év n. 8° 75 l. Könyvnyomda R.-T.

c) Naptárak.

Brassói Lapok családi naptára az 1933. közönséges évre. Szerkesztette: *Kertész László.* Brassó, év n. 8° 128 l. A Brassói Lapok kiadása.

Brassói Lapok könyvnaptára az 1933. közönséges évre. Szerkesztette: *Kertész László.* Brassó, év n. 8° 128 l. A Brassói Lapok kiadása.

Brassói Lapok könyvnaptára az 1933. közönséges évre. Szerkesztette: *Kertész László.* Brassó. év n. 8° 80 l. A Brassói Lapok kiadása.

Brassói Lapok nagy regélő naptára az 1933. közönséges évre. Szerkesztette: *Kertész László.* Brassó, év n. 8° 128 l. A Brassói Lapok kiadása.

Az *Erdélyi gazdák zsebnaptára* az 1933-ik közönséges esztendőre. Szerkeszti: *Török Bálint.* 64. évfolyam. Cluj-Kolozsvár, év n. 8° 64 l., 1 mell. Minerva rt.

Erdélyi kalendárium 1933. évre különös tekintettel az erdélyi vásárok hibátlan kiadására. XXXVI. évfolyam. Kiadótulajdonos *Füssy József.* Torda, év n. 8° 16 lev., XVI, 64 l. Füssy József kny.

Erdélyi magyar naptár az 1933. közönséges évre. XIII. évfolyam. Cluj-Kolozsvár. 8° 96 l. Minerva rt.

Erdélyi magyar református naptár az 1933. közönséges évre. Az Erdélyi Református Egyházkerület iratterjesztésének kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 184, XVI l. Minerva rt.

Erdélyi magyar unitárius naptár az 1933-ik közönséges évre. A Dávid Ferenc-Egylet választmányának megbizásából szerkeszti *Ürmösi József.* Cluj-Kolozsvár. 8° 80 l. „Grafic-Record".

Az *Erdélyi Munkás naptára,* 1933. Szerkesztette: *Hoffer Géza* és *Jordáky Lajos.* Kiadja a Romániai Szociáldemokrata Párt. Cluj, év n. 8° 125 l. „Gutenberg"-nyomda.

Erdélyi Szent Család naptár az 1933. évre. VIII. évfolyam. Az Erdélyi Róm. Kath. Népszövetség naptára. Nagyvárad, év n. 8° 128 l. Szent László ny. rt.

Az *Erdélyi Szépmives Céh kalendáriuma* az 1933-ik esztendőre. Kolozsvár év n. 16° 64 l. Minerva rt.

Hangya naptár 1933. közönséges évre. Szerkeszti és kiadja a Hangya Központ Nagyenyeden. Cluj-Kolozsvár, év n. 8° 88 l. Minerva rt.

Az *Igazság naptára* az 1933-ik esztendőre. Bucureşti, év n. 8° 95 l. „Cuvântul Evangheliei" nyomdai műintézet és kiadóvállalat.

Iparos naptár. 1933. Szerkeszti és kiadja: *Seredan Valér, Dr. Sattler*

István. Cluj. 8° 37 l., 1 lev. Concordia-nyomda.

Katholikus naptár az 1933. évre. X. évfolyam. Szerkesztette: a „Katholikus Világ" szerkesztősége. Tulajdonos: Az Erdélyi Szenferencrend. Tg.-Mureşi-marosvásárhelyi ferencrendi kolostor. Cluj-Kolozsvár. 8° 128 l. Szent Bonaventura kny.

Keresztény élet nagy képes naptára az 1933-ik évre. XXVIII. évfolyam. Oradea-Nagyvárad. 8° 112 l. Szent László-ny. rt.

Mesemondó naptár az 1933-ik évre. XXVIII. évfolyam. Oradea-Nagyvárad. 8° 112 l. Szent László-ny. rt.

Nagy képes naptár az 1933-ik évre. XXVIII. évfolyam. Oradea-Nagyvárad. 8° 112 l. Szent László-ny. rt.

Nagybányai családi naptár 1933. Baia-Mare. 8° 72 l. „Minerva"-nyomda.

A *Nagyváradi Friss Ujság naptára* 1933. Oradea-Nagyvárad, év n. 8° 80 l., 8 lev. Pásztor Ede kny.

Nemzetközi bibliaolvasó naptár. 1933. A Nemzetközi Evangéliumi Világszövetségtől. Kiadja a Romániai Magyar Baptista Szövetség. Oradea. 16° 28 lev. Pásztor-nyomda.

Népujság gazda naptára az 1933. közönséges évre. Szerkesztette: *Kertész László.* Brassó, év n. 8° 80 l. A Brassói Lapok kiadása.

Népujság kis regélő naptára az 1933. közönséges évre. Szerkesztette: *Kertész László.* Brassó, év n. 8° 80 l. A Brassói Lapok kiadása.

Református árvaházi képes naptár, 1933. Kiadja: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület iratterjesztése. Szerkesztette: *Csernák Béla.* Oradea-Nagyvárad, év n. 8° 160 l. Kálvin kny.

Régi és valódi Szentistváni Péter András-féle székely naptár az 1933-ik 365 napból álló közönséges évre. A vásárok pontos jegyzékével. Szerkeszti: *Krón Ernő.* 43-ik évfolyam. Târgu-Mureş-Marosvásárhely, év n. 8° 96 l. Székely Naptárak kiadóvállalata. (Tip. S. Nagy.)

Wallinger közhasznu utmutató naptára. 1933. Arad-város utcáinak, Aradmegye községeinek uj nevei, CFR. menetrend, bélyegilletékek és egyéb fontos tudnivalók. Arad, év n. 16° 64 l. Tip. Lovrov.

VII. KÜLÖNFÉLÉK.

A *Cluj-Kolozsvári Iparos-Egylet* könyvtárának katalogusa. 3. sz. pótlék. Az 1929., 1930. és 1931. évi gyarapodás és az elnöki kézikönyvtár jegyzéke. Cluj-Kolozsvár. 16° 28 l. Minerva rt.

Delly-Szabó Géza. Hajlékodba, templomodba. *Pósa Lajos* szövege. H. n., év n. 4° Sopran I. II. 1 lev. — Bass I. II. 1 lev. (Kőnyomat.)

Delly-Szabó Géza karművei. Férfikari partitura. I.—IV. Cluj-Kolozsvár, év n. 8° I: Viharban. *(Mihályi Károly* szövege.) 6 l. — II: Mátyás anyja. *(Arany János* szövege.) 8 l. — III: Szomjas ember tünődése. *(Petőfi Sándor* szövege.) 8 l. — IV. Magyar folklor. 6 l.

Delly-Szabó Géza. Székely, csángó és kalotaszegi népdalok. Énekhangra zongorakisérettel. A Gutenberg Dalés Zeneegylet kiadása. III.—V. füzet. Cluj-Kolozsvár, év n. 8° III. füzet. 4 lev. — IV. füzet. 4 lev. — V. füzet. 4 lev. Tip. Schildkraut.

Az *Ellenzék* kölcsönkönyvtárának katalógusa. Cluj-Kolozsvár, k. 8° 73 l. Concordia ny.

Feuerstein N. Sándor. A szívem ugy érzem, megszakad... Tangó. Szövegét irta és zenéjét szerzette —. Cluj, év n. 4° 2 lev. Lito Schildkraut.

Lányi Ernő. Petőfi. Szövege: *Pósa Lajostól.* Vegyeskarra alk. *Tárcza B.* (Kolozsvár), év n. 8° 5 l. (Kőnyomat.)

Lányi Ernő. Petőfi. Szövege: *Pósa*

Lajostól. Vegyeskarra alk. *Tárcza B.* H. .n (Kolozsvár) év n. 8° 4 lev. (Kőnyomat.)

Nemes Elemér. Bölcsődalok. Szövegét írta: *Gyulai Pál* (1863.) (Zenéjét szerezte: —). (Kolozsvár), év n. 8° 6 l. (Kőnyomat.)

Nemes Elemér. Bölcsődalok. Szövegét irta: *Gyulai Pál* (1863.) (Női kar.) H. n. (Kolozsvár), év n. 8° 4 lev. (Kőnyomat.)

Nemes Elemér. Tetemrehivás. Szövegét irta: *Arany János.* H. n., év n. 4° Tenor I. II. 2 lev. — Bassus I. II. 2 lev. (Kőnyomat.)

Révfy Géza. Rendületlenül... (Szövegét írta: *Arany János.* Vegyeskarra alk. *Tárcza B.* (Kolozsvár), év n. 8° 2 lev. (Kőnyomat.)

Révfy Géza. Rendületlenül. (Szövegét írta:) *Arany János.* Vegyeskarra alk. *Tárcza B.* H. n. (Kolozsvár), év n. 8° 4 lev. (Kőnyomat.)

Sarudy Ottó. Enyhülés. (Szövegét írta:) *Arany János.* (Női kar.) H. n. Kolozsvár), év n. 8° 5 lev. (Kőnyomat.)

Stephanides Marika. Arabella. Tangó. — zenéje és szövege. (Cluj-Kolozsvár), év n. 4° 2 lev.

Szentpétery Lajosné dr. Az én szakácskönyvem. IV. bővített kiadás. Turda, év n. 8° 370 l. Kiadja: Füssy József.

Szőke Lajos. Elszáll minden féltve őrzött álmunk. Tangódal. *Nagy Zoltán* verse, — zenéje. Szerzők kiadasa. Cluj. 4° 3 l. Lito. Schildkraut.

Tárcza Bertalan. Erdélyi szimfónia. (Szövegét írta:) *P. Jánossy Béla.* H. n., év n., 4° Szoprán. 1 lev. — Alt. 1 lev. — Tenor. 1 lev. — Bassus. 1 lev. (Kőnyomat.)

Tárcza Bertalan. Petőfi-dalok. Vegyeskarra alkalmazta —. H. n., év n. 4° 5 l. (Kőnyomat.)

Tárcza Bertalan. Rákóczi-ábránd. Zongora. H. n., év n. 4° 7 l. (Kőnyomat.)

Tárcza Bertalan. Rákóczi-ábránd. Harmonium. H. n., év n. 4° 5 l. (Kőnyomat.)

Tárcza Bertalan. Rákóczi-ábránd. Cello I. II. H. n., év n. 4° 3 l. (Kőnyomat.)

Tárcza Bertalan. Az utolsó dal. Irta: *Ambrosius Johanna.* Németből fordította: *Spóner Andor.* Férfikar. H. n., év n. 4° 7 l. (Kőnyomat.)

Tárcza Bertalan. Az utolsó dal. Irta: *Ambrosius Johanna.* Németből fordította: *Spóner Andor.* H. n., év n. 4° Tenor I. 1 lev. — Tenor II. 1 lev. — Bass I. 1 lev. — Bass II. 1 lev. (Kőnyomat.)

Tárcza Bertalan. Zách Klára. (Szövegét írta:) *Arany János.* Zongorakivonat. H. n., év n. 4° 15 l. (Kőnyomat.)

Tárcza Bertalan. Zách Klára. (Szövegét írta:) *Arany János.* H. n., év n. 4° Sopran. 1 lev. — Alt. 1 lev. — Tenor. 1 lev. — Bass. 1 lev. (Kőnyomat.)

Utmutatás az új tejszövetkezeti könyvek vezetéséhez. Cluj, év n. 8° 8 l. Corvin kny.

VIII. GYÜJTEMÉNYES MUNKÁK ÖSSZEFOGLALÓ UTALÓI.

(Az egyes művek részletes feldolgozását lásd az illető szakoknál.)

Dolgozatok a református theologiai tudomány köréből. Kiadják: Az Erdélyi református egyházkerület kolozsvári theol. fakultásának tanárai. Cluj-Kolozsvár. 12. *Imre Lajos dr.* A protestantizmus és a proletariátus.

Élő Könyvek. Ifjú Erdély kiadása. Cluj-Kolozsvár. 10. sz. „Az *Úr csodásan működik.*“ Bibliaórai vezérfonal. II. sorozat. 1 füzet. IV. év anyaga. — 10. sz. „Az *Úr csodásan működik.* Bibliaórai vezérfonal. II. sorozat. 2.

füzet. V. év anyaga. — 11. sz. *„Itt az Isten köztünk."* Bibliaolvasó kalauz, 1932. — 11. sz. *„Itt az Isten köztünk."* Bibliaolvasó kalauz, 1933. — 16. sz. *Értelem, erő, akarat.* A leányszövetségek és fiú bibliakörök értelmi, testi és szolgálati nevelésének programmja. I.—II. füzet. — 17. sz. *Mott János.* A legkeményebb küzdelem az ifjú életében.

Az *Erdélyi Fiatalok Falu-Füzetei.* Az Erdélyi Fiatalok kiadása. Cluj-Kolozsvár. 3. sz. *Demeter Béla.* Az erdélyi falu és a szellemi áramlatok. — 4. sz. *Mikó Imre.* Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés.

Az *Erdélyi Katholikus Akadémia Felolvasásai.* Szerkeszti *Dr. György Lajos.* Cluj-Kolozsvár. I. osztály. 5. sz. *Rajka László dr.* Jókai Kalandora. — 6. sz. *Biró Vencel dr.* A kolozsvári piarista templom alapítása. — 7. sz. *Temesváry János dr.* Az erdélyi püspöki szék betöltése. (1696.—1897.)

Erdélyi Magyar Könyvtár. Cluj-Kolozsvár. III. *Sebesi Samu.* A babonások. Falusi bohózat egy felvonásban.

Erdélyi Református Egyházi Könyvtár. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása. Cluj-Kolozsvár. XV. *Hitvallás.* A második helvét —. Az 1566. évi első kiadás latin szövege nyomán fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva sajtó alá rendezte *Erdős József.* 2. átnézett kiadás.

Az *Erdélyi Református Egyház Valláskönyvei.* Szerkesztették: *Dr. Imre Lajos* és *Dr. Makkai Sándor.* Az Erdélyi Ref. Egyházkerület Iratterjesztésének kiadása. Cluj-Kolozsvár. V. *Református keresztyén hitvallás.* (A Heidelbergi Káté kérdéseiből és feleleteiből összeállítva.) Az elemi népiskolák VII-ik, a középiskolák III. osztályos református növendékei és a konfirmándusok számára. 2., átdolgozott kiadás. A szöveg megállapítását végezte: *dr. Tavaszy Sándor.* Revideálták: *dr. Imre Lajos* és *dr. Makkai Sándor.* Összeállították: *Pilder Mária* és *Székely János.* — VII. *Székely János.* Vallástörténet. Református valláskönyv a középiskolák V. osztálya részére. *Dr. Makkai Sándor:* „A vallás az emberiség életében" c. könyve alapján.

Erdélyi Szépmíves Céh. Kolozsvár. 8° VI. sorozat 1.—2. sz. könyv. *Kós Károly.* Kalotaszeg. — 3.—6. sz. könyv. *Karácsony Benő.* Új élet kapujában. Regény. I. II. — 7—8. sz. könyv. *Bárd Oszkár.* Liszt. Színpadi regény. 9—10. könyv. *Bánffy Miklós.* Emlékeimből. — 11.— 12. sz. könyv. *Tamási Áron.* Ábel a rengetegben. Regény. — 13.—14. sz. könyv. *Makkai Sándor.* Erdélyi szemmel. — 15.—16. sz. könyv. *Ligeti Ernő.* Az idegen csillag. Ira Aldridge regényes élete.

Erdélyi Tudományos Füzetek. Szerkeszti: *Dr. György Lajos.* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 39. sz. *Balogh Arthur dr.* A székely vallási és iskolai önkormányzat. — 40. sz. *György Lajos dr.* Eulenspiegel magyar nyomai. — 41. sz. *Dömötör Sándor dr.* A cigányok temploma. — 42. sz. *Kristóf György dr.* Báró Eötvös József utazásai Erdélyben. — 43. sz. *Hofbauer László dr.* Az Erdélyi Hiradó története. (1827—1848.) — 44. sz. *Kristóf György dr.* Kazinczy és Erdély. — 45. sz. *Asztalos Miklós dr.* A székelyek őstörténete letelepülésükig. — 46. sz. *Varga Béla dr.* Az individualitás kérdése. — 47. sz. *Kemény Katalin.* Erdélyi emlékírók. — 48. sz. *Dömötör Sándor dr.* Vida György facetiái. — 49. sz. *Oberding József György dr.* A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban. — 50. sz. *Szabó T. Attila.* Középszamos-vidéki határnevek. — 51. sz. *Balogh Jolán dr.* Olasz falfestmények Gyulafehérvárt. — 52. sz. *Ferenczi Miklós dr.* Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája. 1931. év.

Az *Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség* cluji helyi csoportjának szabadegyetemi előadássorozata. Cluj. I. füzet. *Gelber, N. M. dr.* A zsidó kérdés

három béketárgyaláson. Wien—Berlin—Paris. 1814.—1878.—1920. Fordította: *Strausz Béla.* — II. füzet. *Fischer József dr.* A cionizmus mint modern világszemlélet.

A *Károli Gáspár Irodalmi Társaság Házi Kincstára.* Cluj-Kolozsvár. 1. sz. *Vásárhelyi János.* A család élete.

A „*Keresztény Magvető*" *Füzetei.* Cluj-Kolozsvár. 7. *Iván László dr.* Világnézetünk válsága és a vallási igazság.

A *Királyhágómelléki Református Egyházkerület Iratterjesztésének Kiadványai.* Oradea-Nagyvárad. 1. sz. *László Marcella.* A mindentudó könyv. Gyermekszíndarab. — 2. sz. *László Marcella.* Tiszteld az öregeket! A tündérek békekonferenciája. Ne bántsd az állatot! Gyermekszíndarabok. — 3. sz. *László Marcella.* Az öreg tanító háza. Felnőttek, vagy nagyobb gyermekek számára írt színdarab.

A „*Magyar Nép*" *Könyvtára.* Szerkeszti: *Gyallay Domokos.* Cluj-Kolozsvár. 46. *Bálint Vilmos.* A dúsgazdag. Bibliai színjáték 4 képben. II-ik átdolgozott és bővített kiadás.

Mit mond az Írás? Kiadja: A cluji baptista szabad gyülekezet. Cluj. 1. szám. A *keresztyén gyülekezet.* I. rész.

Temesvári Hirlap Regények. Temesvár. 4° 25.—26. sz. *Hellermann, Helma* v. Út a boldogság felé. Fordította: *Kostyala Árpád.* 27.—28. sz. *Sonneborn Marlise.* Gyár. Fordította: *Gárdonyi István.* — 29. sz. *Demel Edwin.* A Loreley kalandja. Fordította: *Kostyala Árpád.* — 30. sz. *Worm, Hardy.* A vörös levél. Fordította: *Kostyala Árpád.* — 31. sz. *Wild, Paula.* Pénz és szerelem. Fordította: *Kostyala Árpád.* — 32. sz. *Wild, Paula.* A mélység veszélyei. Fordította: *Kostyala Árpád.*

* *Theologiai Tanulmányok.* Szerkeszti *Csikesz Sándor.* Debrecen. 12. sz. *Nagy Géza dr.* Barth theologiájának előzményei, kritikája és jelentősége. — 20. sz. *Tavaszy Sándor dr.* A dialektikai theologia a főiskolai oktatásban és nevelésben.

Erdélyi Tudományos Füzetek.

Szerkeszti: **Dr. György Lajos.** Az „Erdélyi Múzeum-Egyesület" kiadása

1. **Rass Károly:** Reményik Sándor — 40.—
2. **Pârvan Vasile:** A dákok Trójában — — — — — — — — — — — — — — — — — — 30.—
3. **Dr. Bitay Árpád:** Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében — — — — — — — — — 30.—
4. **Dr. Bitay Árpád:** A moldvai magyarság — — — — — — — — — — — — — — — — 40.—
5. **Szokolay Béla:** A nagybányai művésztelep — — — — — — — — — — — — — — — 40.—
6. **Dr. Balogh Ernő:** Kvarc az Erdélyi Medence felső mediterrán gipszeiben — — — — — — — 40.—
7. **Dr. György Lajos:** Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1925. év — — — — — — — 50.—
8. **K. Sebestyén József:** A brassai fekete templom Mátyás-kori címerei — — — — — — — — 40.—
9. **Dr. Karácsonyi János:** Uj adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez — — — — 50.—
10. **Dr. Gál Kelemen:** Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen — — — — — — — — — 50.—
11. **Dr. Tavaszy Sándor:** Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése — — — — — — — — 40.—
12. **Dr. György Lajos:** Két dialogus régi magyar irodalmunkban — — — — — — — — — — 60.—
13. **K. Sebestyén József:** A Becse-Gergely nemzetség, az Apafi és a bethleni gróf Bethlen család címere — 50.—
14. **Dr. Ferenczi Miklós:** Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év — — — — — — — 50.—
15. **Dr. Gyárfás Elemér:** A Supplex Libellus Valachorum — — — — — — — — — — — — — 50.—
16. **Rónay Elemér:** Kemény János fejedelem halála és nyugvóhelye — — — — — — — — — 50.—
17. **Dr. György Lajos:** Egy állítólagos Pancsatantra-származék irodalmunkban — — — — — — 50.—
18. **Dr. Ferenczi Miklós:** Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1927. év — — — — — — — 60.—
19. **K. Sebestyén József:** A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai — — — — — — — 60.—
20. **Szabó T. Attila:** Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvei — — 50.—
21. **Dr. Ferenczi Miklós:** Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1928. év. Pótlásokkal az 1919—1928. évekről — 50.—
22. **Dr. György Lajos:** A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben — — 50.—
23. **Dr. Kántor Lajos:** Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái — — — — — — — — — — 50.—
24. **Dr. Gál Kelemen:** A nemzeti nevelés román fogalmazásban — — — — — — — — — — 50.—
25. **Dr. Tavaszy Sándor:** Kierkegaard személyisége és gondolkozása — — — — — — — — 50.—
26. **Dr. Papp Ferenc:** Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében — — — — — — — — — 50.—
27. **Dr. Csűry Bálint:** Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról — — — — — — — — — 50.—
28. **Dr. Biró Vencel:** Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegyében — — — — — — — 50—
29. **Dr. Teleki Domokos gróf:** A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története — — — — — — 50.—
30. **Dr. Hofbauer László:** A Remény cimü zsebkönyv története (1839—1841) — — — — — — 50.—
31. **Dr. Ferenczi Miklós:** Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év — — — — — — — 50—
32. **Dr. Gyalui Farkas:** A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán — — — — — — — — — — 50.—
33. **Dr. Rajka László:** Jókai „Törökvilág Magyarországon" c. regénye — — — — — — — — 50.—
34. **Dr. Temesváry János:** Hét erdélyi püspök végrendelete — — — — — — — — — — 50.—
35. **Dr. Biró Vencel:** A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében — 50.—
36. **Szabó T. Attila:** Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe — — — — — — — — — — 50.—
37. **Dr. Kántor Lajos:** Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakitása érdekében — — — — — — — — — — — — — — — — — — 50.—
38. **Dr. Ferenczi Miklós:** Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1930. év — — — — — — — 50.—
39. **Dr. Balogh Arthur:** A székely vallási és iskolai önkormányzat — — — — — — — — — 50.—
40. **Dr. György Lajos:** Eulenspiegel magyar nyomai — — — — — — — — — — — — — — 80.—
41. **Dr. Dömötör Sándor:** A cigányok temploma — — — — — — — — — — — — — — — 50.—
42. **Dr. Kristóf György:** Báró Eötvös József utazásai Erdélyben — — — — — — — — — 80.—
43. **Dr. Hofbauer László:** Az Erdélyi Hiradó története — — — — — — — — — — — — 50.—
44. **Dr. Kristóf György:** Kazinczy és Erdély — — — — — — — — — — — — — — — — 50.—
45. **Dr. Asztalos Miklós:** A székelyek őstörténete letelepülésükig — — — — — — — — — 50.—
46. **Dr. Varga Béla:** Az individualitás kérdése — — — — — — — — — — — — — — — — 80.—
47. **Kemény Katalin:** Erdélyi emlékirók — — — — — — — — — — — — — — — — — — 80.—
48. **Dr. Dömötör Sándor:** Vida György facetiái — — — — — — — — — — — — — — — — 50.—
49. **Dr. Oberding József György:** A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban — 50.—
50. **Szabó T. Attila:** Közép-szamos-vidéki határnevek — — — — — — — — — — — — — — 50.—
51. **Dr. Balogh Jolán:** Olasz falfestmények Gyulafehérvárt — — — — — — — — — — — 30.—
52. **Dr. Ferenczi Miklós:** Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év — — — — — — — 50.—
53. **Dr. Kántor Lajos:** Magyarok a román népköltészetben — — — — — — — — — — — 50.—
54. **Dr. György Lajos:** Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai — — — — — — — — — 50.—
55. **Dr. Veress Endre:** Gróf Kemény József (1795—1855) — — — — — — — — — — — 120.—
56 **Dr. Kántor Lajos:** Kölcsönhatás a magyar és román népköltészetben — — — — — — — — 80.—
57. **Dr. Tavaszy Sándor:** A lét és valóság — — — — — — — — — — — — — — — — — 60.—
58. **Szabó T. Attila:** Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez — — — — 60.—
59. **Dr. Imre Lajos:** A falunevelés irányelvei — — — — — — — — — — — — — — — — 60.—

Megrendelhetők az **Erdélyi Múzeum** kiadóhivatalában, Cluj-Kolozsvár, Str. Baron L. Pop (volt Brassai-u.) 5.

Az 1—10. szám elfogyott.

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(MUSÉE DE TRANSYLVANIE)

Tome XXXVIII. 1933. Nouvelle série IV. n. 10—12.

Rédacteur: **LOUIS GYÖRGY.** Éditeur: **Société du Musée de Transylvanie.**
Rédaction: **Cluj, Str. Universităţii 10. Roumanie.**

André Veress: Le roi Étienne Báthori comme historien.

Georges Boros: Carlyle. Au 50-ième anniversaire de sa mort.

Coloman Juhász: Deux abbés évêques de Kolozsmonostor au XVI-ième siècle.

Joseph Biró: Le palais Bánffy de Cluj (Kolozsvár) et le maître Johann Eberhard Blaumann qui en fit le projet.

PETITES COMMUNICATIONS. *Jean Herepei:* Le temps de la mort d'Albert Szenczi Molnár.

SOCIÉTÉ DU MUSÉE DE TRANSYLVANIE. *Jean Herepei:* Rapport sur les fouilles archéologiques exécutées le 3—15 juillet 1932. aux alentours de Ghindeni (Makfalva) et des villages voisins Ştefăneşti (Szentistván)-Cioc (Csókfalva) en vertu de la délégation de la Société du Musée de Transylvanie et de la permission du Comité des Monuments Istoriques Section pour la Transylvanie.

BIBLIOGRAPHIE. *Nicolas Ferenczi:* Bibliographie de la littérature hongroise de Transylvanie. Année 1932.

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(SIEBENBÜRGISCHES MUSEUM)

XXXVIII. Band. 1933. Neue Folge IV. No. 10—12.

Redigiert von LUDWIG GYÖRGY. Herausgegeben vom **Siebenbürger Museum-Verein.**
Redaktion: **Cluj, Str. Universităţii 10. Rumänien.**

Andreas Veress: Der König Stephan Báthori als Historiker.

Georg Boros: Carlyle. Zur 50-sten Jahreswende seines Todes.

Koloman Juhász: Zwei Abtbischöfe in Kolozsmonostor im XVI. Jahrhundert.

Josef Biró: Der Klausenburger Bánffy-Palast und sein entwerfender Meister, Johann Eberhard Blaumann.

KLEINERE MITTEILUNGEN. *Johann Herepei:* Die Todeszeit des Albert Szenczi Molnár.

SIEBENBÜRGER MUSEUM-VEREIN. *Johann Herepei:* Referat über die archäologischen Ausgrabungen vollführt vom 3—15. Juli 1932. im Auftrage des Siebenbürger Museum-Vereins und auf Grund der Bewilligung des Ausschusses der historischen Denkmäler Abteilung für Siebenbürgen im Gebiete des Dorfes Ghindeni (Makfalva) und der Nachbardörfer Ştefăneşti (Szentistván) und Cioc (Csókfalva).

BIBLIOGRAPHIE. *Nikolaus Ferenczi:* Bibliographie der ungarischen Literatur in Siebenbürgen. Jahr 1932.